
ROCZNIK
FILOZOFICZNY
IGNATIANUM

THE IGNATIANUM PHILOSOPHICAL YEARBOOK

R F I
Vol. 28, No. 1 (2022)

Rocznik Filozoficzny Ignatianum

The Ignatianum Philosophical Yearbook

Czasopismo naukowe Wydziału Filozoficznego Akademii Ignatianum w Krakowie
Academic Journal of the Faculty of Philosophy, Jesuit University Ignatianum in Krakow
Pismo recenzowane / Peer-reviewed journal

Zespół redakcyjny / Editorial Board:

Janusz Smołucha (redaktor naczelny / Editor-in-Chief); Monika Stankiewicz-Kopeć (zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor-in-Chief); Piotr Mazur (zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor-in-Chief); Andrzej Wadas (sekretarz redakcji / Editorial Assistant); Tomasz Homa SJ (członek redakcji / Member of Editorial Team); Adam Jonkisz (członek redakcji / Member of Editorial Team)

Rada naukowa / Scientific Board:

Dionysios Benetos (National and Kapodistrian University of Athens); Anna Brożek (Uniwersytet Warszawski); Bogusław Dopart (Uniwersytet Jagielloński); Marek Inglot SJ (Pontificia Università Gregoriana, Roma); Wojciech Iwańczak (Polska Akademia Nauk); Agnieszka Januszek-Sieradzka (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II); Giovanni Laudizi (Università del Salento); Mirosław Lenart (Uniwersytet Opolski); Enrique Martínez (Universitat Abat Oliba CEU, Barcelona); Theodore Karamansky (Loyola University Chicago); Gościwit Malinowski (Uniwersytet Wrocławski); Witalij Michałowski (Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinchenki); Laszlo Nagy (University of Szeged); Vittorio Possenti (Università Ca' Foscari Venezia); Sabina Tuzzo (Università del Salento); M. Antoni J. Ucerler SJ (Boston College); Berthold Wald (Theologische Fakultät Paderborn); Jacek Wojtyśiak (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

Redaktor tekstów / Copy editor:
Magdalena Jankosz

Projekt graficzny / Graphic design:
Piotr Druciarek

Tłumaczenia / Translation:
Karolina Socha-Duško

Okładka / Cover:
Lesław Sławiński – PHOTO DESIGN

Skład i opracowanie techniczne / DTP:
Piotr Druciarek

Ilustracja na okładce / Cover illustration:
Fragment miniatury z legendy o królowej Meduzie w książce G. Boccaccia *O słynnych kobietach* (krąg mistrza Franciszka, ok. 1470 r., The Cleveland Museum of Art)

ISSN 2300-1402
e-ISSN 2720-409X

Deklaracja / Declaration:

Wersja papierowa czasopisma jest wersją pierwotną / The original version of this journal is the print version

Adres redakcji / Publisher Address:

ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków, PL
e-mail: rocznikfilozoficzny@ignatianum.edu.pl
phone: + 48 12 399 95 02

Nakład / Print run: 80 egz. / copies

Artykuły zostały sprawdzone systemem antyplagiatowym iThenticate.
The articles have been checked for plagiarism with iThenticate software.

Spis treści

| | |
|--|----|
| Janusz Smołucha | |
| Wstęp | 7 |
| Janusz Smołucha | |
| Introduction | 11 |
| Dorota Gregorowicz | |
| The State of the Church – Great Diplomacy of a Small State | 15 |
| Państwo Kościelne – wielka dyplomacja małego państwa | |
| Tomáš Černušák | |
| The Prague Nuncios and Their Relationship to Non-Catholics at the Turn of the 16 th and 17 th Centuries | 35 |
| Nuncjusze prasy i ich stosunek do innowierców na przełomie XVI i XVII wieku | |
| Henryk Litwin | |
| Paweł Duda | |
| Podróże nuncjusza Antonia Santa Crocego w czasie jego misji w Rzeczypospolitej (1627–1630). Przyczynek do badań nad mobilnością dyplomatów papieskich | 49 |
| The Travels of Nuncio Antonio Santa Croce During his Mission in the Republic of Poland (1627–1630). A Contribution to the Research on the Mobility of Papal Diplomats | |

Wojciech Kęder

- Tajemnice dyplomacji watykańskiej – udział nuncjusza
Giovanniego Antonia Davii w elekcji Fryderyka
Augusta Wettyna na króla Polski 77
- Secrets of Vatican Diplomacy. Nuncio Giovanni Antonio
Davia's Participation in the Election of Frederick
Augustus I of Saxony as King of Poland

Archbishop Ihor Isichenko

- The Polemical Impetus of a Far-Reaching Act.
The Polemical Works of Fr. Piotr Skarga in the
Perspective of the Spiritual Life of Ukraine 89
- Polemiczny impet dalekosiężnej ustawy. Twórczość
polemiczna ks. Piotra Skargi w perspektywie życia
duchowego Ukrainy

Natalia Królikowska-Jedlińska

- How to Become a Missionary in the Orient? Litterae
indipetae and Other Strategies of the Polish-
Lithuanian Jesuits (1612–1721) 119
- W jaki sposób można było zostać misjonarzem
w Oriencie? Litterae indipetae i inne strategie jezuitów
z Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1612–1721)

Bartłomiej Michał Wołyniec

- Chocim – polskie Lepanto. Aspekt religijny zwycięstwa
odniesionego nad Turkami w 1621 r. 141
- Khotyn – the Polish Lepanto. Religious Aspect of the
Victory over the Turks in 1621.

Hanna Wadas

- Zuchwalstwo ponad miarę (Odyseja 1.34). Kilka uwag
dotyczących motywów, dynamiki i skutków zbrodni
w Orestei Ajschylosa 167*
- By their own Recklessness (Odyssey 1.34). A Few Remarks
Concerning the Motives, Dynamics and Consequences
of the Crimes in Aeschylus's Oresteia*

Magdalena Sadlik

**To kopała świętego Piotra, to Rzym... Wieczne Miasto
w relacjach z polskich podróży (1858–1905) 189**

**This is the Dome of St. Peter, this is Rome... The Eternal
City in the Polish Travel Reports (1858–1905)**

Joanna Małocha

**Obraz historii Polski w podręcznikach do nauczania
języka polskiego jako obcego – wybrane zagadnienia 209**

**The Image of Polish History in the Textbooks for
Teaching Polish as a Foreign Language – Selected Issues**

Janusz Smółcha

ORCID: 0000-0003-2633-7093
Akademia Ignatianum w Krakowie

Wstęp

Oddajemy w ręce czytelników kolejny numer Rocznika Filozoficznego Ignatianum, który w dużej mierze poświęcony został sprawom kościelnym, a w szczególności dyplomacji papieskiej.

W pierwszym tekście Dorota Gregorowicz przedstawiła analizę fenomenu rozwoju międzynarodowego autorytetu Stolicy Apostolskiej w XVI i XVII w., opierającego się na zasadzie tzw. aktywnej neutralności. Rdzeniem papieskiej dyplomacji w epoce nowożytnej stały się nuncjatury apostolskie – stałe przedstawicielstwa dyplomatyczne w stolicach katolickich państw. Pozostający w stałym kontakcie z Rzymem nuncjusze posiadali jednak dużą swobodę działania, pełniąc na podległym sobie terenie funkcję mediatorów, arbitrów oraz nadzorców życia religijnego wiernych.

W kolejnym artykule Tomáš Černušák przeanalizował stosunek praktycznych nuncjuszy z przełomu XVI i XVII w. do innowierców. Swoje rozważania oparł na korespondencji nuncjuszy oraz powiązanych z nimi źródłach odnoszących się do różnic konfesyjnych na terenie Królestwa Czeskiego. Praga, gdzie narodził się wiek wcześniej husytyzm, była w tamtym czasie stałą rezydencją cesarza Rudolfa II. Miasto nad Wełtawą stało się z tego też powodu centrum międzynarodowej dyplomacji oraz aktywności wielu dyplomatów, nie wyłączając nuncjuszy apostolskich. Byli oni zmuszeni tolerować obecność innowierców, a nawet ich dominację w niektórych dziedzinach życia politycznego i społecznego, gdyż korzystali z ochrony prawnej państwa.

Tematykę aktywności nuncjuszy apostolskich w Europie Środkowej kontynuują Henryk Litwin i Paweł Duda na podstawie źródeł odnoszących się do mobilności Antonia Santa Crocego działającego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1627–1630. Autorom udało się nie tylko uzupełnić jego itinerarium, ale również opisać sferę organizacyjną nuncjatury w czasie, gdy przedstawiciel papieski przebywał poza dworem. Artykuł stanowi cenne uzupełnienie do badań nad podróżami w czasach nowożytnych.

Działalności nuncjusza papieskiego Giovanniego Antonia Davii w Rzeczypospolitej poświęcony został artykuł Wojciecha Kędera. Ukazuje on rolę i znaczenie tego dyplomaty w czasie wyboru nowego króla po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r. Jak zaznaczył autor, elekcja ta należała do najbardziej skorumpowanych. Pomimo różnorodnych nacisków nuncjusz stanął po stronie elektora Saksonii, Fryderyka Augusta Wettyna, który, aby móc kandydować do polskiego tronu, potajemnie przeszedł na katolicyzm. Nuncjusz Davia prawnie uwierzytelnił ten akt, czym ściągnął na siebie podejrzenia o złamanie prawa, a nawet oskarżenia o prywatę. Przeciwnicy Wettyna podnosili przede wszystkim to, że zgodnie z wiekową zasadą dyplomaci papiescy winni byli zachowywać neutralność wobec wewnętrznych konfliktów. Zdaniem autora, nuncjusz Davia nie kierował się prywatą, lecz opowiedział się po stronie Wettyna z pobudek ideowych, będąc przekonany, że prowadzona przez niego polityka jest dobra dla Kościoła katolickiego.

Ihor Isichenko w swoim artykule zajął się wpływem dzieł polemicznych Piotra Skargi (1536–1612) na religijne i kulturalne dzieje Ukrainy. Autor wykorzystał w tym celu nie tylko pisma Skargi, ale również m.in. dzieła Stanisława Orzechowskiego, Benedykta Herbesta, Herasyma Smotrzyckiego i Hipacego Pocieja. Pisarski talent Skargi narodził się w czasie jego pobytu w Wilnie, pod wpływem wielokulturowej i wielowyznaniowej atmosfery tego miasta. To tam powstało jego dzieło *O jedności Kościoła Bożego* (1577) zawierające wykład trydenckiej koncepcji eklezjologicznej. Dało ono podstawę do uruchomienia procesu unii Kościoła katolickiego i prawosławnego w Rzeczypospolitej.

Natalia Królikowska-Jedlińska przedstawiła niezwykle interesujące losy polskich jezuitów zwracających się w okresie od lat 20. XVII w. do trzeciej dekady następnego stulecia do generała Towarzystwa Jezusowego o zgodę na udział w misjach w krajach Bliskiego i Dalekiego Wschodu. Prośby te odnosiły się do terytoriów pozostających pod panowaniem muzułmańskim oraz krajów Azji Wschodniej. Największym zainteresowaniem cieszyły się Chiny. Ci z misjonarzy, którym nie udało się uzyskać zgody na wyjazd do Chin, zadowalali się pracą duszpasterską na Kaukazie

lub w Persji. Niektórzy z jezuitów, korzystając z poparcia polskich władców lub wpływowych magnatów, udawali się do odległych krajów, pełniąc posługę w misjach dyplomatycznych i dopiero *post factum* decydowali się składać do Rzymu tzw. *litterae indipetae* w celu uzyskania błogosławieństwa generała.

W kolejnym artykule Bartłomiej Wołyniec w oryginalny sposób opisał kampanię chocimską z 1621 r. oraz proces późniejszego kształtowania się zbiorowej pamięci o niej. Źródła do tego zjawiska są bardzo rozproszone i fragmentaryczne, opierają się głównie na notach i wypisach sporządzonych przez historyków przed wielkim pożarem Krakowa z 1850 r. Po ich analizie okazało się, że dla mieszkańców Rzeczypospolitej bitwa chocimska była tym, czym w wymiarze europejskim było o pół wieku wcześniejsze zwycięstwo chrześcijańskiej floty nad Turkami pod Lepanto.

Hanna Wadas przeanalizowała *Oresteję* Ajschylosa pod kątem ciężkich zbrodni popełnianych przez bohaterów tragedii: dzieciobójstwa, mężobójstwa oraz matkobójstwa. Autorka odniosła się w tym kontekście do roli instytucji publicznych decydujących o życiu i śmierci obywateli, do znaczenia religii w życiu społecznym i politycznym, do rytuałów mających na celu oczyszczenie zbrodniarza, do funkcjonowania systemu prawnego na przykładzie attyckiej procedury sądowej.

W kolejnym tekście Magdalena Sadlik ukazała Wieczne Miasto w wybranych relacjach z podróży Polaków z końca XIX i początku XX w. Autorka, opierając się m.in. na *Kartkach z podróży* Józefa Ignacego Kraszewskiego, zaprezentowała podniosłą atmosferę towarzyszącą polskim pielgrzymom zwiedzającym Rzym. Szczególną radość wśród nich wzbudzał kontakt z tamtejszymi polonikami i miejscami ważnymi dla polskiej historii.

W ostatnim artykule zamieszczonym w tomie Joanna Małocha przedstawiła obraz historii Polski w podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego. Autorka zwróciła uwagę na znaczenie przekazywania wiedzy o kulturze i historii ojczystego kraju przez polonistów nauczających obcokrajowców. Brak tego elementu może powodować trudności w rozumieniu polskiej specyfiki cywilizacyjnej i prowadzić do problemów komunikacji językowej zakłócanej błędnym stosowaniem idiomów oraz nietypowych konstrukcji gramatycznych, które nierozzerwalnie są związane z polską pamięcią historyczną oraz polskim podglebiem kulturowym.

Zachęcam do lektury tych tekstów,

Janusz Smołucha,
redaktor naczelny Rocznika Filozoficznego Ignatianum

Janusz Smołucha

ORCID: 0000-0003-2633-7093
Jesuit University Ignatianum in Krakow

Introduction

We are presenting a new issue of the *Ignatianum Philosophical Yearbook* to the Readers, this time largely devoted to ecclesiastical matters, and in particular to papal diplomacy.

In the first article, Dorota Gregorowicz presents an analysis of how the international authority of the Holy See developed in the sixteenth and seventeenth centuries, based on the principle of the so-called active neutrality. The core of papal diplomacy in the modern era were apostolic nunciatures – permanent diplomatic representations in the capitals of Catholic countries. However, the nuncios, while staying in constant contact with Rome, had a lot of freedom of action, acting as mediators, arbitrators and overseers of the religious life of the faithful in their subordinate area.

In another article, Tomáš Černušák analyzed the attitude of the Prague nuncios at the turn of the seventeenth century towards people of other faiths. He based his reflections on the correspondence of nuncios and related sources referring to confessional differences in the Czech Kingdom. Prague, where Hussitism had been born a century earlier, was the permanent residence of Emperor Rudolf II at that time. For this reason, Prague became a center of international diplomacy and the activity of many diplomats, including apostolic nuncios. They were forced to tolerate the presence of non-believers and even their domination in some areas of political and social life, because they benefited from the legal protection of the state.

The subject of the activity of apostolic nuncios in Central Europe is continued by Henryk Litwin and Paweł Duda on the basis of sources referring to the mobility of Antonio Santa Croce operating in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1627–1630. The authors managed not only to fill the gaps in his itinerary, but also to describe the organizational sphere of the nunciature at the time when the papal representative was outside the court. The article is a valuable addition to the study of travel in modern times.

The activity of the papal nuncio Giovanni Antonio Davia in the Polish Commonwealth is the subject of the article by Wojciech Kęder. It shows the role and importance of this diplomat during the election of the new king after the death of Jan III Sobieski in 1696. As the author pointed out, this election was one of the most corrupt. Despite various pressures, the nuncio sided with the Elector of Saxony, Frederick August Wettin, who, in order to be able to run for the Polish throne, secretly converted to Catholicism. Nuncio Davia legally authenticated this act, by which he brought on himself suspicions of breaking the law, and even accusations of private interest. Wettin's opponents argued above all that, according to an age-old principle, papal diplomats should remain neutral in the face of internal conflicts. According to the author, Nuncio Davia was not guided by private interests, but sided with Wettin for ideological reasons, being convinced that his policy was good for the Catholic Church.

In his article, Ihor Isichenko deals with the influence of the polemical works of Piotr Skarga (1536–1612) on the religious and cultural history of Ukraine. For this purpose, the author used not only the writings of Skarga, but also, e.g., the works of Stanisław Orzechowski, Benedykt Herbst, Herasym Smoterski and Hipacy Pocij. Skarga's writing talent was born during his stay in Vilnius, influenced by the multicultural and multi-religious atmosphere of that city. It was there that his work, *O jedności Kościoła Bożego* [*On the Unity of the Church of God*] (1577) was written, which contained a lecture on the Tridentine ecclesiological concept. It provided the basis for launching the process of a union between the Catholic and Orthodox Churches in the Polish Commonwealth.

Natalia Królikowska-Jedlińska presents an extremely interesting story of Polish Jesuits requesting a permission to participate in missions in the countries of the Middle and Far East from the 1620s to the 1730s from the General of the Society of Jesus. These requests referred to territories under Muslim rule and East Asian countries. China was the most popular destination. Those missionaries who failed to obtain permission to go to China were content with pastoral work in the Caucasus or Persia. Some of the Jesuits, using the support of Polish rulers or influential magnates,

went to distant countries, serving in diplomatic missions, and only after the fact they decided to submit the so-called *litterae indipetae* to Rome in order to obtain the blessing of the General.

In another article, Bartłomiej Wołyniec presents an original perspective on the Khotyn campaign of 1621 and the process of subsequent formation of the collective memory of it. The sources for this phenomenon are very scattered and fragmentary, based mainly on notes and excerpts prepared by historians before the great fire of Krakow in 1850. After their analysis, it turned out that for the inhabitants of the Polish Commonwealth, the Battle of Khotyn played the same role as the victory of the Christian fleet over the Turks at Lepanto half a century earlier did in the European dimension.

Hanna Wadas analyzes Aeschylus' *Oresteia* in terms of crimes committed by the heroes of the tragedy: infanticide, manslaughter and matricide. In this context, the author referred to the role of public institutions deciding about the life and death of citizens, to the importance of religion in social and political life, to rituals aimed at purifying the criminal, and to the functioning of the legal system on the example of the Attic judicial procedure.

In the next text, Magdalena Sadlik presents the Eternal City in selected accounts of the travels of Poles from the late nineteenth and early twentieth centuries. The author, based mainly on *Kartki z podróży* [*Travel Papers*] by Józef Ignacy Kraszewski, presented the solemn atmosphere accompanying Polish pilgrims visiting Rome. It was a particular joy to them to meet with local Polish diaspora and visit places important for Polish history.

In the last article published in this issue, Joanna Małocha presents an image of the history of Poland in textbooks for teaching Polish as a foreign language. The author draws attention to the importance of passing on knowledge about the culture and history of the native country by Polish philologists teaching foreigners. The lack of this element may cause difficulties in understanding the Polish civilizational specificity and lead to problems of language communication disturbed by an erroneous use of idioms and unusual grammatical constructions, which are inextricably linked with Polish historical memory and the Polish cultural background.

I sincerely recommend all these articles.

Janusz Smołucha,
Editor-in-Chief of the *Ignatianum Philosophical Yearbook*

Dorota Gregorowicz

ORCID: 0000-0002-7443-7737
Uniwersytet Śląski

The State of the Church – Great Diplomacy of a Small State

**Państwo Kościelne – wielka dyplomacja
małego państwa**

Abstract

The paper presents the historiographical considerations about if and why one could insert the early modern State of the Church into the concept of a “small state” and, at the same time, what were the reasons for the great diplomatic success of Rome during the sixteenth and seventeenth centuries. The activity of papal diplomacy is shown as primarily focused on affirming the dualistic authority of the early modern Holy See (both as of a secular territorial state and a universal monarchy of religious character). The analysis also concerns the papal attitude of “active neutrality” as a political and diplomatic strategy focused on achieving the papacy’s “international” position. The profile of the paper is historiographical, as it takes from the legacies of Polish, French, German, English and Italian historical science. The enquiry aims to systematise and synthesise the former judgments of historians regarding the nature of the Papal State’s statehood in the context of the pope’s exercise of universal ecclesiastical authority. The permanent apostolic nunciatures, operating since the end of the fifteenth century, have become the core of early modern European diplomacy, guaranteeing Rome its political expansion after the Avignon crisis, despite the economic and military weakness of its territorial basis:

the State of the Church. In this sense, the Papal State ceased to be a “small state” and became a universalistic entity of both political and ecclesiastical character. The Roman Curia no longer only played a passive role in “international” relations; on the contrary, thanks to the new system of permanent diplomatic representations at Catholic courts, it had the opportunity to undertake its own political initiative, act as a mediator and arbitrator, as well as strengthen the control over the religious life of European states.

Keywords: papacy, the State of the Church, diplomacy, apostolic nunciature, early modern statehood, universalism, neutrality

Abstrakt

Artykuł przedstawia rozważania historiograficzne wokół pytania, czy można wpisać nowożytne Państwo Kościelne w pojęcie „małego państwa”, a jednocześnie jakie były przyczyny wielkiego sukcesu dyplomatycznego Rzymu w XVI i XVII stuleciu. Działalność dyplomacji papieskiej została przedstawiona jako skupiona przede wszystkim na afirmacji dualistycznego autorytetu nowożytnej Stolicy Apostolskiej (zarówno jako świeckiego państwa terytorialnego, jak i uniwersalnej monarchii o charakterze religijnym). Niniejsza analiza dotyczy również papieskiej postawy „aktywnej neutralności” jako strategii politycznej i dyplomatycznej ukierunkowanej na osiągnięcie „międzynarodowej” pozycji papieżstwa. Profil pracy ma charakter historiograficzny, czerpie ze spuścizny polskiej, francuskiej, niemieckiej, angielskiej i włoskiej nauki historycznej. Badanie ma na celu usystematyzowanie i syntezę dotychczasowych sądów historyków dotyczących natury państwowości Państwa Kościelnego w kontekście sprawowania przez papieża powszechnej władzy kościelnej. Działające od końca XV w. stałe nuncjatury apostolskie stały się rdzeniem nowożytnej dyplomacji europejskiej, gwarantując Rzymowi ekspansję polityczną po kryzysie awiniońskim, pomimo słabości gospodarczej i militarnej papieskiej bazy terytorialnej: Państwa Kościelnego. W tym sensie Państwo Kościelne przestało być „małym państwem” i stało się podmiotem o charakterze uniwersalistycznym, zarówno politycznym, jak i kościelnym. Kuria Rzymska nie odgrywała już jedynie roli biernego obserwatora w stosunkach „międzynarodowych”; przeciwnie, dzięki nowemu systemowi stałych przedstawicielstw dyplomatycznych przy katolickich dworach uzyskała ona możliwość podejmowania własnej inicjatywy politycznej, pełnienia funkcji mediatora i arbitra, a także wzmocnienia kontroli nad życiem religijnym europejskich państw.

Słowa kluczowe: papieżstwo, Państwo Kościelne, dyplomacja, nuncjatura apostolska, nowożytne państwo, uniwersalizm, neutralność

Was the State of the Church a “small state”?

From the geographical, demographic, military, and economic point of view, the early modern State of the Church has to be considered a relatively small state, or at best, a middle-sized part of a shredded Apennine Peninsula. However, we can hardly define it as such when talking about its diplomacy. In this article, I would like to try to answer the question of if and why one could insert the Papal State and its policy into the concept of a “small state” and, at the same time, what were the reasons for its great diplomatic success in the early modern era.¹ Also, I would like to show the activity of papal diplomacy as focused on affirming the dualistic authority of the early modern Holy See (both as of a secular territorial state and a universal monarchy of religious character).² I would especially like to analyse the papal attitude of “active neutrality” as a political and diplomatic strategy focused on achieving the papacy’s “international”³ position.

As Blythe Alice Raviola noted in her inspiring work about the “small states,”⁴ the view on this topic depends on what we, as historians, consider to be “small” in the context of the creative processes of the so-called “early modern state.” From the European perspective, the State of the Church can undoubtedly be regarded as small or, at best, medium-sized. But, when we take the Apennine Peninsula region as a reference point, we are suddenly dealing with a state organisation of considerable dimensions. And looking at central Italy – even dominating – both politically and territorially. In fact, in Italian historiography, the Papal State has

1 The paper was created as a result of research carried out under the Sonatina 2 project entitled *The Holy See and the crisis of sovereignty of John II Casimir Vasa and Michael Korybut Wiśniowiecki's election (1660–1669)* (Polish: *Stolica Apostolska wobec kryzysu władzy królewskiej Jana Kazimierza Wazy oraz elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1660–1669)*, project no. 2018/28/C/HS3/00176, financed by the National Science Centre, Poland (Narodowe Centrum Nauki). Supported by the Foundation for Polish Science (FNP).

A similar problem could be interestingly presented on the subject of the Republic of Venice; however, a comparative view is not the aim of this article, as it focuses on the confessional specificity of the Papal State as a factor determining its great diplomatic success.

2 Paolo Prodi, *Il sovrano pontefice: un corpo e due anime. La monarchia papale nella prima età moderna* (Bologna: Il Mulino, 2013) (first edition – 1982).

3 I put the word “international” in quotation marks, considering the imperfection of this concept concerning political relations in early modern Europe. Cfr. Tracey Sowerby, “Early Modern Diplomatic History”, *History Compass* 14/9 (2016): 444.

4 Blythe Alice Raviola, *L'Europa dei piccoli stati: dalla prima età moderna al declino dell'antico regime* (Roma: Carocci, 2008).

functioned for years as a third force present on the Peninsula in the early modern era, next to the political units dominated by the Empire and the Spanish Monarchy.⁵ Doubts about its “littleness” also arise from the role played by Rome and its diplomatic apparatus in general early modern European politics, as well as from its universalistic aspirations.⁶

The end of the Avignon Papacy in 1377 spurred the territorial development of the Papal State at the turn of the fifteenth century. Pope Martin V (1417–1431) initiated the consolidation of *Patrimonium Sancti Petri* by cooperating with the most influential Italian families at that time (Colonna, Caetani, Orsini and Farnese in Rome, Montefeltro and Malatesta in the March of Ancona, Este in Ferrara and Bentivoglio in Bologna), skilfully building papal parishes and dispensing papal vicariate. Then, the Renaissance popes Alexander VI (1492–1503), Julius II (1503–1513), and Clement VII (1523–1534) began the armed conquest of certain territories, taking advantage of the political situation in Italy at that time – the Italian Wars. As a result of these processes, which jeopardised the moral authority and credibility of the papacy and provided fodder for the parallel development of the Reformation movement, in the middle of the sixteenth century, the Papal State *de facto* included its Roman centre, Avignon, Benevento, March of Ancona, Parma, Piacenza, Perugia, Romagna, Bologna, Modena, Ferrara, Urbino, and Camerino.⁷ In this context, while characterising the territoriality of the early modern Papal State, its polycentrism should be emphasised. In fact, it was not a geographically compact area, as it had enclaves far from the centre or dependencies such as Parma, Piacenza, French territories, or Benevento in Southern Italy.

The discussion about the territoriality of the State of the Church presents a very curious problem. Suppose we accept that the statehood of a territorial organisation is closely linked to its existing institutional and legal system.⁸ In that case, the early modern Papal State displayed a dual image: a regional, small or middle-sized secular state on the one hand, and on the other – an aspiring universalist monarchy, maintaining ecclesiastical jurisdiction in all the Catholic corners of the early modern world. One can easily observe that the State of the Church resulted in

5 *Ibidem*, 42. Cfr. Marcello Verga, “L’Impero in Italia. Alcune considerazioni introdottrive”, in: *L’Impero e l’Italia nella prima età moderna / Das Reich und Italien in der Frühen Neuzeit*, a cura di Matthias Schnettger, Marcello Verga (Bologna–Berlin: Il Mulino–Duncker & Humblot, 2006), 11–24.

6 Cfr. Raviola, *L’Europa dei piccoli stati*, 52–53.

7 *Ibidem*, 41–43.

8 *Ibidem*, 25.

a very particular case of statehood due to its truly dual (secular and religious) character. It established a characteristic form of an elective monarchy, adopting ambitious political and military strategies, creating a sophisticated bureaucratic apparatus, and, last but not least – early modern diplomatic institutions, such as the permanent apostolic nunciatures and concordates. Nowadays, historiography treats this almost as an axiom; still, it is worth recalling that only Paolo Prodi's discoveries of the 1970s and 1980s made it possible to thoroughly understand the “double-soul” of the early modern papacy, which remains inseparable from the study of the statehood of the Papal State.⁹

How was great diplomacy born in the small states?

The emergence of the early modern state organisations required an effective system of mutual contact and control, adapted to the increasingly dynamic geopolitical situation of Europe. It was a process only seemingly independent of the size of the state, as we can see its apparent intensification in the case of “small states,” often desperate to maintain their position and autonomy among their larger neighbours or with their protectors. On the contrary, the major European courts were initially reluctant to send their representatives to smaller countries, seeing no need to do so or even considering it detrimental to their authority.¹⁰ Therefore, it is not without reason that the early modern diplomatic practice developed in Renaissance Italy. This land was particularly polycentric and dominated by “small states,” with different, often multi-level degrees of mutual and external dependencies. What needs to be added is that at the turn of the fifteenth century, that territory went through a period of intensive development, which promoted a lively exchange of information and contacts, not only of a political or economic nature but also cultural, educational and social.¹¹ Noticing the regularity concerning the “small states,” Matthew Smith Anderson summarised this process:

These competed with one another intensely for power, for territory, in the last analysis for survival. It was therefore essential for their rulers to

9 Prodi, *Il sovrano pontefice*.

10 Giuseppe Galasso, “Le relazioni internazionali nell'età moderna (secoli XV–XVIII)”, *Rivista Storica Italiana* CXI/1 (1999), 10; Matthew Smith Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919* (London–New York: Longman, 1993), 5.

11 Igino Cardinale, *Le Saint-Siège et la diplomatie: aperçu historique, juridique et pratique de la diplomatie pontificale* (Paris: Desclée, 1962), 22, 29.

watch closely each other's policies and ambitions. Moreover, these states were geographically small compared to the great European monarchies, and they had at their disposal relatively large numbers of highly educated men.¹²

Therefore, historiography is consistent with the fact that early modern diplomacy's origins should be seen precisely on the Apennine Peninsula, particularly in Milan, Florence, Venice, and Rome.¹³ In Italy, a state of necessity for maintaining mutual relations developed, and political communication in the form of diplomacy became the most effective instrument for reciprocal control.¹⁴ As Michael Edward Mallet observed,

it was a situation which called for incessant alertness, a need to be constantly informed about the military strengths and intentions of rival powers, a determination to be prepared both to seize opportunities for minor gains and to counter such opportunistic moves by others. It was also a situation which was both fostered by, and itself encouraged, the growth of performance, in regimes, bureaucracies, diplomatic activity, and military establishments.¹⁵

This is why the Apennine Peninsula is called a “diplomatic laboratory,”¹⁶ an experiment in political practice which was nourished by all the above-mentioned elements (early modern Rome is even referred to as an “international gossip shop”¹⁷).

The shaping diplomacy of the Holy See (remembering that it already had its rich medieval traditions and institutional foundations) had a unique character. It was not merely a representation of an early modern secular state, as it was also referring, or perhaps above all, to the medieval model of united Europe as a Christian republic.¹⁸ The hybrid,

12 Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, 3.

13 *Ibidem*, 2–11.

14 Stefano Andretta, *L'arte della prudenza. Teorie e prassi della diplomazia nell'Italia del XVI e XVII secolo* (Roma: Biblink, 2006), 14.

15 Michael Edward Mallet, *Diplomacy and War in Late Fifteenth-Century Italy* (London: British Academy, 1981), 268–269.

16 Andretta, *L'arte della prudenza*, 14.

17 Catherine Fletcher, *Diplomacy in Renaissance Rome: The Rise of the Resident Ambassador* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 101–105. Cfr. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, 13.

18 Henryk Damian Wojtyśka emphasised that “the medieval contacts between the papacy and states cannot be called diplomatic, as the blend of the sacred and the profane in the

lay-religious character of the early modern Papal State had to force the creation of a new system of institutions guaranteeing and controlling the centrality of Rome in both the religious and political life of Europe. Maria Antonietta Visceglia emphasised that after the impasse related to the Reformation and the problematic deliberations of the Council of Trent, during the Catholic Reform, the papacy regained much of its former authority and prestige from the Middle Ages. Thus, to some extent, the universalistic symbolism of Rome and the pope was reborn in its new, early modern dimension.¹⁹ Heinz Schilling stressed that “the Early Modern Papacy displayed a remarkable capacity to adapt itself and its system to the new situation without renouncing its ‘two-souls’ status.”²⁰

Papal diplomacy as a pursuit of the early modern universalism

Reintroducing the idea of papal universalism in the early modern era became possible by the dynamically developing diplomacy network.²¹ Thanks to it, after the Holy See emerged from the Avignon crisis, the Roman Curia no longer only played a passive role in “international” relations. On the contrary, thanks to the new system of permanent diplomatic representations at Catholic courts, it had the opportunity to undertake its political initiative, apart from strengthening the control over the ecclesiastical life of European states.²²

The adaptation of regular diplomatic practice to the new political needs of the early modern State of the Church, on the one hand, and

concept of the Christian Republic completely blurred the differences between politics and religion, between the state and the Church.” Only the collapse of medieval political structures gave rise to early modern papal diplomacy. See Henryk Damian Wojtyska, *Papiestwo – Polska 1548–1563* (Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1977), 19; Stefano Andretta, “Cerimoniale e diplomazia pontificia nel XVII secolo”, in: *Cérémonial et rituel à Rome: (16.^o–19.^o siècle)*, éd. Maria Antonietta Visceglia, Catherine Brice (Roma: Ecole française de Rome, 1997, 203; Heinz Schilling, “The Two Papal Souls and the Rise of an Early Modern State System”, in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Maria Antonietta Visceglia (Roma: Viella, 2013), 105.

19 Maria Antonietta Visceglia, “Il cerimoniale come linguaggio politico”, in: *Cérémonial et rituel*, 120.

20 Schilling, “The Two Papal Souls”, 105.

21 Cfr. Michael Frank Feldkamp, *La diplomazia pontificia. Da Silvestro I a Giovanni Paolo II: un profilo* (Milano: Jaca Book, 1998), 14; Lucien Bély, *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne. XVIe–XVIIIe siècle* (Paris: PUF, 2007), 21.

22 Maria Teresa Fattori, “Per una storia della curia romana dalla riforma sistina, secoli XVI–XVIII”, *Storia del cristianesimo* 35 (2014), 51.

of the counter-reformation papacy, on the other, was a relatively slow process since the Holy See already had a centuries-old European network of legates who used to perform *ad hoc* political functions. As a decisive moment in the development of early modern papal diplomacy, historians point to the role of *sacco di Roma*, in 1527. That event showed the weakness of the State of the Church against European powers and thus a clear barrier to its further political expansion. In the face of the Italian Wars, the lack of real military and economic potential made the local *Stati*, including the Papal State, attempt to emphasise their “international” position by strengthening reciprocal contacts and employing the art of diplomacy.²³ Garret Mattingly aptly referred to this tactic as “desperate improvisation.”²⁴

Finally, an additional element leading to the development and stabilisation of permanent apostolic nunciatures was the growing reluctance of local Churches to traditional *ad hoc* visits by the papal legates, especially during the crisis of centralism in the Roman Church. The legates *missi* and *a latere* were widely accused of trying to ruthlessly impose the pope’s will on the local level, which was further aggravated by the parallel successes of the Reformation movements. This aspect led to the final strengthening of the office of permanent apostolic nuncio, which local hierarchs were less afraid of due to the continuity of its mission and, consequently, a certain dependence on the ecclesiastical context of the place where the mission was held.²⁵

No institutional document establishing the office of the apostolic nunciature has survived, as it probably has never existed. In fact, the development of permanent diplomatic posts of the Holy See took place *via facti*, through the long-term evolution of various types of medieval legations, primarily papal legates *apostolici*, *missi* and *a latere*, as well as Peter’s Pence collectors. The terms *nuntii Sancti Petri* or *nuntii sedis apostolicae* also functioned in the vocabulary of the Roman Curia already since the times of Gregory VII (1073–1085). Still, the real flourishing of papal diplomacy has to be associated with the development of the early modern structures of the bureaucratic apparatus. The body responsible for the functioning of the papal diplomacy network became the Secretariat of State, whose roots go back to the pontificates of Martin V (1417–1431) and

23 Andretta, “Cerimoniale e diplomazia”, 202–203.

24 Garret Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (London: Penguin Books, 1965), 155.

25 Prodi, *Il sovrano pontefice*, 309–310. See also Paolo Carta, Dorota Gregorowicz, “Nunziature e politica nel ‘500. L’istituto e i suoi aspetti critici”, in: *Ambassades et ambassadeurs en Europe (XVe-XVIIe siècles)*, éd. Jean Louis Fournel, Matteo Residori (Genève: Droz, 2020), 447.

Innocent VIII (1484–1492). The Secretariat of State was created to enable the pope to act and make decisions quickly, independently of the papal chancellery. It turned out to be necessary to coordinate the increasingly intense flow of information from diplomatic missions and the preparation of instructions for diplomats of the Holy See.²⁶

At the end of the pontificate of Clement VII (1523–1534), the Holy See was already represented by apostolic nuncios at several European courts: imperial, Spanish, French, and Venetian.²⁷ Despite that, the first legal rules governing the permanent papal diplomatic representations were sanctioned only in 1562, during the deliberations of the Council of Trent. Finally, the pivotal moment for stabilising the apostolic nunciature as a diplomatic institution of a continuous nature and its most dynamic development fell on the pontificate of Gregory XIII (1572–1585). The reforms introduced by Pope Buoncompagni were a part of the post-Tridentine movement of the renewal of the Church, both in a dogmatic-confessional and organisational sense. Besides the already existing diplomatic offices (the so-called pre-Tridentine nunciatures) in Spain, Portugal, Naples, Venice, Polish-Lithuanian Commonwealth, and at the German Imperial court, Gregory XIII established new diplomatic missions in Piedmont, Florence, Graz, Cologne, Lucerne, and the Netherlands.²⁸ The apostolic nuncios were then given new and expanded powers, among which we can distinguish three primary fields. The first was political activity at the court, which entailed information activities, both in matters of the internal and foreign policy of the state in which the mission was carried out; then, a competence in religious and ecclesiastical matters and contacts with the local episcopate; and finally,

26 Carta, Gregorowicz, “Nunziature e politica nel ‘500”, 449.

27 On the formation of diplomatic structures of the Holy See within the papal Secretariat of State, see Anton Pieper, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen* (Freiburg: Herder, 1894), 1–24; Cardinale, *Le Saint-Siège et la diplomatie*, 85; Pierre Blet, *Historie de la Représentation Diplomatique du Saint Siège des origines à l’aube du XIX siècle* (Città del Vaticano: Archivio Vaticano, 1990), 219; Luca Riccardi, “An Outline of Vatican Diplomacy in the Early Modern Age”, in: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800*, ed. by Daniela Frigo (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 103–104.

28 Ludwig von Pastor, *Storia dei papi dalla fine del Medio Evo compilata con sussidio dell’Archivio segreto pontificio e di molti altri Archivi. Vol. IX, Storia dei papi nel periodo della Riforma e restaurazione cattolica. Gregorio XIII (1572–1585)* (Roma: Desclée, 1925), 47–49; Wojtyńska, *Papiestwo – Polska*, 13; Mario Caravale, Alberto Caracciolo, *Lo Stato Pontificio da Martino V a Pio IX* (Torino: UTET, 1978), 336–337; Blet, *Historie de la Représentation Diplomatique*, 276–277; Silvano Giordano, “Uomini e apparati della politica internazionale del papato”, in: *Papato e politica internazionale*, 132.

in certain financial issues related to the collection of church benefits, including Peter's Pence.²⁹

It should be emphasised that an essential element distinguishing papal diplomacy against other early modern diplomatic services, apart from its ecclesiastical functions, was the pope's image as *padre comune* of all Christians, drawn straight from medieval universalism.³⁰ Piero Bellini defined the position of the early modern papacy as follows:

In the context of the political society of this period, the pope has achieved an authority that we would call today supranational; close to the function of *dominus totius mundi* performed by the emperor, but less controversial and causing less opposition while having the instruments needed for a more flexible and effectively operating.³¹

According to the interpretation of Bernard Barbiche, the pope was described as the head of the Catholic Church but also as "the vicar of Christ, *souverain pontife*, successor of Saint Peter, the first of the apostles, spiritual leader of Catholics from the Roman capital, no matter what place they came from."³² Although the functioning of all early modern states was being subordinated more and more to the interests of *ragione di stato*, the new political order of Europe has not yet been entirely devoid of religious and ideological elements, which have been its bond

29 Giovanni Pizzorusso, "Appunti sulle edizioni documentarie delle «Nunziature d'Italia»", in: *Gli archivi della Santa Sede come fonte per la storia moderna e contemporanea*, a cura di Matteo Sanfilippo, Giovanni Pizzorusso (Viterbo: Sette città, 2001), 41; Carta, Gregorowicz, "Nunziature e politica nel '500", 454.

30 Henryk Damian Wojtyńska, "Prymasostwo – nuncjatura. Dzieje relacji instytucjonalnych", in: *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. Wiesław Jan Wysocki (Warszawa: Pax, 2002), 84.

31 Piero Bellini, *Sede Apostolica e realtà politiche fra l'Evo Medio e l'Epoca Moderna* (Torino: G. Giappichelli Editore, 2015), 68: "Nel contesto della società politica del tempo, la persona del Pontefice veniva a collocarsi nella posizione d'una autorità che oggi chiameremmo sopranazionale, titolare d'una funzione vicina a quella commessa nel sistema all'Imperatore dominus totius mundi, ma soggetta a minori contestazioni e opposizioni di fondo e in grado di disporre di strumenti d'intervento più duttili e efficienti." On the origin of the idea of papal neutrality from the legal point of view, see Dante Fedele, *Naissance de la diplomatie moderne (XIIIe–XVIIe siècles): l'ambassadeur au croisement du droit, de l'éthique et de la politique* (Baden-Baden: Nomos, Dike, 2017), 568–570.

32 Bernard Barbiche, "La diplomatie pontificale au XVII siècle", in: *Armées et diplomatie dans l'Europe du XVIIe siècle. Actes du Colloque de 1996. Bulletin nr 16* (Paris, 1992), 109: "Vicaire du Christ, souverain pontife, successeur de saint Pierre chef de apôtres, il est le che spirituel de tous les catholiques en union avec le siège de Rome dans quelque pays qu'ils se trouvent."

and basis since the Middle Ages.³³ As Marian Banaszak emphasised, the aim was not the medieval supremacy of the papacy over Catholic states anymore but their political unity, which was revealed in the close connection of each Catholic prince with the Holy See.³⁴ Supporting and heading a supranational ideological community added prestige to the early modern papacy and conditioned its continuous universalist aspirations to establish moral authority for the entire Christian world (Europe and not only). The primary political bond of this community promoted by Rome, in addition to the religious factor, was to be the war against Islam.³⁵ The idea of establishing such a community was connected to the need to maintain the Holy See's universal authority, which could only be guaranteed by the politically neutral papacy keeping the *super partes* position about any disputes between its members. This was the origin of developing the seemingly apolitical idea of papal primacy in the new early modern sense.³⁶ The ideological image of the pope as a *padre comune* was based not only on the echo of the medieval spirit of universalism but also on the early modern system of apostolic nunciatures and concordats.³⁷ Significantly, during the Catholic Reform and the most vigorous development of the Roman diplomatic network, papal aspirations for universal fatherhood grew, not only in terms of morality but also in politics.

Mediation and arbitration as a core of the papal diplomatic strategy

33 Heinz Schilling, *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010), 460. See also *idem*, "Konfessionalisierung und Formierung eines internationalen Systems während der frühen Neuzeit", in: *Die Reformation in Deutschland und Europa. Interpretationen und Debatten*, ed. by Hans R. Guggisberg and Gottfried G. Krodel (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1993), 591–613; *idem*, "Die konfessionellen Glaubenskriege und die Formierung des frühmodernen Europa", in: *Glaubenskriege in Vergangenheit und Gegenwart*, ed. by Peter Herrmann (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996), 123–137.

34 Marian Banaszak, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej: poselstwa obediencyjne w latach 1534–1605. Cz. 3. Poselstwa monarchów i republik* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1975), 198.

35 Cfr. Wojtyska, *Papięstwo – Polska*, 22; Georges Livet, *L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle* (Paris: PUF, 1976), 37.

36 Maria Antonietta Visceglia, "The International Policy of the Papacy: Critical Approaches to the Concepts of Universalism and Italianità: Peace and War", in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Visceglia (Roma: Viella, 2013), 23, 39.

37 *Ibidem*, 31–32.

The most important elements of the papal policy of neutrality in the early modern era were mediation and arbitration. Papal mediation meant the intervention of the Holy See's diplomacy in a conflict in which it did not participate directly, to facilitate negotiations between the conflicting parties. At the same time, papal arbitration was meant to settle disputes between states by issuing a binding decision on a particular case (which, of course, was extremely rare). The effectiveness of mediation was usually guaranteed through political arguments, primarily military power. In the case of the papacy, however, it was based on the medieval universalist tradition, as well as moral and religious elements.³⁸ Already Leopold von Ranke emphasised that in the sixteenth and seventeenth centuries, the pope's authority was high enough to guarantee him the position of an "international" arbitrator, accepted and honoured by Christian Europe.³⁹ Indeed, in the seventeenth-century political writings, the concept of mediation as a third party's intervention in a conflict still referred almost exclusively to the authority of the Holy See.⁴⁰ The pope had the opportunity to act as a mediator, e.g., at the Diet of Augsburg in 1530, at Vervins in 1598, or Cherasco in 1631. Similar (but unsuccessful) attempts were also made during the treaties of Osnabrück and Münster in 1648. Alain Tallon defined this papal political attitude as "active neutrality," clever use of confessional elements as a political and diplomatic strategy. In his opinion, it allowed the Holy See to occupy such a unique place in the early modern system of "international" relations. It turned out to be an excellent way for the papacy to find its own place in the newly emerging early modern system of dependencies between states, regardless of the low military and economic potential of the State of the Church.⁴¹ A similar position was adopted by Heinz Schilling, who wrote:

the *padre-comune* policy of the popes became a diplomatic instrument to exercise a certain influence within Catholic Europe, as may be seen from its success in 1598, bringing about the Peace of Vervins between Spain and France, [...] the papal prince never regained a prominence in European peace policy comparable to the arbitration of Tordesillas (1494).⁴²

38 Dorota Gregorowicz, *Tiara w grze o koronę. Stolica Apostolska wobec wolnych elekcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVI w.* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2019), 97.

39 Ludwig von Ranke, *Storia dei papi* (Firenze: Sansoni, 1965), 630.

40 Fedele, *Naissance de la diplomatie*, 574.

41 Alain Tallon, *L'Europa del Cinquecento. Stati e relazioni internazionali* (Roma: Carocci, 2013), 249.

42 Schilling, "The Two Papal Souls", 114.

On the other hand, historians like Maria Antonietta Visceglia also point to the difficulties of the papacy in maintaining political neutrality in practice, especially in the face of the Habsburg-French rivalry that had developed in Europe since the Italian Wars. It should be emphasised that for the policy of the Holy See, the priority had always been the defence of its own statehood and religious interests and not active involvement in big politics. It often meant the necessity of “matching” the papal political line to the actions of the strongest Catholic power of the time, thus clearly bending the attitude of impartiality⁴³. Also, Paolo Prodi concluded that the papal aspirations for universal paternity of Catholic Europe constituted the neutrality “inconstant and not entirely real,”⁴⁴ adjusting its profile to the current political need. “The purpose of the papacy was to maintain its own universalist function in the inevitably polycentric world of early modern politics,”⁴⁵ Prodi emphasised. Another problem in affirming the pope’s position as the *padre comune* of early modern Europe resulted from the confessional fragmentation of the Old Continent, which resulted from the Reformation processes. The Holy See, for obvious reasons, could not put itself in the role of a mediator between Catholic and Protestant states.⁴⁶

The causes of the diplomatic fall

Despite the historiographical controversies surrounding the political role of the Holy See in the interstate system of early modern Europe, there is no doubt that it became drastically reduced starting from the second half of the seventeenth century. The political writers of the era

43 Visceglia, *The International Policy of Papacy*, 31. Cfr. Prodi, *Il sovrano pontefice*, 339; Gregorowicz, *Tiara w grze o koronę*, 98–99. Cfr. Dorota Gregorowicz, “Problem papieskiej neutralności wobec rywalizacji o tron w Rzeczypospolitej w wyniku abdykacji Jana Kazimierza Wazy”, in: *Sztuka roztropności. Dyplomacja Stolicy Apostolskiej wobec Rzeczypospolitej, Europy i świata*, red. Krzysztof Ozóg, Ryszard Skowron (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2020), 141–161.

44 Prodi, *Il sovrano pontefice*, 339.

45 *Ibidem*, 303: “L’obiettivo è di conservare attraverso la mediazione tra gli Stati e le Chiese locali la propria funzione universalistica in un mondo politico ormai irrimediabilmente policentrico.”

46 Lucien Bély, “La médiation diplomatique au XVIIe siècle et au début du XVIIIe siècle”, in: *Armées et diplomatie dans l’Europe du XVIIe siècle* (Paris: Actes du Colloque de 1996. Bulletin nr 16, 1992), 129–132; Tallon, *L’Europa del Cinquecento*, 165–166; Gregorowicz, *Tiara w grze o koronę*, 99.

denied the pope any right to international arbitration, both according to moral and political issues.⁴⁷ The declining importance of papal diplomacy as part of the Enlightenment process of gradual secularisation of European society was emphasised by Paolo Prodi.⁴⁸ Also, according to Lucien Bély, the decisive factor in the crisis of the political role of the papacy was the deconfessionalisation of political relations after the Peace of Westphalia.⁴⁹ Heinz Schilling drew attention to these processes too. The German historian emphasised that during the seventeenth century, the interests of the state and society, broadly understood as *raison d'état*, shifted in the hierarchy before religious interests.⁵⁰ In particular, the modernisation of diplomatic techniques and the evolution of the practice of arbitration into the policy of international congresses, at which negotiations were conducted without the need of a mediator, proved disastrous for the Holy See.⁵¹ Alain Hugon also underlined the progressive secularisation of interstate relations as the main reason for the collapse of the political role of the papacy. The French historian pointed out how significant changes in diplomacy were introduced by the codification of international law, which emancipated politics from Christian elements.⁵² Conversely, according to Gérard Poumarède, the main reason for these processes was the evolution of the attitude of Christian Europe to the Ottoman Empire: if in the sixteenth century, papal mediations still constitute a warning to the princes against the Ottoman threat because it is precisely the restoration of consent in the Christian world that seems to be a necessary condition for the great expedition against the Port. In the following centuries:

the Holy See gradually drifted away from the main negotiations. Peace-keepers make it lose its heel, while most European rulers are less and less interested in eastern issues. Nevertheless, if the Turkish threat is still visible

47 Schilling, "The Two Papal Souls", 114.

48 Paolo Prodi, *Diplomazia del Cinquecento: istituzioni e prassi* (Bologna: Patron, 1963), 137.

49 Bély, "La médiation diplomatique", 48, 191–195.

50 Schilling, *Konfesjonalizacja*, 72–73, 460.

51 Alain Hugon, *Rivalités européennes et hégémonie mondiale, XVIe – XVIIIe siècle* (Paris: Armand Colin, 2002), 111–115.

52 *Ibidem*, 111. Cfr. Alberico Gentili, *De iure belli libri tres* (Hanoviae: Excudebat Guilielmus Antonius, 1598); and Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis* (Parisiis: Apud Nicolaum Buon, 1625).

in the background of the negotiations in Vervins, [...] in Westphalia, Nimega, Utrecht, and Rastad, it seems to be slowly disappearing.⁵³

Additional factors were also the internal problems of the Holy See (economic inefficiency of the State of the Church, struggles between the nepotists and anti-nepotists, and moral divisions prevailing in the Roman Curia).⁵⁴

Thence, the crisis of the papal attitude of *padre comune* was related to the dynamic political and cultural changes in Europe starting from the second half of the seventeenth century. The Thirty Years' War and then the succession wars, along with their peace solutions, finally annihilated the remnants of the papal universalist idea, which was closely related to the concept of political neutrality. On the threshold of the eighteenth century, none of the European rulers had the scruples to deny the papal pretensions to the role of mediator in the Christian world. Even so, nowadays, we can still see the echoes of this papal position on the contemporary international political scene.

Conclusions

To conclude the above considerations, one should refer once again to the work of Blythe Alice Raviola mentioned in the introduction and use her apt quote:

the permanent apostolic nunciatures, operating since the end of the fifteenth century, have become the transmission belt of European diplomacy, guaranteeing Rome a vast, 'virtual' expansion. In this sense, the Papal State

53 Géraud Poumarède, *Il Mediterraneo oltre le crociate. La guerra turca nel Cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà* (Torino: UTET, 2011), 214–215: “Offrivano per mettere in guardia i principi della minaccia ottomana, poiché il ristabilimento della concordia nella Cristianità appariva sempre una condizione preliminare all'organizzazione di una vasta spedizione contro la Porta. Il suo relativo ritiro dai principali negoziati di pace non gli permettono più di farsi ascoltare, mentre una gran parte dei sovrani occidentali sembra disinteressarsi sempre di più delle questioni orientali. Tuttavia, se il pericolo turco si profila ancora sullo sfondo delle trattative di Vervins, sembra proprio che in Westfalia, poi a Nimega, Utrecht e Rastadt, scompaia a poco a poco dall'orizzonte dei plenipotenziari.”

54 Maria Antonietta Visceglia, *Roma papale e Spagna. Diplomatici, nobili e religiosi tra le due corti* (Roma: Bulzoni, 2010), 43; *Eadem, The International Policy of Papacy*, 58–62; Mario Rosa, *La Curia romana in età moderna* (Roma: Viella, 2013), 11.

ceased to be a 'small state' and became a supra-regional and supranational entity, further strengthened after the Council of Trent.⁵⁵

Alain Tallon rightly distinguished between two eras of developing the "international" vision of the State of the Church and the papacy in early modern Europe. After the Avignon crisis, during the Renaissance and the period of its territorial expansion, the Papal State functioned as a classical secular state, let's call it here – middle-sized, focusing primarily on strengthening its own political and territorial position, at least in the Apennine Peninsula. In the face of the Reformation movements' flourishing activity, it was clear that a profound reform of the Catholic Church became necessary also for the State of the Church's economic and political position. Since the beginning of the Council of Trent, the successive popes understood that in order to gain European recognition, respect, and status necessary for the papacy to introduce the Catholic Reform successfully, the political tactic of the Holy See needed to change radically. The new approach, according to Tallon, can be described, as said, as "active neutrality."⁵⁶ Its formulation was not only the result of papal authority's *double-soul* nature, the political and religious conditions of the then reforming Europe, but also of a conscious decision of certain Roman hierarchs. For the efficacious implementation of the Reform, the pope, above all, needed peace between the various states of Catholic Europe. At that particular moment, the main interests of the head of the Catholic Church coincided with those of the secular prince of the State of the Church. As a result, the pope gladly accepted the role of European mediator, easing political relations in the Catholic part of the Old Continent, which permitted him to maintain both of his ambitions: a universalistic position and strong territorial settlement in central Italy. In the face of the progressing fiscal and military failure of the Papal State, the tactic of maintaining political neutrality and using the idea of universal fatherhood to affirm the papacy's "international" status has to be considered an intelligent solution.⁵⁷

55 Raviola, *L'Europa dei piccoli stati*, 44: "Le nunziature apostoliche permanenti, attive da fine Quattrocento, divennero la cinghia di trasmissione della diplomazia europea garantendo a Roma un'enorme estensione virtuale. In tal senso, lo Stato della Chiesa smette di essere un piccolo stato e diviene in potenza un'entità sovra-regionale e sovranazionale, ulteriormente accresciuta in influenza e autorità dopo il Concilio di Trento."

56 Alain Tallon, "Conflicts et médiations dans la politique internationale de la papauté", in: *Papato e politica internazionale*, 118–119.

57 Wojciech Tygielski, *Z Rzeczy do Rzeczypospolitej. Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI i XVII w.* (Warszawa: Wydawnictwa Fundacji „Historia pro Futuro”, 1992), 61; Alain Tallon, "Les missions de paix de la papauté au XVI^e siècle", in:

Due to the dualistic position of the pope both as a head of a secular state and as Holy Father of all Catholics, the papacy and the State of the Church achieved a particular position in the early modern diplomatic network. Its relations with the other states were asymmetrical in a specific, confessional way. Nevertheless, at some point, with the release of European society from the confessional ties that used to define all fields of life, the role of the papacy, and consequently of the Papal State, was doomed to gradual degeneration and finally – to a decline. Nowadays, if we consider the aspect of territoriality – the Vatican is the smallest state in the world, but if we reflect on the Catholic Church's role in international politics – it still has to be considered.

Bibliography

Books and Monographs

- Anderson Matthew Smith, *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919* (London–New York: Longman, 1993).
- Andretta Stefano, *L'arte della prudenza. Teorie e prassi della diplomazia nell'Italia del XVI e XVII secolo* (Roma: Bibliink, 2006).
- Andretta Stefano, “Cerimoniale e diplomazia pontificia nel XVII secolo”, in: *Cérémonial et rituel à Rome: (16.^o–19.^o siècle)*, éd. Maria Antonietta Visceglia, Catherine Brice (Roma: Ecole française de Rome, 1997), 201–222.
- Banaszak Marian, *Z dziejów dyplomacji watykańskiej: poselstwa obediencyjne w latach 1534–1605. Cz. 3, Poselstwa monarchów i republik* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1975).
- Barbiche Bernard, “La diplomatie pontificale au XVII siècle”, in: *Armées et diplomatie dans l'Europe du XVIIe siècle* (Paris: Actes du Colloque de 1996. Bulletin nr 16, 1992), 109–127.
- Bellini Piero, *Sede Apostolica e realtà politiche fra l'Evo Medio e l'Epoca Moderna* (Torino: G. Giappichelli Editore, 2015).
- Bély Lucien, *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne. XVIe–XVIIIe siècle* (Paris: PUF, 2007).

Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine. Mélanges d'histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger, éd. Daniel Tollet, Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2003, 168: “La politique de médiation entre les Etats catholiques correspondait à la vocation du pape comme chef spirituel et à ses intérêts comme prince temporel, et il est bien difficile de séparer l'un de l'autre. [...] Pour s'imposer comme médiateurs, les papes devaient être capables de faire pression sur les Etats concernés. Malgré sa faiblesse militaire, Rome disposait d'atouts et savait les faire valoir.” Cfr. *idem*, “Conflicts et médiations”, 117–119.

- Bély Lucien, "La médiation diplomatique au XVIIe siècle et au début du XVIIIe siècle", in: *Armées et diplomatie dans l'Europe de XVIIe siècle* (Paris: Actes du Colloque de 1996. Bulletin nr 16, 1992), 129–147.
- Blet Pierre, *Historie de la Représentation Diplomatique du Saint Siège des origines à l'aube du XIX siècle* (Città del Vaticano: Archivio Vaticano, 1990).
- Caravale Mario, Alberto Caracciolo, *Lo Stato Pontificio da Martino V a Pio IX* (Torino: UTET, 1978).
- Cardinale Igino, *Le Saint-Siège et la diplomatie: aperçu historique, juridique et pratique de la diplomatie pontificale* (Paris: Desclée, 1962).
- Carta Paolo, Dorota Gregorowicz, "Nunziature e politica nel '500. L'istituto e i suoi aspetti critici", in: *Ambassades et ambassadeurs en Europe (XVe–XVIIe siècles)*, éd. Jean Louis Fournel, Matteo Residori (Genève: Droz, 2020), 441–466.
- Fedele Dante, *Naissance de la diplomatie moderne (XIIIe–XVIIe siècles): l'ambassadeur au croisement du droit, de l'éthique et de la politique* (Baden-Baden: Nomos, Dike, 2017).
- Feldkamp, Michael Frank, *La diplomazia pontificia. Da Silvestro I a Giovanni Paolo II: un profilo* (Milano: Jaca Book, 1998).
- Fletcher Catherine, *Diplomacy in Renaissance Rome: The Rise of the Resident Ambassador* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- Gentili Alberico, *De iure belli libri tres* (Hanoviae: Excudebat Guilielmus Antonius, 1598).
- Gregorowicz Dorota, "Problem papieskiej neutralności wobec rywalizacji o tron w Rzeczypospolitej w wyniku abdykacji Jana Kazimierza Wazy", in: *Sztuka roztropności. Dyplomacja Stolicy Apostolskiej wobec Rzeczypospolitej, Europy i świata*, red. Krzysztof Ożóg, Ryszard Skowron (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2020), 141–161.
- Gregorowicz Dorota, *Tiara w grze o koronę. Stolica Apostolska wobec wolnych elekcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVI w.* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2019).
- Grotius Hugo, *De iure belli ac pacis* (Parisiis: Apud Nicolaum Buon, 1625).
- Hugon Alain, *Rivalités européennes et hégémonie mondiale, XVIe–XVIIIe siècle* (Paris: Armand Colin, 2002).
- Livet Georges, *L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle* (Paris: PUF, 1976).
- Mallet Michael Edward, *Diplomacy and War in Later Fifteenth-Century Italy* (London: British Academy, 1981).
- Mattingly Garret, *Renaissance Diplomacy* (London: Penguin Books, 1965).
- Pastor von Ludwig, *Storia dei papi dalla fine del Medio Evo compilata con sussidio dell'Archivio segreto pontificio e di molti altri Archivi. Vol. IX, Storia dei papi nel periodo della Riforma e restaurazione cattolica. Gregorio XIII (1572–1585)* (Roma: Desclée, 1925).
- Pieper Anton, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen* (Freiburg: Herder, 1894).

- Pizzorusso Giovanni, “Appunti sulle edizioni documentarie delle «Nunziature d’Italia»”, in: *Gli archivi della Santa Sede come fonte per la storia moderna e contemporanea*, a cura di Matteo Sanfilippo, Giovanni Pizzorusso (Viterbo: Sette città, 2001), 33–58.
- Poumarède Géraud, *Il Mediterraneo oltre le crociate. La guerra turca nel Cinquecento e nel Seicento tra leggende e realtà* (Torino: UTET, 2011).
- Prodi Paolo, *Il sovrano pontefice: un corpo e due anime. La monarchia papale nella prima età moderna* (Bologna: Il Mulino, 2013) (first edition – 1982).
- Prodi Paolo, *Diplomazia del Cinquecento: istituzioni e prassi* (Bologna: Patron, 1963).
- Ranke von Ludwig, *Storia dei papi* (Firenze: Sansoni, 1965).
- Raviola Blythe Alice, *L’Europa dei piccoli stati: dalla prima età moderna al declino dell’antico regime* (Roma: Carocci, 2008).
- Riccardi Luca, “An Outline of Vatican Diplomacy in the Early Modern Age”, in: *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800*, ed. by Daniela Frigo (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 95–108.
- Rosa Mario, *La Curia romana in età moderna* (Roma: Viella, 2013).
- Schilling Heinz, “Die konfessionellen Glaubenskriege und die Formierung des frühmodernen Europa”, in: *Glaubenskriege in Vergangenheit und Gegenwart*, ed. by Peter Herrmann (Göttingen: Vandenhoeck& Ruprecht, 1996), 123–137.
- Schilling Heinz, *Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010).
- Schilling Heinz, “Konfessionalisierung und Formierung eines internationalen Systems während der frühen Neuzeit”, in: *Die Reformation in Deutschland und Europa. Interpretationen und Debatten*, ed. Hans R. Guggisberg and Gottfried G. Krodel (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1993), 591–613.
- Schilling Heinz, “The Two Papal Souls and the Rise of an Early Modern State System”, in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Maria Antonietta Visceglia (Roma: Viella, 2013), 103–116.
- Silvano Giordano, “Uomini e apparati della politica internazionale del papato”, in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Maria Antonietta Visceglia (Roma: Viella, 2013), 131–148.
- Tallon Alain, “Conflicts et médiations dans la politique internationale de la papauté”, in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Maria Antonietta Visceglia (Roma: Viella, 2013), 118–119.
- Tallon Alain, *L’Europa del Cinquecento. Stati e relazioni internazionali* (Roma: Carocci, 2013).
- Tallon Alain, “Les missions de paix de la papauté au XVIe siècle”, in: *Guerres et paix en Europe centrale aux époques moderne et contemporaine. Mélanges d’histoire des relations internationales offerts à Jean Bérenger*, éd. Daniel Tollet, Paris: Presses de l’Université Paris-Sorbonne, 2003), 165–180.
- Tygielski Wojciech, *Z Rzymu do Rzeczypospolitej. Studia z dziejów nuncjatury apostolskiej w Polsce, XVI i XVII w.* (Warszawa: Wydawnictwa Fundacji „Historia pro Futuro”, 1992).

- Verga Marcello, “L’Impero in Italia. Alcune considerazioni introduttive”, in: *L’Impero e l’Italia nella prima età moderna / Das Reich und Italien in der Frühen Neuzeit*, a cura di Matthias Schnettger, Marcello Verga (Bologna-Berlin: Il Mulino-Duncker&Humblot, 2006), 11–24.
- Visceglia Maria Antonietta, “Il cerimoniale come linguaggio politico”, in: *Cérémonial et rituel à Rome: (16.°–19.° siècle)*, éd. Maria Antonietta Visceglia, Catherine Brice (Roma: Ecole française de Rome, 1997), 117–176.
- Visceglia Maria Antonietta, *Roma papale e Spagna. Diplomatici, nobili e religiosi tra le due corti* (Roma: Bulzoni, 2010).
- Visceglia Maria Antonietta, “The International Policy of the Papacy: Critical Approaches to the Concepts of Universalism and Italianità: Peace and War”, in: *Papato e politica internazionale nella prima età moderna*, a cura di Maria Antonietta Visceglia (Roma: Viella, 2013), 17–62.
- Wojtyska Henryk Damian, *Papiestwo – Polska 1548–1563* (Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1977).
- Wojtyska, Henryk Damian, “Prymasostwo – nuncjatura. Dzieje relacji instytucjonalnych”, in: *Prymasi i prymasostwo w dziejach państwa i narodu polskiego*, red. Wiesław Jan Wysocki (Warszawa: Pax, 2002), 85–107.

Journal Articles

- Fattori Maria Teresa, “Per una storia della curia romana dalla riforma sistina, secoli XVI–XVIII”, *Storia del cristianesimo* 35/3 (2014): 787–848.
- Galasso Giuseppe, “Le relazioni internazionali nell’età moderna (secoli XV–XVIII)”, *Rivista Storica Italiana* 111/1 (1999): 5–36.
- Sowerby Tracey, “Early Modern Diplomatic History”, *History Compass* 14/9 (2016): 441–456.

Tomáš Černušák

ORCID: 0000-0001-7368-8588
Historický ústav Akademie věd České Republiky

The Prague Nuncios and Their Relationship to Non-Catholics at the Turn of the 16th and 17th Centuries

Nuncjusze prascy oraz ich stosunek do
innowierców na przełomie XVI i XVII wieku

Abstract

In the second half of the sixteenth century, Emperor Rudolf II moved the imperial court to Prague, thus transforming the city into a centre of international diplomacy and the seat of representatives of various powers. Among these were permanent papal nuncios appointed to the imperial court to act on behalf of the Pope as the head of the Catholic Church and the sovereign ruler of the Papal States. During their long and continuous presence in the capital of the Kingdom of Bohemia, nuncios were constantly reminded of the predominantly non-Catholic character of the city, where, moreover, one of the confessions even enjoyed full legal protection of the state. Based on correspondence of the nunciature and other related sources within the context of the development of the Czech lands, the study analyses the ways in which these papal diplomats reflected their immediate surroundings with respect to confessional differences. Primarily, however, it examines whether or not there were certain acceptable attitudes towards non-Catholics and to what degree it was possible to maintain contacts with them. Contrarily, it also identifies areas of their

diplomatic activities in which, on principle, confessional boundaries could not be crossed. The study thus shows that, on the one hand, it was not realistically possible to eliminate contacts with non-Catholics altogether, and in some cases negotiations with them were even considered necessary, important or at least acceptable. On the other hand, we have witnessed efforts to clearly define and separate oneself from different confessional trends and their adherents, especially if the surrounding society could possibly interpret the contacts in an incorrect or inappropriate way, thus jeopardizing the credibility of the papal nuncio's position as the pope's diplomatic representative.

Keywords: Papacy, non-Catholics, Czech lands, the imperial court, Prague, nunciature

Abstrakt

Miejscem pobytu cesarza Rudolfa II na przełomie XVI i XVII w. była Praga, która stała się również centrum międzynarodowej dyplomacji oraz siedzibą dyplomatów z różnych mocarstw. Należeli do nich także stali nuncjusze apostołscy, którzy na dworze cesarskim reprezentowali papieża będącego głową Kościoła katolickiego, jak również władcę suwerennego Państwa Kościelnego. W trakcie ich wieloletniej i ciągłej pracy w stolicy Królestwa Czeskiego musieli pogodzić się z faktem, że ich rezydencja znajduje się w wyraźnie niekatolickim mieście, gdzie nawet jedna z konfesji korzystała z pełnej ochrony prawnej państwa. Praca oparta na korespondencji nuncjuszy oraz kolejnych powiązanych z tym źródłach w kontekście rozwoju ziem czeskich analizuje sposób, w jaki dyplomaci apostołscy podchodzili do swego bezpośredniego otoczenia z punktu widzenia różnic konfesyjnych. Pierwszoplanowo jednak bada, czy istniały dla nich jakiegokolwiek akceptowalne odmiany podejścia do innowierców, czy i w jakim stopniu można było utrzymywać z nimi relacje oraz w których dziedzinach działalności dyplomatycznej dla nuncjuszy przekraczanie granicy konfesyjnej zasadniczo nie było możliwe. Z przeprowadzonego badania wynika zatem, że z jednej strony nie było realnie możliwe całkowite wyeliminowanie kontaktów z niekatolikami, a w niektórych przypadkach negocjacje z nimi uznano nawet za konieczne, ważne lub przynajmniej dopuszczalne. Z drugiej strony byliśmy świadkami prób jasnego zdefiniowania i oddzielenia się od różnych nurtów wyznaniowych i ich wyznawców, zwłaszcza jeśli otaczające społeczeństwo mogło ewentualnie interpretować kontakty w niewłaściwy sposób, podważając tym samym wiarygodność stanowiska nuncjusza papieskiego jako przedstawiciela dyplomatycznego papieża.

Słowa kluczowe: papieństwo, niekatolicy, ziemie czeskie, dwór cesarski, Praga, nuncjatura

At the turn of the 16th and 17th centuries Prague was the seat of one of the thirteen permanent papal nunciatures of the time.¹ This was not, however, a manifestation of some curial foresight of the importance of the Bohemian lands for the recatholicisation, as some historians have interpreted it.² In fact, the explanation is considerably more prosaic. Prague was at this time the residence city of Emperor Rudolf II (1576–1612), and permanent diplomats at the level of ambassadors of foreign powers (besides nuncios, diplomats of Spain, Tuscany and Venice) or diplomatic actors³ of a lower level who represented other states or even private individuals as agents temporarily or for a longer period of time also moved here for this reason. However, it cannot be said that this was the first contact of papal diplomats with this city. Some of them had already stayed there for varying lengths of time during the reigns of Rudolf's predecessors, namely Ferdinand I (1526–1564) and Maximilian II (1564–1576). This was usually at the time when the Bohemian Provincial Assembly was in session in Prague and therefore a large representation of nobles and representatives of royal cities were present, who had important political rights that the Habsburg rulers had to respect. In 1575, for example, the nuncio Giovanni Dolfino stayed in Prague permanently from February to September.⁴

In the Czech literature it is quite often reported that the settlement of the imperial court in Prague – and thus the relocation of the nunciature from Vienna – took place in 1583. It first appeared in an important,

-
- 1 The study is the result of the project ‘*The geopolitical character of the post-Tridentine apostolic nunciatures (1562–1605) – a prosopographical and comparative study*’, no. 2020/39/D/HS3/00742, funded by Narodowe Centrum Nauki, Poland. On the development of papal nunciatures in the early modern period, see Anton Pieper, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen* (Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1894); Knut Walf, *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens in dem Zeitabschnitt zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongress (1159–1815)* (München: Max Hueber Verlag, 1966), 55–137; Pier Blet, *Histoire de la Représentation Diplomatique du Saint Siège des origines à l'aube du XIXe siècle* (Città del Vaticano: Archivio Vaticano, 1982), 203–398; Michael F. Feldkamp, *La diplomazia pontificia* (Milano: Jaca Book, 1995), 45–73.
 - 2 Karel Stloukal, *Papežská politika a císařský dvůr pražský na předělu XVI. a XVII. věku* (Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy, 1925), 155–156.
 - 3 On the term “*diplomatic actors*”, see Birgit Tremml-Werner, Dorothee Goetze, “A Multitude of Actors in Early Modern Diplomacy”, *Journal of Early Modern History* 23 (2019): 407–422.
 - 4 Daniela Neri (bearb.), *Nuntiatur Giovanni Dolfins 1575–1576* [Nuntiaturberichte aus Deutschland III/8] (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997) no. 34,1, p. 73; no. 149,2, p. 322.

often quoted study by Karel Stloukal, published in 1928.⁵ The thesis was all the more tempting for historians because the then nuncio Giovanni Francesco Bonomi became the author of an important recatholicisation programme for the Czech lands in 1584,⁶ which influenced the actions and decisions of many of his successors.⁷ In fact, the first permanent papal diplomat to reside in Prague throughout his tenure was Orazio Malaspina in 1578–1581.⁸ After the death of his successor, Ottavio Santacroce, the nunciature returned to Vienna for a short time in 1581–1583, or the then nuncio Bonomi travelled with the emperor to places where provincial or imperial assemblies met (Pressburg, Augsburg) or individually elsewhere.⁹ Thereafter, until 1612, when Rudolf II died, the seat was more or less permanently in Prague.

From the religious point of view, the settlement of the papal nunciature in Prague posed an important problem for the individual diplomats, namely how to deal with the majority non-Catholic population of this agglomeration, which was also partly legal and protected by the laws of the land, similar to the situation with the members of the Catholic minority. Already the first diplomats noted the complete domination of the Catholics by members of other denominations. The religious development here, as in the Czech lands, underwent a very specific development. The so-called “Bohemian Reformation” can already be said to have taken place in the first half of the 15th century, when the teachings of Jan Hus and the subsequent Hussite revolution led to the development and stabilisation of Utraquism, recognised by the Council of Basel. In addition to the Utraquists, the originally small Unity of the Brethren, which was not officially covered by the legal framework concerning Utraquism but enjoyed considerable protection from the nobility, gradually gained considerable importance. Minority Catholicism was in a different situation.

5 Karel Stloukal, “Počátky nunciatury v Praze. Bonhomini v Čechách v letech 1581–1584”, *Český časopis historický* 34 (1928): 1–24, 237–279. Here Bonomi is identified as “the first permanent nuncio of Prague” on p. 4.

6 The edition of Bonomi’s nunciature correspondence is currently being prepared by prof. Alexander Koller of the German Historical Institute in Rome.

7 Tomáš Černušák et al., *The Papacy and the Czech Lands. A History of Mutual Relations* (Rome: Istituto Storico Ceco di Roma; Prague: Institute of History, 2016), 169–170.

8 Tomáš Černušák, “Nunciatura u císařského dvora v prvních letech vlády Rudolfa II. a české země”, *Český časopis historický* 111 (2013): 730–731. For the correspondence of the nuncios Orazio Malaspina and Ottavio Santacroce, see Alexander Koller (bearb.), *Nuntiaturen des Orazio Malaspina und des Ottavio Santacroce. Interim des Cesare dell’Arena (1578–1581)*, [Nuntiaturreporte aus Deutschland III/10] (Berlin–Boston: De Gruyter, 2012).

9 Stloukal, “Počátky”, 8–24.

The originally well-developed and numerous religious institutions were weakened economically, personnel and socially, and the archbishopric of Prague had been vacant since 1421. The religious situation became even more complicated, to the detriment of Catholicism, with the German Reformation during the 16th century, whose adherents gradually added significantly to the confessional plurality of Prague, as was the case throughout the country.¹⁰

The number of Catholic Christians in Prague at the turn of the 16th and 17th centuries can only be estimated. If the existing research shows that there were about 40,000 inhabitants in the city,¹¹ Catholics may have numbered no more than 10 percent.¹² This number would also correspond to information from diplomatic reports. According to the nuncio Giovanni Dolfino, there were about 4,000 Catholics in 1575.¹³ Similar numbers are mentioned by Pompeo Vizani, who accompanied the new nuncio Ottavio Santacroce on his travel to Bohemia in 1581. His estimate is about 5,000 Catholics.¹⁴ It is therefore not surprising that the residence city of the emperor was considered a predominantly Utraquist, heretical city from the point of view of the nuncios. This is clearly shown, for example, by the report of the aforementioned Giovanni Dolfino of 25 February 1575, where he summarised his first impressions of his arrival in Prague:

10 On the religious situation in the Czech lands in the late Middle Ages and early modern period see especially František Kavka, Anna Skýbová, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství* (Praha: Universita Karlova, 1969); Josef Macek, *Víra a zbožnost jagellonského věku* (Praha: Argo, 2001); Zdeněk V. David, *Finding the Middle Way. The Utraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003); Jiří Just et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí* (Praha: Lutherova společnost, 2009), 23–123; Rudolf Řičan, *The History of the Unity of Brethren. A Protestant Hussite Church in Bohemia and Moravia* (Bethlehem: Moravian Church in America, 1992); Winfried Eberhard, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530* (München–Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1981).

11 For a critical assessment of the existing estimates of the number of Prague's inhabitants in the pre-Bohemian period, see Olga Fejtová, „Já pevně věřím a vyznávám...“ *Rekatolizace na Novém Městě Pražském v době předběllohorské* (Praha: Scriptorium; Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, 2012), 104.

12 I would like to thank doc. Zdeněk Hojda from Charles University.

13 Neri, *Nuntiatum*, no. 34,2, pp. 74–76.

14 Roma, Archivio di Stato Roma, Fondo Santacroce 87, fol. 21v. For a partial edition of this report see Alexander Koller, *Imperator und Pontifex. Forschungen zum Verhältnis von Kaiserhof und römischer Kurie im Zeitalter der Konfessionalisierung (1555–1648)* (Münster: Aschendorff Verlag, 2012), 365–377, 397–402, 413–416.

io giunsi qui in Praga, dove ho trovato molto minor numero di catholici di quello, ch'io credevo. [...] Il resto del popolo, che è grandissimo, per la maggior parte è Hussito, ovvero, come essi si chiamano, sub utraque. [...] Vi sono poi molti lutherani, picardi, calvinisti, anabattisti, trinitarii et d'ogn'altra setta.¹⁵

Pompeio Vizani, for example, erroneously stated that of the 114 churches and chapels in Prague, only fourteen were held by Catholics.¹⁶

From the point of view of the instructions that the nuncios received from Rome and their practical implementation in daily diplomatic activities, their goals in the religious sphere were therefore quite clear. Thus, the correspondence of all papal diplomats, as well as the main instructions issued to them in Rome,¹⁷ throughout the period of their residence in Prague, reflect and document their more or less successful efforts to limit the influence of non-Catholic officials on the monarch, their efforts to recatholicise the Utraquist university, to incorporate the Utraquists into the Catholic Church, and to support Catholic institutions.¹⁸ However, the above-mentioned question of the attitude of Rome's diplomats towards non-Catholics did not consist only in the efforts to recatholicise the Bohemian lands, which had long been part of the mission of the nuncios as representatives of the head of the Catholic Church. It also included finding a suitable *modus vivendi* of common "coexistence" with non-Catholics and contacts with them in the normal course of the nunciature, which was practically unavoidable, and at the same time establishing a pattern of behaviour and appearance of the nuncio as a representative of the Pope, who could not let his social status be questioned or compromised.

15 Neri, *Nuntiatur*, no. 34,1, pp. 73–74.

16 Roma, Archivio di Stato, Fondo Santacroce 87, fol. 20r. Vizani's statement, however, was wrong. In fact, in 1581, when Vizani stayed in Prague, there may have been 31 Catholic versus 50 Utraquist shrines. On the number of churches by denomination at the beginning of the 17th century, see Štěpán Vácha, "Sub utraque, sub una: eine Quelle zur sakralen Topographie des rudolphinischen Prag (zum Jahre 1618)", *Studia Rudolphina* 12–13 (2013): 116–133.

17 During the reign of Rudolf II, the main instructions and general reports of the nuncios were issued for the pontificates of the popes from 1585 onwards – Klaus Jaitner (bearb.), *Die Hauptinstruktionen Clemens VIII. für die Nuntien und Legaten an den Europäischen Fürstenhöfen (1592–1605)* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1984); Silvano Giordano (a cura di), *Le istruzioni generali di Paolo V. ai diplomatici pontifici 1605–1621* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003); Klaus Jaitner (bearb.), *Instruktionen und Relationen für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhofen von Sixtus V. bis Innozenz IX. (1585–1591)* (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2021).

18 For a summary, see T. Černušák et al., *The Papacy*, 170–179.

The canonical faculties with which the individual nuncios to the imperial court were endowed provided for a similar situation and entitled their holders to converse with heretics or schismatics and to dine with them, provided, of course, that this was absolutely necessary.¹⁹ However, the personal approach of individual papal envoys varied and probably reflected the specifics resulting from the attitude of their own conscience and its priorities. This is very well reflected in Camillo Caetani's final report in December 1592, which he drew up on the basis of his own experience and that of his predecessors. Its author was aware that no new nuncio could avoid dealing and contact with non-Catholics in all circumstances, and indeed for many reasons it would be inappropriate to do so. He therefore suggested to his successor that he should adopt a rather moderate, non-rigorous approach. In his words, his predecessors had adopted a similar attitude towards non-Catholics: *Delli nuntii precedenti alcuni sono stati in simil materia molto ritrosi, alcuni molto indulgenti, altri hanno tenuta la via di mezzo, con la cautela che meritano le circostanze*. He then gives to Speciano some examples of when it is necessary to show more willingness to deal with non-Catholics, if they occur, for example, in the context of various foreign missions whose members are both Catholics and "heretics":

Che s'introduca qualche negotio utile per la religione, la notitia sicura, del quale difficilmente si può havere da altri, che da heretici. Che con la pratica ci sia speranza di conversione. Che l'heretico finga di esser catholico et sia curioso di scoprire come si parla, come si vive nella casa del nuntio. Che il nuntio insieme con gli Ambasciatori et tutti li principali signori della corte sia invitato da heretici a qualche banchetto, et che l'invitante sia di quella sorta d'heretici, che essi chiamano molli et riverenti verso le persone graduate.²⁰

The nunciature's correspondence from Prague therefore often describes in detail some meetings with other believers, but many less important ones, whose content or purpose is indicated by Caetani's text, are not mentioned and we can only guess at their existence. Among the former are, for example, the individual conversations that the nuncio

19 See for example the faculties for the nuncio Cesare Speciano of 1592: "ubi necessitas suaserit seu expedire iudicaveris, cum quibusvis haereticis et schismaticis colloqui conversari et etiam cibum sumere." Alena Pazderová (ed.), *Epistulae et acta Caesaris Speciani 1592–1598. Pars I (Mai 1592–Dezember 1592)* (Prague: Archivum Nationale, 2016), no. 7, p. 38 (hereafter EACS I).

20 *Ibidem*, no. 198.V.17, p. 451.

Cesare Speciano had at the beginning of his stay in Prague in 1592 with one of the most important and richest Bohemian aristocrats, Petr Vok of Rosenberg, who was a member of the Unity of Brethren. Speciano's actions at that time were motivated not only by concern for the position of Catholics on the estates of this nobleman,²¹ but also by the hope that he might try to persuade him and his wife, Katherine of Ludanice, to convert to Catholicism.²²

Although the papal diplomat met the new ruler of Rosenberg repeatedly, his efforts were ultimately in vain.²³ Another similar encounter was experienced by the nuncio Giovanni Stefano Ferreri in 1605. While negotiating with the Bohemian Chancellor and leading representative of the Catholic nobility, Zdeněk Vojtěch Popel of Lobkowitz, at his palace, he learned that the Duke Johann Friedrich von Württemberg, who was currently residing in Prague, would like to meet him in person. The Nuncio had intended to avoid a meeting with this Lutheran ruler because “non essendo egli principe cattolico, non mi pareva che si convenisse ch'io passassi seco complimenti pubblici,” but the Duke surprised him with his unexpected arrival at the Lobkowitz Palace. In the end, he had no choice but to discuss with him and the other aristocrats present the beauties of Rome, where the Duke had visited some time before.²⁴ Although personal contacts between papal nuncios and non-Catholics were tolerated or occurred for various reasons, on the other hand, in Prague at the turn of the 16th and 17th centuries, we can witness a relatively clear effort by the representatives of Rome to achieve a confessionally based separation from everything related to non-Catholics. This was primarily to maintain the social or religious credibility of the nuncios, who represented the Pope himself as head of the Catholic Church and as sovereign of the Papal State, and this status was not to be challenged or threatened by improper contacts or ties. This is well illustrated by the disciplinary rules designed for members of the nuncio's *famiglia* (family), that is, the group of his associates who came with him to the imperial residence from Italy and thus constituted, in effect, the staff of the nunciature. Their existence is attested in the sources in connection with Ottavio Santacroce's short stay in 1581. They were compiled by his friend

21 *Ibidem*, no. 101,5, pp. 234–235.

22 The reasons for this action were outlined by Pavel Marek, “Cardinal Purple for Maximilian of Pernstein. A Contribution to Aristocratic Women's Political Communication”, *Theatrum Historiae* 23 (2018): 108–109.

23 EACS I, no. 133, pp. 300–301; no. 174,3, p. 382.

24 Archivio Apostolico Vaticano, Fondo Borghese, serie II, 152, fol. 189r-190r.

Pompeio Vizani at the time when the nuncio was awaiting an audience with the emperor. It is a sequence of positively and negatively defining decrees which all the inhabitants of the nunciature were obliged to follow.²⁵ Thus, for example, they were to attend Mass with the nuncio every day, to go to confession once a month, and then to receive the Eucharist at the hands of the nuncio. In the morning and in the evening – always at the signal of the bell – they were to kneel and pray the *Ave Maria*. In front of the images of the saints and in the churches, they were to behave reverently and remember to remove the head covering. Cursing and oathing in reference to God or the saints or gambling were forbidden. Moderate, preferably black, clothing was also prescribed, without any fashionable extravagance. From our point of view, however, there were important restrictions concerning contact with the outside non-Catholic world. Thus, members of the nuncio's household were strictly forbidden to enter the churches or chapels of "heretics," especially during the time of their worship. Similarly, they were forbidden to engage in any religious debates with them. The aim of all these measures was to ensure that the behaviour and appearance of each member of the nunciature was fully in line with the norms applicable to the person they served, that is, the nuncio as the direct representative of the Pope. Vizani points this out in the introduction to his regulations:

Essendo il principio de la sapienza il timore del Signore, dovrà ciascuno ricordarsi che temendo un nontio apostolico, che representando la Santa Sede Apostolica in questi paesi, deve regolare altri et indurre a la cognition del vero et a la devotione tutti, le conviene essere non solo esemplare, ma singolare in bontà, religione, modestia et creanza.²⁶

The effort to delimit oneself against everything non-Catholic is also evident in the spatial location of the nuncio's residence. For a long time it was not known exactly where the nunciature was actually located in the Prague agglomeration. Moreover, reports from papal diplomats indicate that the location changed several times over time, so it was undoubtedly a rented property. In 1581, the aforementioned Ottavio Santacroce occupied an unspecified house in the Lesser Town, in the same part of the city where the Spanish embassy building was also located at the same time. His later successor, Filippo Spinelli, initially lived on the opposite

25 It is entitled "Ricordi a la famiglia di Mons. Nontio come debba portarsi", Roma, Archivio di Stato, Fondo Santacroce 87, fol. 23r-25r.

26 *Ibidem*, fol. 23r.

bank of the Vltava in the Old Town of Prague, from where he moved back to Lesser Town in 1600, a year after his arrival, for fear of being attacked by non-Catholics.²⁷ In the same quarter was the residence of Antonio Caetani, as it is clear from his report of 1610.²⁸ The evident preference for the Lesser Town was not accidental. Geographically, it was the closest to the imperial palace, and the quality of the linguistic, social and economic background here consisted of a distinct Italian community, confessionally clearly Catholic in orientation.²⁹ Moreover, the Catholic population was strongly represented in this part of the city, which represented a marked difference from the urban streets of Prague on the right bank of the Vltava River.³⁰

Certain boundaries of inter-confessional contacts, however, should never have been crossed. This can be seen very well in the analysis of the persons included in the papal network of relations, which was administered by the nuncios in Prague and which helped them in their mission to overcome linguistic, religious and cultural barriers. This network operated on the principle of a relationship between the clients and their patron, the Pope, represented in Prague by his ambassador. He acted in what historiography defines as a *broker*,³¹ and was in charge of maintaining the network, communicating smoothly with individual clients and distributing rewards of various types where appropriate. The members of the network were aristocrats and courtiers who were in the circle of Emperor Rudolf II, had good access to him or had gained his trust, or had an important position in the Privy or Imperial Council or in some other provincial or imperial office. From this position, they could easily carry out the tasks and tasks set by the individual nuncios that corresponded to the intentions of papal policy or obtained important information for them. However, the network of relationships around the papal nuncios lacked a structured form and was characterized by considerable personal variability compared to the similar entity that operated around

27 *Ibidem*, pp. XLVIII–XLIX; Stloukal, *Papežská politika*, 90.

28 Tomáš Černušák (ed.), *Epistulae et acta Antonii Caetani 1607–1611. Pars V. Julius 1609 – Februarius 1611* (Prague: Academia, 2017), no. 668, p. 574.

29 Josef Janáček, “Italové v předbělohorské Praze (1526–1620)”, *Pražský sborník historický* 16 (1983): 102–104.

30 Anna Ohlidal, “Präsenz und Präsentation. Strategien konfessioneller Raumbesetzung in Prag um 1600 am Beispiel des Prozessionswesens”, in *Formierung des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, ed. Evelin Wetter (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008), 207–208.

31 On the function of so-called brokers within relational networks, see Sharon Kettering, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France* (New York: Oxford University Press, 1986), 4.

the Spanish embassy.³² However, the essential condition for the inclusion of a person in the relational network administered by a nuncio was his affiliation to the Catholic faith combined with trust, which - in the words of the French sociologist Niclas Luhmann - “by reducing social complexity, facilitates the functioning of the individual in society, provided that a certain degree of risk is accepted.”³³ Although a person of a non-Catholic denomination might have had an important role in the emperor’s circle, the fact of a different denomination meant, from the point of view of the nuncios, an absence of credibility. Indeed, unlike Catholics, members of other Christian denominations were generally perceived by papal diplomats as untrustworthy or dangerous. In his personal notes summarizing the experiences and recommendations of his predecessors, the newly appointed papal representative in Prague, Giovanni Stefano Ferreri, stated in 1604 that “l’heresia è stata introdotta dalla superbia et avaritia e dove non è arrivata con la violenza, è arrivata con le occulte trattationi.”³⁴ His predecessor, Camillo Caetani, in the report quoted above, where he recommended a rather non-rigorous approach in general contacts with “heretics,” did not fail to stress at the end that “chi fa tavola ogni giorno, si mette in obbligo di non escludere alcuno, ma ogni volta che il nuntio sia tenuto osservante della sua professione et zelante, non ardirà l’heretico di domesticarsi.”³⁵

The position of papal nuncios in Prague at the turn of the 16th and 17th centuries was thus characterised by a certain ambivalence. On the one hand, it was not realistically possible to eliminate contacts with non-Catholics altogether, and in some cases negotiations with them were even considered necessary, important or at least acceptable. On the other hand, we have witnessed efforts to clearly define and separate oneself from different confessional trends and their adherents, especially if the surrounding society could possibly interpret the contacts in an

32 For more details see Tomáš Černušák, Pavel Marek, *Gesandte und Klienten. Päpstliche und spanische Diplomaten im Umfeld von Kaiser Rudolf II.* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020).

33 Niklas Luhmann, *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität* (Konstanz–München: UVK Verlagsgesellschaft, 2014), 8. On the concept of trust, see also Barbara A. Misztal, *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order* (Cambridge: Polity Press, 1996); Martin Hartmann, Claus Offe (Hrsg.), *Vetruuen. Die Grundlauge des sozialen Zusammenhalts* (Frankfurt a. M. – New York: Campus Verlag, 2001).

34 Zdeněk Kristen (ed.), *Epistulae et acta Johannis Stephani Ferrerrii 1604-1607. Pars I (1604)* (Prague: Institutum historicum, 1944), no. *1, p. 37.

35 EACS I, no. 198.V.17, pp. 451–452.

incorrect or inappropriate way, thus jeopardizing the credibility of the papal nuncio's position as the pope's diplomatic representative.

Bibliography

Manuscript Sources

Archivio Apostolico Vaticano, Fondo Borghese, serie II, 152.

Archivio di Stato Roma, Fondo Santacroce 87.

Printed Sources

Die Hauptinstruktionen Clemens VIII. für die Nuntien und Legaten an den Europäischen Fürstenhöfen (1592–1605), bearb. Klaus Jaitner (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1984).

Epistulae et acta Antonii Caetani 1607–1611. Pars V. Julius 1609 – Februarius 1611, ed.

Tomáš Černušák (Prague: Academia, 2017).

Epistulae et acta Caesaris Speciani 1592–1598. Pars I (Mai 1592–Dezember 1592), ed. Alena Pazderová (Prague: Archivum Nationale, 2016).

Epistulae et acta Johannis Stephani Ferrerii 1604–1607. Pars I (1604), ed. Zdeněk Kristen (Prague: Institutum historicum, 1944).

Instruktionen und Relationen für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhofen von Sixtus V. bis Innozenz IX. (1585–1591), bearb. Klaus Jaitner (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2021).

Le istruzioni generali di Paolo V. ai diplomatici pontifici 1605–1621, a cura di Silvano Giordano (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003).

Nuntiaturen des Orazio Malaspina und des Ottavio Santacroce. Interim des Cesare dell'Arena (1578–1581), [Nuntiaturberichte aus Deutschland III/10], bearb. Alexander Koller (Berlin–Boston: De Gruyter, 2012).

Nuntiatur Giovanni Dolfins 1575–1576 [Nuntiaturberichte aus Deutschland III/8], Daniela Neri (bearb.) (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997).

Books and Monographs

Blet Pier, *Histoire de la Représentation Diplomatique du Saint Siègle des origines à l'aube du XIXe siècle* (Città del Vaticano: Archivio Vaticano, 1982).

Černušák Tomáš et al., *The Papacy and the Czech Lands. A History of Mutual Relations* (Prague: Institute of History; Rome: Istituto Storico Ceco di Roma, 2016).

Černušák Tomáš, Marek Pavel, *Gesandte und Klienten. Päpstliche und spanische Diplomaten im Umfeld von Kaiser Rudolf II.* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020).

- David V. Zdeněk, *Finding the Middle Way. The Utraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003).
- Eberhard Winfried, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530* (München–Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1981).
- Feldkamp F. Michael, *La diplomazia pontificia* (Milano: Jaca Book, 1995).
- Fejtová Olga, „Já pevně věřím a vyznávám...“: *Rekatolizace na Novém Městě Pražském v době předbělohorské* (Praha: Scriptorium; Ústí nad Labem: Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, 2012).
- Just Jiří et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí* (Praha: Lutherova společnost, 2009).
- Kavka František, Anna Skýbová, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství* (Praha: Universita Karlova, 1969).
- Kettering Sharon, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France* (New York: Oxford University Press, 1986).
- Koller Alexander, *Imperator und Pontifex. Forschungen zum Verhältnis von Kaiserhof und römischer Kurie im Zeitalter der Konfessionalisierung (1555–1648)* (Münster: Aschendorff Verlag, 2012).
- Luhmann Niklas, *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität* (Konstanz–München: UVK Verlagsgesellschaft, 2014).
- Macek Josef, *Faith and Piety of the Jagiellonian Age* (Prague: Argo, 2001).
- Misztal A. Barbara, *Trust in Modern Societies. The Search for the Bases of Social Order* (Cambridge: Polity Press, 1996).
- Ohlidal Anna, „Präsenz und Präsentation. Strategien konfessioneller Raumbesetzung in Prag um 1600 am Beispiel des Prozessionswesens“, in: *Formierung des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, ed. Evelin Wetter (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008), 207–217.
- Pieper Anton, *Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen* (Freiburg im Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1894).
- Říčan Rudolf, *The History of the Unity of Brethren. A Protestant Hussite Church in Bohemia and Moravia* (Bethlehem: Moravian Church in America, 1992).
- Stloukal Karel, *Papežská politika a císařský dvůr pražský na přelomu XVI. a XVII. věku* (Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 1925).
- Vertrauen. Die Grundlage des sozialen Zusammenhalts*, hrsg. Martin Hartmann, Claus Offe, Frankfurt a. M. – New York: Campus Verlag, 2001).
- Walf Knut, *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens in dem Zeitalter zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongress (1159–1815)* (München: Max Hueber Verlag, 1966).

Journal Articles

- Černušák Tomáš, „Nunciatura u císařského dvora v prvních letech vlády Rudolfa II. a české země“, *Český časopis historický* 111 (2013): 728–742.

- Janáček Josef, “Italové v předbělohorské Praze (1526–1620)”, *Pražský sborník historický* 16 (1983): 77–118.
- Marek Pavel, “Cardinal Purple for Maximilian of Pernstein. A Contribution to Aristocratic Women’s Political Communication”, *Theatrum Historiae* 23 (2018): 97–111.
- Stloukal Karel, “Počátky nunciatury v Praze. Bonhomini v Čechách v letech 1581–1584”, *Český časopis historický* 34 (1928): 1–24, 237–279.
- Tremml-Werner Birgit, Goetze Dorothee, “A Multitude of Actors in Early Modern Diplomacy”, *Journal of Early Modern History* 23 (2019): 407–422.
- Vácha Štěpán, “Sub utraque, sub una: eine Quelle zur sakralen Topographie des rudolphinischen Prag (zum Jahre 1618)”, *Studia Rudolphina* 12–13 (2013): 116–133.

Henryk Litwin

ORCID: 0000-0001-9877-2196
Uniwersytet Warszawski

Paweł Duda

ORCID: 0000-0002-8186-7145
Uniwersytet Śląski

Podróże nuncjusza Antonia Santa Crocego w czasie jego misji w Rzeczypospolitej (1627–1630). Przyczynek do badań nad mobilnością dyplomatów papieskich

The Travels of Nuncio Antonio Santa Croce
During his Mission in the Republic of Poland
(1627–1630). A Contribution to the Research
on the Mobility of Papal Diplomats

Abstrakt

Celem artykułu jest analiza mobilności Antonia Santa Crocego – tytularnego arcybiskupa Seleucji i nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1627–1630. Autorzy odtworzyli podróż dyplomaty papieskiego z Rzymu do Rzeczypospolitej odbytą w 1627 r., podróż powrotną nad Tyber z 1630 r. oraz dwa wojaże po Polsce – miesięczny wyjazd do Prus z 1627 r., podjęty w związku z trwającą wojną o ujście

Wisty oraz polsko-szwedzkimi rokowaniami prowadzonymi przy udziale mediatorów niderlandzkich, a także – dwumiesięczny objazd Mazowsza, będący w rzeczywistości ucieczką przed zarazą, jaka w drugiej połowie 1629 r. nawiedziła ziemie Korony. Podstawą opracowania jest korespondencja Santa Crocego z Sekretariatem Stanu Stolicy Apostolskiej, nad którym pieczę sprawował kardynał nepot Francesco Barberini. Wspomniana korespondencja przechowywana jest w Archivio Apostolico Vaticano oraz w Biblioteca Apostolica Vaticana. Znaczna jej część została wydana w serii *Acta Nuntiaturae Polonae* (t. XXIII, vol. 1–2). Interesującym źródłem o charakterze uzupełniającym jest *Diario di Roma (1608–1644)* autorstwa Giacinto Gigliego, w którym pamiętnikarz uwiecznił wjazd Santa Crocego do Wiecznego Miasta latem 1630 r. Ponadto autorzy wykorzystali literaturę przedmiotu poświęconą zagadnieniu podróży przedstawicieli papieskich, m.in. prace ks. Henryka Damiana Wojtyski, Teresy Chynczewskiej-Hennel czy Tadeusza Fitycha. Autorzy dokonali analizy rękopiśmiennych materiałów źródłowych pod kątem mobilności nuncjusza Santa Crocego, dzięki czemu udało się uzupełnić jego itinerarium. W publikacji zwrócono uwagę na opisy odwiedzanych przez niego miejsc oraz personalia osób, z którymi przedstawiciel papieski spotykał się podczas swych wojaży. Zarysowano również pewne wątki, które będą kontynuowane w przyszłych badaniach, a dotyczą sfery organizacyjnej nuncjatury w czasie, gdy przedstawiciel papieski przebywał poza dworem. Artykuł może stanowić cenne uzupełnienie do badań nad podróżami w czasach nowożytnych, jak również przyczynek do zagadnienia związanego z mobilnością dyplomatów w czasie realizowania ich misji.

Słowa kluczowe: podróż, nuncjatura apostolska, Antonio Santa Croce, Rzym, Warszawa, Prusy, Mazowsze

Abstract

The aim of the article is to analyze the mobility of Antonio Santa Croce – titular archbishop of Seleucia and apostolic nuncio in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1627–1630. The authors reconstructed the papal diplomat's journey from Rome to Poland in 1627, his return trip to the Tiber in 1630, as well as his two trips to Poland – a month-long trip to Prussia in 1627, undertaken in connection with the ongoing war for the mouth of the Vistula River, and Polish-Swedish negotiations conducted with the participation of Dutch mediators, and a two-month tour of Mazovia, which was in fact an escape from the plague that struck the Kingdom of Poland in the second half of 1629. The study is based on Santa Croce's correspondence with the Secretariat of State of the Holy See, which was overseen by Cardinal-nephew, Francesco Barberini. The correspondence is stored in the Archivio Apostolico Vaticano and in the

Biblioteca Apostolica Vaticana. A significant part of it was published in the *Acta Nuntiaturae Polonae* series (vol. XXIII, vol. 1–2). An interesting complementary source was the *Diario di Roma (1608–1644)* by Giacinto Gigli, in which the diarist immortalized Santa Croce's entry into the Eternal City in the summer of 1630. In addition, the authors have made use of the literature, devoted to the travels of papal representatives, including the works of Fr. Henryk Damian Wojtyski, Teresa Chynczewska-Hennel, and Tadeusz Fitych. The authors have analyzed manuscripts for the mobility of the nuncio of Santa Croce, thus completing his itinerary. The article pays attention to the descriptions of the places he visited and the personas of the people with whom the papal representative met during his travels. It also outlines some themes that will be pursued in future research, which concern the organizational sphere of the nunciature while the papal representative was away from the court. The article can be a valuable addition to the study of travel in modern times, as well as a contribution to the issue of the mobility of diplomats during their missions.

Keywords: Travel, apostolic nunciature, Antonio Santa Croce, Rome, Warsaw, Prussia, Mazovia

Zagadnienie mobilności nuncjuszów apostolskich w Rzeczypospolitej czasów Wazów cieszy się zauważalnym zainteresowaniem historyków, zajmujących się badaniem dziejów papieskiej służby dyplomatycznej. Tematem badań polskich „nuncjaturzystów” stały się nie tylko wojaże wysłanników Stolicy Apostolskiej znad Tybru nad Wisłę, ale również po kraju, w którym przyszło im pełnić misję. Podróże przedstawicieli papieskich z dworu papieskiego na dwór wazowski doczekały się analitycznego ujęcia autorstwa ks. Henryka Damiana Wojtyski¹. Nieco gorzej przedstawia się stan badań nad podróżami nuncjuszy podczas pełnienia misji w państwie polsko-litewskim. Co prawda dysponujemy opracowaniami dotyczącymi poszczególnych wyjazdów², natomiast wciąż brakuje syntetycznego ujęcia, prezentującego w sposób całościowy zagadnienie

-
- 1 Henryk Damian Wojtyska CP, „Da Roma a Cracovia. I viaggi degli inviati pontifici in Polonia nei sec. XVI–XVIII”, w: *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, red. Danuta Quirini-Popławska, „ZNUJ” 1128 (1994), *Prace Historyczne* 110 (1994): 85–107.
 - 2 Stanisław Bodniak, „Polska w relacji włoskiej z roku 1604”, *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej* 2 (1930): 26–49; Teresa Chynczewska-Hennel, „Pielgrzymki nuncjuszy do Częstochowy (XVI–XVII w.)”, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. Halina Manikowska, Hanna Zaremska (Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995), 221–224; *eadem*, „Pobył Maria Filonardiego w Wilnie (1636)”, *Barok. Historia–Literatura–Sztuka* 10 (1998): 51–64; Katarzyna Wiszowata-Walczak, „Pobył Jana Kazimierza na Śląsku w 1655 roku w świetle korespondencji nuncjusza Piotra Vidoniego”, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*,

mobilności dyplomatów papieskich. W tym kontekście chlubnym wyjątkiem są badania ks. Tadeusza Fitycha – badacza nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego, który przedstawił zarówno podróż nuncjusza do Rzeczypospolitej, jak i dwie podjęte przez niego podróże krajowe – do Prus i Bodzentyna³, a także ustalenia Teresy Chynczewskiej-Hennel, która w monografii poświęconej nuncjaturze Maria Filonardiego wydzieliła osobny rozdział ukazujący całość peregrynacji dyplomaty papieskiego⁴.

W tym kontekście interesująca wydaje się aktywność podróżnicza Antonia Santa Crocego, tytularnego arcybiskupa Seleucji, który raczej zaliczał się do grona domatorów, niechętnie opuszczających swą siedzibę. Mimo to podczas swej relatywnie krótkiej, bowiem niespełna czteroletniej misji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (maj 1627 – czerwiec 1630), oprócz podróży do Polski i powrotnej do Rzymu odbył jeszcze dwa wojaże po kraju misji, udając się do Prus i objeżdżając Mazowsze. Podstawą do odtworzenia mobilności nuncjusza jest jego korespondencja z Sekretariatem Stanu Stolicy Apostolskiej, nad którym formalny nadzór sprawował Francesco Barberini, zgromadzona w Archivio Apostolico Vaticano w dziale Nunziatura di Polonia⁵ oraz w Biblioteca Apostolica Vaticana w dziale Barberiniani Latini⁶. Część wspomnianej korespondencji została wydana w serii *Acta Nuntiaturae Polonae*⁷. Co istotne – w pierwszym woluminie zostało zamieszczone itinerarium wysłannika papieskiego⁸, jednak wydaje się, że w związku z podejmowanymi w ostatnich latach badaniami nad dziejami tej konkretnej nuncjatury – wypadłoby je zaktualizować. Poniższe *case study*, stanowiące analizę mobilności

red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012), 533–542.

- 3 Tadeusz Fitych, *Struktura i funkcjonowanie nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego (1622–1627)* (Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, 2005), 357–515; *idem*, „Półroczna podróż do Warszawy Giovanniego Battisty Lancellottiego, nuncjusza apostolskiego w Polsce w latach 1622–1623”, *Studia Gnesnensia* XIV (2000): 225–242.
- 4 Teresa Chynczewska-Hennel, *Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643* (Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN, 2006), 225–253.
- 5 Archivio Apostolico Vaticano [dalej: AAV], Nunziatura di Polonia [dalej: Nunz.Pol], vols. 42, 42A.
- 6 Biblioteca Apostolica Vaticana [dalej: BAV], Barberiniani Latini [dalej: Barb.Lat], vol. 6159.
- 7 *Acta Nuntiaturae Polonae* [dalej: ANP], t. XXIII, *Antonius Santa Croce (1627–1630)*, vol. 1: (1 III 1627 – 29 VII 1628), ed. Henricus Litwin, (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1996); vol. 2: (1 VIII 1628 – 31 III 1629), ed. Henricus Litwin, Paulus Duda (Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021).
- 8 „Itinerarium nuntii Antonii Santa Croce 1627–1630”, w: ANP XXIII/1, XXX–XXXI.

Antonia Santa Crocego, może stanowić przyczynek do dalszych badań nad podróżami dyplomatów papieskich w czasach nowożytnych.

Podróż do Rzeczypospolitej (27 kwietnia – 22 czerwca 1627 r.)

W marcu 1627 r. niespełna 28-letni Antonio Santa Croce⁹ został nominowany na nuncjusza w Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz na tytularnego arcybiskupa Seleucji. Nominacja papieska zapoczątkowała proces przygotowań do podróży. Marszruta została uzgodniona ze zwierzchnikami, co było zwykle stosowaną praktyką papieskiej służby dyplomatycznej¹⁰. Trasa przejazdu Santa Crocego nad Wisłę składała się z dwóch etapów. Na odcinku od Rzymu do Wiednia dyplomata miał podróżować tzw. *via del Tirolo*¹¹, która idealnie sprawdzała się latem i była uważana za szybką, wygodną i taną¹². Prowadziła przez Florencję, Bolonię, Mantuę, Trydent, przełęcz Brennero, Innsbruck do miejscowości Hall, gdzie przesiadano się na statek i transportem rzeczonym docierano do Wiednia. Na dalszym etapie trasy między Wiedniem a Warszawą nuncjusz miał poruszać się tzw. *via ordinaria di Moravia*, czyli zazwyczaj używanym szlakiem prowadzącym przez Mikulov (Nikolsburg), Ołomuniec, Ostrawę, Fryštadt, Pszczybę, Oświęcim do Krakowa¹³, jednak ze względów bezpieczeństwa pozostawiono Santa Crocemu możliwość modyfikacji marszruty na tym odcinku. Taki przebieg trasy potwierdzają listy rekomendacyjne, w które wyposażono dyplomata. Zostały one przygotowane przez Sekretariat Stanu dla władców oraz elit kościelnych państw, przez które miał przejeżdżać¹⁴. Ponadto informacja

9 Więcej na temat A. Santa Crocego, zob. Alberto Tanturri, „Santacroce Antonio”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani* [dalej: DBI], vol. 90 (2017); Henryk Litwin, „De Antonio Santa Croce nuntio eiusque sociis”, w: ANP XXIII/1, V–XIX; *idem*, *Chwała Północy. Rzeczpospolita w polityce Stolicy Apostolskiej 1598–1648* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2018), 224–227; Henryk Damian Wojtyska CP, *Nuncjusze papiescy w Polsce od XVI do końca XVIII wieku. Materiały pozostawione do publikacji przygotował do druku i wydał bp Jan Kopiec* (Gliwice: Studio Impreso, 2020), 213–217.

10 Zazwyczaj nuncjusze przed wyruszeniem w podróż do kraju misji otrzymywali itinerarium, zob. Wojtyska, „Da Roma a Cracovia”, 88.

11 *Ibidem*, 89.

12 *Ibidem*, 93.

13 Był to najczęściej podejmowany przed 1630 r. szlak podróży między Wiedniem a Krakowem, zob. *ibidem*, 104.

14 Listy rekomendacyjne przygotowano dla: władców Florencji (Ferdynanda II Medyceusza, Krystyny Lotaryńskiej, Marii Magdaleny Habsburg, kardynała Karola

o planowanej podróży arcybiskupa Seleucji została rozesłana do innych nuncjatur. Przykładowo – Francesco Barberini w liście adresowanym do ustępującego nuncjusza w Rzeczypospolitej – Giovanniego Battisty Lancellottiego¹⁵ donosił: „Egli farà la strada di Mantova, e di Trento per condursi a Vienna, se quel viaggio sarà sicuro, di dette poi s’inverà costà per camino ordinario”¹⁶. Z kolei przedstawiciel Urbana VIII rezydujący w Wenecji – Giovanni Battista Agguchi¹⁷ – w liście adresowanym bezpośrednio do Santa Croce wyraził ubolewanie z faktu, że nie przejedzie on przez Wenecję, a tym samym obaj dyplomaci się nie spotkają¹⁸.

Dnia 27 kwietnia Santa Croce opuścił Rzym¹⁹. Pierwszym ważnym przystankiem na trasie do Warszawy była Florencja, do której wysłannik papieski dotarł 1 maja. Dotychczasowa podróż nie należała do najprzyjemniejszych, bowiem, jak relacjonował sam zainteresowany, od wyjazdu z Rzymu towarzyszyła mu niesprzyjająca aura. Na rogatkach miasta został przywitany przez nuncjusza florenckiego Alfonso Giglioliego²⁰, który będąc poinformowanym o przybyciu gościa, wyruszył mu naprzeciw, a następnie odprowadził do swego pałacu, gdzie wkrótce przybył przedstawiciel florenckiej elity władzy oraz doświadczony dyplomata – Ippolito Buondelmonte²¹, by w imieniu Medyceusza zaprosić przedstawiciela papieskiego do ich pałacu. W nowej siedzibie dyplomata mógł

Medyceusza), legata papieskiego w Ferrarze (kardynała Giulia Sachettiego), legata papieskiego w Bolonii (kardynała Roberto Ubaldiniego), władcy Mantui (Vincenza Gonzagi), biskupa koadiutora w Trydencie (Carlo Emanuela Madruzzoiego), arcyksięcia Tyrolu (Leopolda Habsburga), pary cesarskiej (Ferdynanda II Habsburga i jego żony Eleonory Gonzagi), biskupa ołmunieckiego (Franciszka Dietrichsteina) oraz arcybiskupa Pragi (kardynała Ernsta Harracha), zob. ANP XXIII/1, nr 11, 13.

- 15 Więcej o Lancellottim zob. Laura Ronchi de Michelis, „Lancellotti Giovanni Battista”, w: *DBI*, vol. 63 (2004); Tadeusz Fitych, „De Ioanne Baptista Lancellotti tricesimo primo nuntio apostolico apud Polonos”, w: ANP XXII/1, V–L; *idem*, *Struktura i funkcjonowanie*, 53–78; *idem*, „Personel i organizacja nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego 31-szego posła apostolskiego w Polsce (1622–1627)”, *Secularum Christianum* 8/1 (2001): 41–80; Litwin, *Chwała Północy*, 224–227; Wojtyńska, *Nuncjusze papiescy w Polsce*, 208–212.
- 16 F. Barberini do G.B. Lancellottiego, Rzym 1 V 1627, BAV, Barb.Lat., vol. 6226, f. 105v-106r: [„On przejedzie przez Mantuę i Trydent w drodze do Wiednia, jeżeli podróż będzie bezpieczna dalej podąży zwyczajowym szlakiem”].
- 17 Więcej o Agucchim zob. Ilaria Toesca, Roberto Zapperi, „Aggucchi Giovanni Battista”, w: *DBI*, vol. 1 (1960).
- 18 G.B. Agguchi do A. Santa Crocego, Wenecja 27 III 1627, ANP XXIII/1, nr 4, 8–9.
- 19 F. Barberini do G.B. Lancellottiego, Rzym 1 V 1627, BAV, Barb.Lat., vol. 6226, f. 105v-106r.
- 20 Więcej o Gigliolim zob. Maria Pia Paoli, „Giglioli Alfonso”, w: *DBI*, vol. 54 (2000).
- 21 Więcej o Buondelmonte, zob. Emilio Cecchi, „Buondelmonte Ippolito”, w: *DBI*, vol. 15 (1972).

liczyć na przestronny pokój, miał do swojej dyspozycji służbę, a ponadto nieustannie towarzyszył mu Buondelmonte²².

Santa Croce przebywał nad Arnem do 4 maja. Były to dla niego bardzo intensywne dni, wypełnione licznymi spotkaniami. Wieczorem 2 maja nuncjusz udał się do zlokalizowanej poza murami miasta willi Poggio Imperiale, gdzie od Świąt Wielkanocnych przebywali 16-letni Ferdynand II Medyceusz i sprawująca regencję jego matka, wdowa po Kosmie II – Maria Magdalena Habsburg. Audiencja przed obliczem księżnej-matki i jej potomka miała standardowy przebieg. Najpierw Santa Croce przekazał regentce brewe Urbana VIII oraz listy kardynała-nepota, a następnie odbyła się kurtuazyjna rozmowa, w czasie której wielka księżna i jej syn wykazali przywiązanie do rodu Barberinich, wypytując o zdrowie papieża i jego bratanka. Ponadto Habsburżanka zaoferowała się, że wyśle do swej siostry królowej Polski – Konstancji listy polecające nuncjusza²³. Na marginesie warto zauważyć, że najprawdopodobniej spotkanie Santa Crocego z księżną stanowiło załóżek dalszej znajomości, bowiem w późniejszych latach prowadzili oni ze sobą korespondencję²⁴. Swoistą oznaką sympatii i szacunku względem przedstawiciela papieskiego był gest Ferdynanda II, który osobiście wyszedł spotkać go w progu sali audiencyjnej, a po zakończeniu spotkania odprowadził nuncjusza²⁵. Przebywając w Poggio Imperiale Santa Croce złożył wizyty innym przedstawicielom rodu Medyceuszy, m.in.: młodszym braciom Ferdynanda II – księżętom Janowi Karolowi i Maciejowi, przez których został serdecznie przyjęty w ich apartamentach, oraz ich strygowi Wawrzyńcowi²⁶. Kolejnego dnia nuncjusz odwiedził wdowę po Ferdynandzie I i matkę Cosimo II – Krystynę Lotaryńską, która wspólnie z synową sprawowała regencję nad małoletnim wnukiem. Następnie dyplomata

22 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Florencja 3 V 1627, ANP XXIII/1, nr 17, 20.

23 Henryk Litwin, Paweł Duda, „Nuncjusz, królowa i inne damy. Obraz kobiet w korespondencji nuncjusza Antonia Santa Crocego”, *Kronika Zamkowa. Roczniki*, seria nowa 6 (72) (2019): 116–117.

24 Maria Magdalena Habsburg do A. Santa Crocego, Florencja 28 VII 1629, ASR, Archivio Santa Croce, vol. 774, bp; Maria Magdalena Habsburg do A. Santa Crocego, Florencja 24 IX 1629, *ibidem*; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Warszawa 2 III 1630, Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato, vol. 4295, f. 9r; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Bolonia 31 VIII 1631, *ibidem*, vol. 6070, bp; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Bolonia 20 IX 1631, *ibidem*; Maria Magdalena Habsburg do A. Santa Crocego, Florencja 27 IX 1631, *ibidem*; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Bolonia 3 X 1631, *ibidem*; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Bolonia 4 X 1631, *ibidem*; A. Santa Croce do Marii Magdaleny Habsburg, Bolonia 1 XI 1631, *ibidem*.

25 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Florencja 3 V 1627, ANP XXIII/1, nr 17, 20.

26 *Ibidem*.

papieski został przyjęty przez kardynała Karola Medyceusza. Zarówno księżna-babka, jak i kardynał potraktowali arcybiskupa Seleucji bardzo serdecznie²⁷. Podsumowując spotkania z przedstawicielami rodziny Medyceuszy, Santa Croce relacjonował: „A tutti questi Principi non ho mancato di rappresentar’ anco in voce il paterno e sant’amore che Sua Beatitudine porta verso questa Serenissima Casa, et la singolare affettione di Vostra Signoria Illustrissima. E da essi, con efficaci et affettuose espressioni di riverenza verso la Santità Sua e d’osservanza verso la persona di Vostra Signoria Illustrissima, mi fu abundantemente corrisposto”²⁸. Oprócz spotkań z Medyceuszami Santa Croce odwiedził również klasztor Karmelitanek pod wezwaniem św. Marii od Aniołów, gdzie spotkał się z przedstawicielkami rodów swoich zleceniodawców – Kamiłą, Klarysą, Lukrecją oraz Aurelią Barberini, a także Amelią i Teodozją – siostrami kardynała Wawrzyńca Magalottiego²⁹.

Dnia 4 maja Santa Croce opuścił Florencję, a dwa dni później dotarł do Bolonii, gdzie został przyjęty przez byłego sekretarza stanu oraz byłego nuncjusza we Francji – kardynała legata Roberto Ubaldiniego³⁰ i ulokowany w jego pałacu. Przy okazji pobytu w mieście zwyczajowo przekazał swemu gospodarzowi brewe od papieża i listy od kardynała-nepota³¹. Pobyt w Bolonii trwał krótko, bowiem już następnego dnia, tj. 7 maja, nuncjusz przekroczył granicę Państwa Kościelnego, zmierzając w kierunku Mantui, gdzie dotarł dwa dni później w godzinach porannych. W mieście pierwotnie zatrzymał się w kolegium Jezuitów. Wkrótce jednak przybył po niego z dwoma powozami przedstawiciel księcia Wincentego II Gonzagi – Aurelio Recordati, który zabrał nuncjusza na dwór, gdzie przydzielono mu okazały pokój. Podczas pobytu w Mantui Santa Croce nieustannie mógł liczyć na towarzystwo Recordatiego oraz odźwiernego przydzielonego mu przez Gonzagę. Otrzymał również do swojej dyspozycji sześciu paziów, którzy służyli mu w czasie posiłków oraz w czasie mszy świętej, a także gwardzistów, którzy uzbrojeni w łuki oraz arkebuzy pilnowali apartamentów arcybiskupa Seleucji. Nie

27 *Ibidem*, 21.

28 *Ibidem*; [„Wszystkim tym Książętom nie omieszkałem zaprezentować słowem ojcowskiej i świętej miłości, jaką Jego Świątobliwość żywi względem tego Najjaśniejszego Domu oraz szczególnego uczucia Waszej Jegomości. Oni natomiast zrewanżowali się serdecznymi wyrazami szacunku wobec Jego Świątobliwości i Waszej Jegomości”].

29 *Ibidem*; Litwin, Duda, „Nuncjusz, królowa”, 117–118. Przykład z Santa Crocego wzięł Mario Filonardi, który podczas pobytu nad Arnem w 1635 r. także odwiedził siostry kardynała-nepota, zob. Chynczewska-Hennel, *Nuncjusz i król*, 230.

30 Więcej o Ubaldinim zob. Olivier Poncet, „Ubaldini Roberto”, w: *DBI*, vol. 97 (2020).

31 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Bolonia 6 V 1627, ANP XXIII/1, nr 18, 22.

zapomniano o członkach rodziny nuncjusza, którym przydzielono do opieki innego dworzanina³².

Podobnie jak we Florencji, pobyt Santa Crocego w Mantui obfitował w spotkania z przedstawicielami rodu Gonzagów. W poniedziałek 10 maja wysłannik papieski odbył publiczną audiencję przed obliczem Wincenta II Gonzagi. Księżę wyszedł nuncjuszowi naprzeciw i przyjął go w towarzystwie licznie zgromadzonych przedstawicieli arystokracji mantuańskiej. Pośrodku sali audiencyjnej pod baldachimem obok krzesła księcia przygotowano podobne krzesło dla nuncjusza. Santa Croce przekazał Gonzadze brewe papieskie oraz list Barberiniego. Następnie odbyła się kurtuazyjna rozmowa, w czasie której księżę zapewniał nuncjusza o swoim oddaniu Stolicy Apostolskiej, a Santa Croce – o dobrej woli papieża względem władcy mantuańskiego. Gonzaga wypytał jeszcze o zdrowie przedstawicieli rodu Barberinich, by na sam koniec audiencji odprowadzić gościa do wyjścia, nieustannie okazując mu uprzejmość i należyty szacunek³³. Nazajutrz po południu doszło do kolejnego spotkania nuncjusza z księciem, który w towarzystwie szlachty i straży przybył do apartamentów wysłannika papieskiego³⁴.

Podczas pobytu w Mantui Santa Croce odbył również spotkanie z Karolem księciem de Rethel, 18-letnim synem Karola I Gonzagi. Młodzian musiał zrobić na dyplomacie papieskim dobre wrażenie, skoro ten w liście do swych rzymskich zwierzchników odnotował: „per quel ch'intesi, viene molto amato dalla Città e tenuto in concetto di giovane spiritoso et accorto”³⁵. Oprócz młodego Gonzagi nuncjusza odwiedził jeszcze biskup mantuański Vincenzo Agnelli Soardi³⁶ oraz inni dostojnicy. Santa Croce natomiast wyraził życzenie złożenia wizyty wdowie po Ferdynandzie I Gonzadze – Katarzynie Medycejskiej, przebywającej od śmierci małżonka w klasztorze św. Urszuli, jednak ta za pośrednictwem Recordatigo w bardzo uprzejmych słowach odmówiła przyjęcia gościa³⁷. Na marginesie warto zauważyć, że taką wizytę wdowie udało się złożyć innemu wysłannikowi papieskiemu, a mianowicie nuncjuszowi Fabio

32 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Werona 12 V 1627, *ibidem*, nr 19, 23.

33 *Ibidem*, 23–24.

34 *Ibidem*, 24.

35 *Ibidem*; [„Z tego co się dowiedziałem jest bardzo lubiany w mieście i uważany za dowcipnego i sprytnego młodzieńca”].

36 Więcej o Agnellim Soardim zob. Giuseppe Coniglio, „Agnelli Soardi Vincenzo”, w: *DBI*, vol. 1 (1960).

37 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Werona 12 V 1627, ANP XXIII/1, nr 19, 24; Litwin, Duda, „Nuncjusz, królowa”, 117.

de Lagonissie³⁸, który w kwietniu 1627 r. w drodze z Rzymu do Brukseli zatrzymał się w Mantui³⁹.

Dnia 11 maja, po obiedzie, Santa Croce opuścił Mantuę i udał się w kierunku Werony. Do celu dotarł późnym wieczorem i został zakwaterowany w domu miejscowego arcybiskupa – Alberto Valiera⁴⁰. Niewiele wiadomo na temat pobytu nuncjusza w mieście. W swej korespondencji nie odnotował on żadnych spotkań, pewne natomiast jest, że przebywając w Weronie, nadrobił zaległości względem swoich przełożonych i wysłał do Rzymu relację z kilku ostatnich dni podróży. Zapewne 12 maja przedstawiciel papieski wyruszył na północ w kierunku Trydentu⁴¹, gdzie dotarł nazajutrz w godzinach wieczornych. Na miejscu został przyjęty przez tamtejszego biskupa Karola Gaudentego Madruzzo⁴² i ulokowany w jego pałacu. Tradycyjnie swojemu gospodarzowi wręczył brewe papieskie oraz list od kardynała-nepota. Podobnie jak w Weronie, również w Trydencie Santa Croce przebywał krótko i już następnego dnia podjął dalszą podróż na północ⁴³.

Po pokonaniu przełęczy Brennero, kolejnym etapem podróży do Rzeszypolitej był Innsbruck. Niestety nie są znane daty pobytu nuncjusza w tym mieście, niemniej można założyć, że i tam nie zatrzymał się zbyt długo. Miało to swoje uzasadnienie, ponieważ jeszcze przed przybyciem na miejsce przedstawiciel Urbana VIII dowiedział się o absencji pary arcyksiążęcej – Leopolda Habsburga oraz Klaudii Medycejskiej, którzy wyjechali na polowanie. Na marginesie warto zauważyć, że zazwyczaj w Innsbrucku dyplomaci papiescy byli przyjmowani dość chłodno, co potwierdza treść *Vademecum pro nuntiis...*, autorstwa Galeazzo Marescottiego⁴⁴. Z Innsbrucku Santa Croce przeniósł się do pobliskiego Hall, gdzie błyskawicznie udało mu się nająć i załadować statek⁴⁵, na którego pokładzie, przemierzając wody Inn i Dunaju, dnia 24 maja dopłynął do Wiednia⁴⁶. Dyplomaci papiescy często decydowali się na pokonanie

38 Więcej o Lagonissie zob. Raissa Teodori, „Lagonissa Fabio”, w: *DBI*, vol. 63 (2004).

39 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Weronia 12 V 1627, ANP XXIII/1, nr 19, 23.

40 *Ibidem*, 24.

41 Por. *Itinerarium nuntii Antonii Santa Croce*, s. XXX.

42 Więcej o Madruzzo zob. R. Becker, *Madruzzo Carlo Emanuele*, w: *DBI*, vol. 67 (2006).

43 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Trydent 14 V 1627, ANP XXIII/1, nr 20, 25.

44 G. Marescotti, *Vademecum pro nuntiis apostolicis in Polonia a Geleazzo Marescotti, nuntio apostolico, c.a. 1670 exaratum, quod apud Ciampi inserbitur l'istruzione al nuovo nunzio di Polonia* (Petropoli: A. Kakowski, 1912), 58.

45 Wojtyńska, „Da Roma a Cracovia”, 96.

46 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 26 V 1627, ANP XXIII/1, nr 22, 27.

odcinka Hall–Wiedeń transportem rzeczonym ze względu na fakt, że było to rozwiązanie relatywnie tanie oraz w miarę szybkie⁴⁷.

W naddunajskiej stolicy nuncjusza przywitał jego wiedeński odpowiednik – Carlo Carafa⁴⁸, który ugościł go w swoim pałacu. Podobnie jak w Innsbrucku, tak i w Wiedniu Santa Croce nie zastał pary rządzącej – Ferdynanda II Habsburga i Eleonory Gonzagi, którzy udali się na polowanie do pobliskiego Ebersdorfu. Jako że ich powrót spodziewany był 29 maja, dyplomata zdecydował się przedłużyć swój pobyt w mieście⁴⁹. Zapewne czas ten przeznaczył na organizację dalszej podróży – najem koni, powozów oraz członków rodziny, którzy mieli mu towarzyszyć w dalszej drodze⁵⁰. Po powrocie pary cesarskiej do Wiednia doszło do audiencji. Odbędzie się ona 30 maja, a oprócz Santa Crocego uczestniczył w niej Carafa. Tradycyjnie nuncjusz przedstawił władcom brewe papieskie i listy od sekretarza stanu, po czym doszło do kurtuazyjnej rozmowy. Dyplomata zwrócił uwagę na fakt, iż zarówno Ferdynand II, jak i jego małżonka nieustannie podkreślali swoje przywiązanie do papieża i Stolicy Apostolskiej. Jednocześnie stosowny list od kardynała-nepota przekazał kardynałowi Hansowi Ulrichowi Echenbergowi (Eggenbergowi)⁵¹. Kilkudniowy pobyt Santa Crocego na dworze cesarskim okraszony był aktywnością towarzyską – w tym czasie spotykał się on z przebywającymi w Wiedniu władcami oraz dyplomatami, reprezentującymi liczne podmioty polityczne, m.in.: z księciem Neuburga – Wolfgangiem Wilhelmem Wittelsbachem, arcybiskupem Ostrzyhomia – Peterem Pázmányem oraz kanclerzami Czech i Węgier⁵².

47 Wojtyska szacował, że tego rodzaju podróż trwała ok. 5 dni, zob. *Da Roma a Cracovia*, 96. Nuncjusz Francesco Simonetta w jednej ze swych depez zwracał uwagę, że pokonanie trasy na odcinku Hall–Wiedeń transportem rzeczonym zajmowało zazwyczaj ok. ośmiu dni, zob. F. Simonetta do S. Borghese, Hall 16 XII 1606, ANP, T. XVIII, *Franciscus Simonetta (1606–1612)*, vol. 1 (21 VI 1606–30 IX 1607), ed. Adalbertus Tygielski (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1990), nr 28, 42.

48 Więcej o C. Carafie, zob. Georg Lutz, „Carafa (Caraffa) Carlo”, w: *DBI*, vol. 19 (1976); Guido Braun, „Kaiserhof, Kaiser und Reich in der Relazione des Nuntius Carlo Carafa (1628)”, w: *Kaiserhof – Papsthof (16.–18. Jahrhundert)*, ed. Richard Bösel, Grete Klingenstein, Alexander Koller (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006), 77–79; Donato Squicciarini, *Nunzi apostolici a Vienna* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1998), 113–116.

49 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 26 V 1627, ANP XXIII/1, nr 22, 27.

50 Wojtyska, „Da Roma a Cracovia”, 101.

51 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 30 V 1627, ANP XXIII/1, nr 26, 32. Więcej o Eggenbergu, zob. Karl Eder, „Eggenberg Johann Ulrich Freiherr von”, w: *Neue Deutsche Biographie*, bd. 4 (1959), 331–332.

52 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 30 V 1627, ANP XXIII/1, nr 26, 32.

Odbycie audiencji przed obliczem pary cesarskiej pozwoliło nuncjuszowi wznowić podróż w kierunku Rzeczypospolitej, w wyniku czego 30 maja wyjechał z Wiednia i najprawdopodobniej jeszcze tego samego dnia dotarł do Nikolsburga (Mikulowa), gdzie zatrzymał się w dobrach kardynała Franza von Dietrichsteina. Na miejscu wysłannik papieski chciał pozyskać informacje, które mogłyby się okazać przydatne w dalszej podróży – w szczególności na temat trasy i bezpieczeństwa na drogach. Obawy członków orszaku były zasadne, bowiem pogranicze śląsko-morawskie było obszarem wzmożonej aktywności brygantów⁵³, ale również wojsk cesarskich i tzw. mansfeldczyków⁵⁴. Słusznie pisał Santa Croce: „il camino dritto per Moravia vien reso assai pericoloso, si dalla vicinanza del nemico, come delli stessi soldati imperiali, i quali talvolta a truppe si tolgono da loro quartieri e scorrono a depredare i passeggeri”⁵⁵. W dobrach biskupa ołomunieckiego arcybiskup Seleucji przebywał niespełna dwa dni. Purpuratowi przekazał stosowną korespondencję, sam natomiast pozyskał użyteczne informacje, które pozwoliły mu zaplanować dalszą podróż. Znający lokalne realia Dietrichstein poradził wysłannikowi Urbana VIII, aby do Rzeczypospolitej udał się przez Śląsk. Swą sugestią argumentował faktem, że po drodze na obszarach podległych cesarzowi nuncjusz będzie mógł rekrutować oddziały wojskowe, gotowe go eskortować⁵⁶.

Santa Croce zastosował się do rad Dietrichsteina i jak odnotował w swej korespondencji: „Ne’ confini della Moravia e nella Silesia hebbi sempre accompagnamento di soldati”⁵⁷. Dokładny przebieg dalszej marszruty arcybiskupa Seleucji nie jest znany. Wiadomo, że zmienił on wcześniej zaplanowaną trasę i ominął Kraków. Z jego raportów wynika,

53 Obszary pogranicza stanowiły dogodny obszar aktywności dla bandytów, zob. Antoni Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978), 177.

54 Więcej na temat pobytu tzw. mansfeldczyków na pograniczu śląsko-morawskim, zob. Radosław Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618–1635)* (Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2004), 304–307; Jerzy Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne* (Wrocław–Racibórz: Waw, 2008), 108; Peter H. Wilson, *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy* (Oświęcim: Napoleon V, 2017), 408–409.

55 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 30 V 1627, ANP XXIII/1, nr 26, 32; [„droga bezpośrednio przez Morawy jest bardzo niebezpieczna, zarówno ze względu na bliskość wroga, jak i ze względu na samych żołnierzy cesarskich, którzy czasami wyprowadzają swoje oddziały z kwater i podążają, by splądrować przejezdnych”].

56 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 24 VI 1627, *ibidem*, nr 32, 38.

57 *Ibidem*; [„Na pograniczu morawskim i na Śląsku zawsze miałem towarzystwo żołnierzy”].

że 17 czerwca dotarł do miejscowości Błonie nieopodal Warszawy⁵⁸. Stamtąd zawiadomił dwór królewski o swoim przybyciu. Uroczysty wjazd nowego wysłannika papieskiego do miasta odbył się 22 czerwca. Zanim do tego doszło, do Błonia przybył ustępujący nuncjusz – Giovanni Battista Lancellotti, następnie obaj dyplomaci ruszyli do Warszawy. Po drodze witali ich liczni przedstawiciele elit, m.in. biskupi: Stanisław Łubieński, Adam Nowodworski, Achacy Grochowski, Paweł Piasecki. Na rogatkach miasta sekretarz wielki koronny Mikołaj Szyszkowski w imieniu monarchy oficjalnie przywitał Santa Crocego⁵⁹. Dwa dni później odbyła się pierwsza publiczna audyencja nowego nuncjusza, w praktyce wyznaczająca początek jego misji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Podróż do Prus (29 sierpnia – 3 października 1627 r.)

Podczas pobytu w Rzeczypospolitej Santa Croce odbył dwie podróże po kraju. Pierwsza miała miejsce zaraz na początku jego misji, a jej celem były Prusy, gdzie od 1626 r. rozgrywała się polsko-szwedzka wojna o ujście Wisły. Po niepowodzeniach w pierwszej fazie trwania konfliktu – utracie najważniejszych miast pruskich, rozwój sytuacji na froncie w 1627 r. zdawał się układać po myśli Zygmunta III Wazy – Polacy odzyskali Puck, zażegnali niebezpieczeństwo walki na dwa fronty, rozbijając pod Hammersztynem oddziały zaciągnięte przez Gustawa II Adolfa w Rzeszy, w końcu nie dali się zaskoczyć wrogowi podczas starcia pod Kiezmarkiem⁶⁰. Nie może zatem dziwić fakt, że do nowego etapu wojny podchodzono z dużymi nadziejami, licząc na to, że Koniecpolskiemu uda się w walnej bitwie pokonać siły nieprzyjaciela.

58 Por. *Itinerarium nuntii Antonii Santa Croce*, XXX.

59 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 24 VI 1627, ANP XXIII/1, nr 32, 38–39.

60 Więcej na temat działań wojennych prowadzonych w pierwszej połowie 1627 r. w Prusach zob. Jerzy Teodorczyk, „Wyprawa szwedzka z Meklemburgii do Prus Królewskich wiosną 1627”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 6 (1960): 100–190; Władysław Odynieć, „Łądowo-morska obrona wybrzeża polskiego w rejonie Pucka w latach 1626–1629”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 1 (1954): 446–467; Andrzej Korytko, „O porty pruskie. Działania militarne w latach 1626–1635”, w: *Wojny w Prusach*, red. Witold Gieszczyński, Norbert Kasparck, Jerzy Maroń (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2004), 50–53; Paweł Duda, „Wojna o ujście Wisły w relacjach i ocenie dyplomacji papieskiej. Kampania zimowo-wiosenna 1627 roku”, w: *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. V, red. Zbigniew Hundert, Karol Żojdź, Jan J. Sowa (Oświęcim: Napoleon V, 2017), 97–118; Michał Paradowski, *Despite destruction, misery and privations... The Polish Army in Prussia during the war against Sweden 1626–1629* (Warwick: Helion & Company, 2020), 152–53.

Dnia 20 lipca Zygmunt III Waza wyjechał do Prus⁶¹. Zapewne liczył na to, że jego obecność doda animuszu żołnierzom mierzącym się ze Szwedami, ponadto chciał mieć wpływ na rozpoczynające się w tym czasie rokowania pokojowe, prowadzone przez mediatorów z Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Co ciekawe, jeszcze przed wyjazdem monarcha wyraził życzenie, aby nuncjusz towarzyszył mu przynajmniej do Torunia⁶². Warto zauważyć, że niemal rok wcześniej Zygmunt III Waza mitygował nuncjusza Lancellottiego do podróży na północ kraju i zachęcał go do pozostania w Warszawie u boku królowej Konstancji⁶³. Zmiana stanowiska władcy najpewniej wynikała z rozwoju sytuacji militarnej na froncie pruskim, a co za tym idzie, z przekonania o nieuchronności klęski wojsk szwedzkich. Możliwe, że licząc na ostateczny sukces oręża polskiego, król chciał, aby wysłannik papieski był tego świadkiem. Ostatecznie jednak Santa Croce nie wyruszył w lipcu do Prus wraz z monarchą. Ustalono, że pozostanie on w Warszawie, by zająć się reformą zakonu Bernardynów i dopiero po wywiązaniu się z tego zadania dołączy do władcy. Miesiąc później w dwóch depeuszach, opatrzonych datami 21 i 28 sierpnia, nuncjusz potwierdził zamiar wyjazdu na północ⁶⁴. Decyzja o podjęciu podróży została pochwalona w Rzymie. Sekretariat Stanu uznał, że w kontekście toczących się polsko-szwedzkich negocjacji obecność wysłannika papieskiego przy boku króla i jednocześnie bliżej miejsca obrad jest wskazana⁶⁵.

Dnia 29 sierpnia dyplomata apostolski wyjechał z Warszawy w kierunku Torunia, gdzie dotarł wieczorem 2 września. W mieście arcybiskupa Seleucji zastała informacja, że monarcha przebywa w Gdańsku i w ciągu kilku dni powinien dotrzeć pod Tczew, gdzie wojsko polskie oblegało Gustawa II Adolfa⁶⁶. W Toruniu nuncjusz zabawił jedynie dwa

61 Wyjazd monarchy nuncjusz odnotował w liście z 25 lipca, zob. A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 25 VII 1627, ANP XXIII/1, nr 53, s. 58, przypis 177. Por. Marek Wrede, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2019), 315.

62 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 25 VII 1627, *ibidem*, nr 54, 59.

63 G.B. Lancellotti do F. Barberiniego, Warszawa 2 VIII 1626, AAV, Nunz. Pol., vol. 39, f. 117r. Zob. również: Paweł Duda, *Krzyż i karabela. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623–1635* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019), 93.

64 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 21 VIII 1627, ANP XXIII/1, nr 66, s. 70; A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 28 VIII 1627, *ibidem*, nr 73, 75.

65 F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 11 IX 1627, *ibidem*, nr 84, 89.

66 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 3 IX 1627, *ibidem*, nr 75, s. 77. Por. Wrede, *Itinerarium króla*, 317.

dni i już 4 września ruszył dalej na północ⁶⁷. Niespełna tydzień później wysłannik papieski przebywał w Starogardzie Gdańskim⁶⁸. Miasto to przez następne tygodnie było jego faktyczną kwaterą. Lokalizacja wydawała się optymalna. Z jednej strony ze względów bezpieczeństwa i wygody nie chciał zatrzymywać się w obozie pod Lubiszewem, z drugiej – dystans między obozem a Starogardem pozwalał cały czas utrzymywać kontakt z monarchą, królewiczem Władysławem Zygmuntem oraz ludźmi z ich najbliższego otoczenia. W ciągu niespełna dwóch tygodni pobytu w Prusach nuncjusz kilkakrotnie przemieszczał się ze swej kwatery do obozu. Na podstawie korespondencji przesłanej do Rzymu można stwierdzić, że jego wizyty w obozie odbyły się w dniach: 9⁶⁹, 12⁷⁰, 16⁷¹ i 23 września⁷². W czasie spotkań arcybiskupa Seleucji z Zygmuntem III Wazą⁷³ poruszano głównie temat polsko-szwedzkich pertraktacji pokojowych, prowadzonych przez mediatorów niderlandzkich, analizowano również sytuację na froncie wojny pruskiej po bitwie pod Tczewem⁷⁴. Nuncjusz rozmawiał również na osobności z królewiczem Władysławem, a także z innymi zaufanymi osobami z otoczenia królewskiego: z sekretarzem wielkim koronnym – Mikołajem Szyszrowskim oraz polskimi komisarzami, prowadzącymi rokowania – Jakubem Zadzikim, Jakubem Szczawińskim, Mikołajem Mielżyńskim oraz Ernestem Magnusem Denhoffem⁷⁵. Informacje uzyskane od rozmówców utwierdziły go w przekonaniu, że sytuacja militarna sprzyja Polakom, a szanse na jakiegokolwiek porozumienie są znikome.

Pobyt Santa Crocego w Prusach nie ograniczył się jedynie do Starogardu Gdańskiego i obozu pod Lubiszewem. Jednym z ważniejszych elementów podróży nuncjusza na północ Rzeczypospolitej była wizyta

67 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 3 IX 1627, *ibidem*, nr 75, s. 77.

68 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 10 IX 1627, *ibidem*, nr 80, 82.

69 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 10 IX 1627, *ibidem*, nr 81, 85.

70 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 18 IX 1627, *ibidem*, nr 88, 94.

71 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 18 IX 1627, *ibidem*, nr 87, 92.

72 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 24 IX 1627, *ibidem*, nr 91, 100.

73 Zygmunt III Waza przebywał w obozie w dniach 3-28 września, zob. Wrede, *Itinerarium króla*, 317.

74 Więcej na temat bitwy pod Tczewem, zob. Krzysztof Fudalej, „Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku”, w: *Różne oblicza wojny. Materiały Sekcji Historii Wojskowości Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Michał Buława, Krzysztof Fudalej, Mirosław Nagielski (Zabrze: Inforteditions, 2009), 96–110; Kuba Pokojski, *Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica, 2015).

75 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 10 IX 1627, ANP XXIII/1, nr 81, 86.

w Gdańsku. Już w liście opatrzonym datą 16 września zasygnalizował zamiar udania się na kilka dni ku ujściu Wisły, utrzymując, że do tego wyjazdu zachęcał go Zygmunt III. Była to odważna decyzja, bowiem droga do miasta nie była bezpieczna ze względu na operujące w okolicy oddziały szwedzkie⁷⁶. Dnia 19 września wysłannik papieski wyruszył do Gdańska, gdzie spędził trzy dni, zatrzymując się w klasztorze Dominikanów. Swoje wrażenia z pobytu nad Wełtawą ograniczył praktycznie do jednego listu, napisanego już po powrocie do Starogardu Gdańskiego⁷⁷. Podkreślił serdeczne przyjęcie, jakie zgotował mu senat miasta, zwracając uwagę, że gdańszczanie, będąc w większości protestantami, z wielkim szacunkiem i uznaniem odnosili się do niego jako do przedstawiciela papieża, którego, nawet jeżeli nie uważali za głowę Kościoła, to jednak doceniali jako władcę wielkiego i sprawnie zarządzanego państwa⁷⁸.

Samo miasto zrobiło na nuncjuszu duże wrażenie. Obejrzał najważniejsze budowle oraz fortyfikacje miejskie, był również świadkiem opisu lokalnej milicji. W swej relacji z pobytu w Gdańsku najwięcej miejsca poświęcił kwestiom bezpieczeństwa. Niewątpliwie taki dobór treści – uwypuklenie walorów obronnych miasta, był zbieżny z oczekiwaniami rzymskich zwierzchników, zaniepokojonych bezpieczeństwem ważnego ośrodka w Rzeczypospolitej. Santa Croce zwrócił uwagę na siły tam stacjonujące, które ocenił na pięć tysięcy piechoty niemieckiej, przy czym zaznaczył, że wciąż oczekuje się na dodatkowe jednostki. Odnotował obecność straży miejskiej, liczącej ok. tysiąc mieszkańców, której członkowie dzień i noc pełnili wartę, strzegąc miasta przed zakusami ze strony Szwedów.

Opisując system obronny miasta, informował, że zostało ono otoczone podwójnym ciągiem murów niedawno odnowionych i podniesionych, które dodatkowo zabezpieczała szeroka fosa. Dostrzegł fakt dalszych prac fortyfikacyjnych w części Gdańska pozostającej dotychczas poza obszarem murów miejskich, w której znajdowały się magazyny wypełnione towarami napływającymi do portu. Dodatkowo, jak donosił, wokół miasta zbudowano cztery stanowiska dobrze uzbrojone i obsadzone przez znaczną liczbę żołnierzy⁷⁹. Nuncjusz docenił również znaczenie strategiczne Latarni jako fortyfikacji broniącej wejścia do portu: „Più a basso,

76 W jednym z listów nuncjusz informował o rozbiciu oddziału szwedzkiego w okolicach Gdańska, zob. A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 18 IX 1627, *ibidem*, nr 87, 92.

77 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 24 IX 1627, *ibidem*, nr 91, 97–100.

78 *Ibidem*, 98.

79 *Ibidem*, 99.

ove la Vistola sbocca nel mare e vi fa porto, intorno alla lanterna, la qualera già forte per se stessa e per prohibire alle navi l'entrata nel porto, hanno fatto un novo recinto di fortezza quadrangolare e provistala gagliardamente d'artiglieria, di munitione e di gente, havendo anco dalla parte opposita del fiume fabbricato un'altra trinciera"⁸⁰. Ponadto zwrócił uwagę na olbrzymią determinację gdańszczan, szybkość w działaniu i szczodrość, dzięki której rozbudowa systemu obronnego była możliwa.

W omawianej depeszy Santa Croce zawarł również informacje o flotach szwedzkiej i polskiej. Raportował, że milę od miasta cumuje armada szwedzka, składająca się z dwunastu dużych okrętów i czterech mniejszych, przy czym zaznaczył, że nie zbliża się ona do Latarni na odległość strzału armatniego. W odniesieniu do floty polskiej podkreślił, że kotwicy ona na rzece i jest gotowa, by wyjść naprzeciw okrętom nieprzyjaciela. Sama armada wywarła spore wrażenie na wysłanniku papieskim. Mimo pewnych niedociągnięć związanych z organizacją floty nuncjusz przewidywał, że niebawem okręty polskie wyruszą przeciwko Szwedom i zmuszą nieprzyjaciela do wycofania się z Zatoki, tym bardziej, że zaczynająca się jesień nie będzie sprzyjać dalszemu cumowaniu⁸¹.

Po wyjeździe z Gdańska arcybiskup Seleucji udał się ponownie do obozu pod Lubiszewem, gdzie 23 września odbył długą rozmowę z monarchą na temat bieżących wydarzeń⁸². Jednocześnie, podczas wspomnianej rozmowy, dyplomata papieski zakomunikował Zygmuntowi III chęć powrotu do Warszawy. Z podobnym zamiarem nosił się sam monarcha, zapowiadając, że również on w najbliższych dniach opuści Prusy i powróci na dwór⁸³. Zgodnie z zapowiedzią Santa Croce wyjechał ze Starogardu Gdańskiego 25 września. Jego podróż powrotna trwała tydzień i wiodła przez Sochaczew, gdzie stanął 2 października⁸⁴, by dzień później w godzinach wieczornych dotrzeć do Warszawy⁸⁵.

Wydaje się, że wyjazd do Prus zniechęcił Santa Crocego do dalszych podróży. Przez następne dwa lata nuncjusz nie opuszczał Warszawy. Co prawda, z jego korespondencji wynika, że rozważał ponowny wyjazd na północ kraju latem 1629 r., jednak ostatecznie do niego nie doszło. Fiasko

80 *Ibidem*; [„Niżej, gdzie Wisła wpada do morza i gdzie jest port, wokół Latarni, która już wcześniej była silna, by uniemożliwić statkom wejście do portu, stworzyli nową czworoboczną obudowę fortecy, wyposażając ją w artylerię, amunicję i załogę, jednocześnie tworząc inny bastion po drugiej stronie rzeki”].

81 *Ibidem*.

82 *Ibidem*, 100.

83 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Starogard Gdański 24 IX 1627, *ibidem*, nr 91, 100.

84 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Sochaczew 2 X 1627, *ibidem*, nr 97, 105.

85 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 9 X 1627, *ibidem*, nr 101, 107.

planu mogło wynikać z postawy Zygmunta III Wazy, który uznał, że byłoby lepiej, gdyby przedstawiciel papieski pozostał u boku królowej⁸⁶, a także z obaw samego dyplomaty związanych z brakiem bazy noclegowej w zniszczonej części kraju⁸⁷, działalnością oddziałów szwedzkich, jak również faktem rozprzestrzeniania się zarazy w Prusach⁸⁸.

Ucieczka przed zarazą (18 października – 20 grudnia 1629)

Schyłek 1629 r. zmusił Santa Crocego do odbycia kolejnej podróży, która zamyka się w okresie 18 października – 20 grudnia i ze względu na brak materiałów źródłowych jest najslabiej rozpoznaną peregrynacją arcybiskupa Seleucji. Wspomniany wyjazd nie był planowany, nie wiązał się z zadaniami zleconymi przez rzymskie dykasterie, natomiast jego bezpośrednią przyczyną była zaraza, która z Prus dotarła na Mazowsze.

Na przełomie czerwca i lipca epidemię odnotowano w Gdańsku, a w późniejszych miesiącach w innych częściach kraju⁸⁹. Santa Croce w liście z 11 października informował o coraz częstszych przypadkach zachorowań w Warszawie: „Si scoprono in questa Città malatie più frequenti dell'ordinario [...] tuttavia perché queste infermità uccidono per lo più in puochi giorni, et essendo la peste in molti luoghi di Prussia, s'è levato rumore, che sia il medesimo contagion”⁹⁰. W kolejnych dniach sytuacja epidemiologiczna w mieście uległa pogorszeniu. Co więcej,

86 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 20 VI 1629, AAV, Nunz.Pol., vol. 40, f. 418r.

87 Jezuita Pompilio Lambertengo, odbywający w pierwszych miesiącach 1629 r. podróż do Prus, informował Santa Crocego o fatalnym stanie tamtejszych miast, zob. P. Lambertengo do A. Santa Crocego, Gdańsk 15 III 1629, ANP XXIII/2, nr 583, 269.

88 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 23 VIII 1629, AAV, Nunz.Pol., vol. 42, f. 96r.

89 Piotr Paluchowski, Edmund Kizik, Adam Szarszewski, „Epidemie w Gdańsku w XVII i XVIII w. Addenda et corrigenda”, *Studia Historica Gedanensia* 12 (2021), cz. 2, 109–130; Andrzej Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne* (Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN, 2000) 70, 333; Stanisław Hoszowski, „Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648”, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Zofia Budkova i in. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960), 462.

90 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 11 X 1628, AAV, Nunz.Pol., vol. 42, f. 109r; [„Odnajduje się w tym mieście częstsze zachorowań niż zwykle [...] a ponieważ te dolegliwości zabijają zazwyczaj w ciągu paru dni i jako, że zaraza jest w wielu miejscach w Prusach, podniosły się głosy, że to ta sama zaraza”].

morowe powietrze odcisnęło swe piętno na funkcjonowaniu nuncjatury, bowiem zmarły dwie osoby zaliczane w poczet świty nuncjusza (tzw. *famiglia bassa*). Po tym wydarzeniu, obawiając się o własne bezpieczeństwo, arcybiskup Seleucji najprawdopodobniej 18 października opuścił swoją siedzibę⁹¹. Odtworzenie dokładnej trasy wędrówki Santa Crocego jest niezwykle trudne ze względu na fakt, że w tym czasie nie prowadził on regularnej korespondencji ze swymi rzymskimi zwierzchnikami, a co za tym idzie, dysponujemy ograniczoną liczbą źródeł ją dokumentujących. Już w liście datowanym na 20 października i adresowanym do Barberiniego zastrzegł, iż: „resterò qualche tempo senza scrivere”⁹². W jednej z późniejszych depeš tłumaczył się: „per molte settimane il contagio, che regni in questa città, mi spinse in luogo remoto e mi privò d’ogni comodità di scrivere”⁹³. W kolejnych miesiącach zarówno Barberini, jak i nuncjusz wiedeński Giovanni Battista Pallotta⁹⁴, z którym Santa Croce utrzymywał regularny kontakt, wielokrotnie skarżyli się na brak wiadomości od arcybiskupa Seleucji⁹⁵. Ciągłość korespondencji między Warszawą a Rzymem została na dobre wznowiona dopiero w pierwszych miesiącach 1630 r⁹⁶.

Wiadomo, że na czas ucieczki przed zarazą familia nuncjusza została podzielona. Duża jej część pozostała w Warszawie, niektórzy jej członkowie zostali wysłani do Krakowa, niewątpliwie jakaś grupa

91 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Villa Barecki 20 X 1629, AAV, Nunz.Pol., vol 42, f. 120r. Datę wyjazdu z miasta nuncjusz podał w późniejszym liście, zob. A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 20 XII 1629, *ibidem*, f. 121r.

92 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Villa Barecki 20 X 1629, AAV, Nunz.Pol., vol 42, f. 120r [„przez jakiś czas nie będę pisał”].

93 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 9 II 1630, BAV, Barb.Lat., vol. 6584, f. 232; [„przez wiele tygodni epidemia, która rządzi w tym mieście, zmuszała mnie do izolacji i pozbawiała możliwości pisania”].

94 Więcej o G.B. Pallottcie, zob. Antonio D’Amico, „Pallotta Giovanni Battista”, w: *DBI*, vol. 80 (2014); Squicciarini, *Nunzi apostolici a Vienna*, 117–119; Hans Kiewning, „Leben des Pallotto bis 1628”, w: *Nuntiatgeberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken* [dalej: NAD], Abteilung IV, *Nuntiat des Pallotto 1628–1630*, vol. I, (Berlin: A. Bath, 1895), XXXVI–XXXVII.

95 F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 10 XII 1629, AAV, Nunziatura di Polonia, vol. 174, f. 154v; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 15 XII 1629, *ibidem*, f. 154v–155r; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 22 XII 1629, *ibidem*, f. 155r; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 29 XII 1629, *ibidem*, f. 155r–v; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 3 I 1630, *ibidem*, f. 157r; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 26 I 1630, *ibidem*, f. 157r–158r; F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 2 II 1630, *ibidem*, f. 158r; G.B. Pallotta do A. Santa Crocego, Wiedeń 13 XI 1629, AS, ASC 774, bp; G.B. Pallotta do A. Santa Crocego, Wiedeń 28 XI 1629, *ibidem*; G.B. Pallotta do A. Santa Crocego, Wiedeń 11 XII 1629, *ibidem*.

96 F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 9 II 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 174, f. 158r–v.

współpracowników pozostała przy Santa Crocem. Zabieg ten nie uchronił święty przedstawiciela papieskiego, który uskarżał się, że finalnie zmarło 12 osób z jego rodziny⁹⁷. Sam dyplomata zaraz po wyjeździe z Warszawy zatrzymał się w posiadłości położonej w niedalekiej odległości od miasta, którą określił jako *Villa Barecki*⁹⁸. Nie było to jedyne miejsce jego pobytu, wręcz przeciwnie – w kolejnych dniach podróżował on po mazowieckiej prowincji, zatrzymując się w dobrach tamtejszej szlachty. Jak sam wspominał w swej korespondencji: „nello spatio di otto giorni havendo mutato cinque stanze dentro e fuori della Città, poichè appena entratovi, mi si scoprivano infette, e mi vedevo cader gente a canto”⁹⁹. Losem arcybiskupa Seleucji zainteresował się Zygmunt III Waza, który chcąc zapewnić mu należyte wygody, a przede wszystkim bezpieczeństwo, zaprosił go do swej posiadłości najprawdopodobniej w Nieporęcie. Do rezydencji monarszej Santa Croce udał się jedynie z kapelanem. Nie wiadomo, jak długo tam przebywał. Ostatecznie powrócił do Warszawy i zatrzymał się u arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka, bowiem jego siedziba nie nadawała się do zamieszkania¹⁰⁰. Tam doczekał wygaśnięcia zarazy, co nastąpiło wraz z pojawieniem się mrozów. Mimo to, zapewne obawiając się o własne zdrowie, nuncjusz nadal pozostawał w zamknięciu, zachowując wszelkie środki ostrożności: „per conservarmi totalmente sicuro, me ne sto ben guardato e rinchiuso non ammettendo ancora gente di fuori se non con molta circospettione”¹⁰¹.

Podróż powrotna (17 kwietnia – druga połowa czerwca 1630 r.)

Dnia 23 lutego Barberini wystosował do Santa Crocego list, w którym zasugerował nuncjuszowi jak najszybszy powrót do Wiecznego Miasta¹⁰².

97 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 20 XII 1629, AAV, Nunz.Pol., vol. 42, f. 121r.

98 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Villa Barecki 20 X 1629, AAV, Nunz.Pol., vol. 42, f. 120r.

99 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 20 XII 1629, AAV, Nunz.Pol., vol. 42, f. 121v; [„Na przestrzeni ośmiu dni zmieniłem pięć siedzib wewnątrz i poza miastem, ponieważ jak tylko się gdzieś rozlokowałem, odkrywano tam zarażonych i widziałem wokół umierających”].

100 *Ibidem*, f. 121v.

101 *Ibidem*, f. 122r; [„by zachować całkowite bezpieczeństwo, jestem dobrze strzeżony i zamknięty, nie przyjmuję jeszcze osób z zewnątrz, a jeżeli już to z dużą ostrożnością”].

102 F. Barberini do A. Santa Crocego, Rzym 23 II 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 174a, f. 159r.

Arcybiskup Seleucji bezzwłocznie rozpoczął przygotowania do wyjazdu z Warszawy, który planował na 17 kwietnia¹⁰³. Chcąc zapewnić ciągłość funkcjonowania nuncjatury, pozostawił przy dworze swego audytora – Cipriana Bardino, „persona di cui ho molta esperienza per il servizio che mi presta già da molti anni”¹⁰⁴, który do czasu przybycia nowego nuncjusza miał informować Rzym o wydarzeniach rozgrywających się nad Wisłą. Ponadto, mając na względzie konieczność zachowania sprawności komunikacji, wydał polecenie kurierom, aby korespondencję adresowaną do niego kierować do Krakowa, gdzie zamierzał ją odebrać¹⁰⁵. Zgodnie z wcześniejszą deklaracją 17 kwietnia po obiedzie opuścił Warszawę i udał się w kierunku Małopolski. Pod Wawel dotarł najprawdopodobniej 22 kwietnia, na miejscu odbierając oczekującą pocztę z Wiecznego Miasta¹⁰⁶. W korespondencji do Rzymu Santa Croce nie wspomina o podróży na odcinku Kraków–Wiedeń, stąd też można przyjąć, że przebiegła ona sprawnie i spokojnie. Wiadomo, że do naddunajskiej stolicy wysłannik papieski przybył 6 maja. Przed miastem oczekiwał go Giovanni Battista Pallotto, podobnie jak Santa Croce wyniesiony kilka miesięcy wcześniej do godności kardynalskiej, który: „condottomi alla sua habitazione, proseguo a cumularmi continuamente di favori”¹⁰⁷. W Wiedniu kardynał odebrał pocztę od Barberiniego, część korespondencji przekierowując do Bardino. Jako że w chwili przybycia Santa Crocego do miasta para cesarska przebywała w Bratysławie w związku z obradami sejmu, zdecydował się on nieznacznie wydłużyć pobyt nad Dunajem i udać się na audiencję do cesarza¹⁰⁸.

Zamysł spotkania z parą cesarską udało się zrealizować w kolejnych dniach. W czwartek 9 maja Santa Croce wraz z Pallottą udali się do Bratysławy, gdzie dzień później odbyli audiencję przed Ferdynandem II

103 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 12 IV 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 55r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 19r-v. W jednym z późniejszych listów Santa Croce tłumaczył pośpiech chęcią spełnienia polecenia zwierzchnika, jak również falą upałów, jaka zbliżała się do Rzymu, zob. A. Santa Croce do F. Barberiniego, Graz 19 V 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 65r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 21r.

104 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 19 IV 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 56r; kopia: BAV, Barb. Latt., vol. 6159, f. 19v; [„Osoba, którą dobrze znam ze względu na służbę, jaką świadczy mi od wielu lat”].

105 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Warszawa 19 IV 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 56r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 19v.

106 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 7 V 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 63r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 20r.

107 *Ibidem*; [„Po odprowadzeniu mnie do swej siedziby, nieustannie okazywał mi względy”].

108 *Ibidem*.

i jego małżonką Eleonorą Gonzagą. Jak relacjonował arcybiskup Seleucji: „Hieri visitai quelle Medesima Maestà, le quali mi ricevette con dimostrationi di molto affetto, et nel licenziarmi mi chiesero, che giunto costà io baciassi in nome loro li Santissimi piedi a Nostro Signore et le mani a Vostra Signoria Illustrissima”¹⁰⁹. Decyzja o odwiedzeniu pary cesarskiej, jak również współpraca Santa Crocego i Pallotty spotkała się z uznaniem Sekretariatu Stanu¹¹⁰. Dnia 11 maja dyplomaci papiescy powrócili do Wiednia. W naddunajskiej stolicy Santa Croce spędził jeszcze cztery dni, by w poniedziałek 15 maja opuścić dwór cesarski i podjąć dalszą podróż w kierunku Półwyspu Apenińskiego¹¹¹.

W kolejnych dniach po chwilowym postoju w Neustadt¹¹² nuncjusz dotarł do Grazu. Dość nieoczekiwanie jego podróż zaczęła się komplikować. Zapewne jeszcze w Wiedniu dowiedział się o zarazie, jaka pojawiła się na rubieżach Republiki Weneckiej i jakkolwiek przedstawiciel *Serenissimy* rezydujący na dworze cesarskim starał się bagatelizować zagrożenie i zapewniał, że przejazd jest bezpieczny, to jednak nuncjusz, doświadczony wydarzeniami ostatniego półrocza, nie zamierzał podejmować zbędnego ryzyka i uznał, że bezpieczniejszą będzie droga morska *via Adriatico*¹¹³, pozwalająca ominąć Wenecję. Po dotarciu do Triestu nastąpiło rozdzielenie rodziny. Większą część swojej świty Santa Croce wysłał do Fiume (Rijeki), gdzie jej członkowie mieli zostać zaokrętowani na większe statki wraz z całym dobytkiem i końmi, sam tymczasem pospieszył na wezwanie Barberiniego. Innym, zapewne mniejszym statkiem, wraz z nielicznymi towarzyszami, najprawdopodobniej 29 maja wypłynął z Triestu w kierunku Ankony, do której dotarł 3 czerwca. Rejs wzdłuż wybrzeży Półwyspu Apenińskiego trwał dłużej niż powinien ze względu na niesprzyjające wiatry¹¹⁴. Późniejsza korespondencja arcybiskupa Seleucji nie zawiera szczegółowych informacji na temat podróży,

109 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 11 V 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 64r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 20v; [„Wczoraj odwiedziłem Ich Cesarskie Mości, które przyjęły mnie okazując wielki afekt, a żegnając prosiły mnie, bym jak tylko przybędę [do Rzymu] ucałował w ich imieniu stopy Naszego Pana i ręce Waszmości”].

110 F. Barberini do A. Santa Crocego, Roma 1 VI 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 274A, f. 165v–166r.

111 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Wiedeń 11 V 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 64r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 21r. Por. Itinerarium nuntii Antonii Santa Croce, XXXI.

112 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Graz 19 V 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 65v; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 21v.

113 *Ibidem*.

114 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Loreto 4 VI 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 66r; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 21v–22r.

natomiast na podstawie miejsc nadawania kolejnych listów można stwierdzić, że 4 czerwca kardynał znajdował się w Loreto¹¹⁵. Z diariusza Giacinto Gigliego wiemy, że 10 czerwca wieczorem przybył do Rzymu owiany sławą człowieka, który przetrwał wiele niebezpieczeństw w odległej Polsce, a przede wszystkim „gran pericolo per la peste”¹¹⁶. Dnia 14 czerwca dotarła do Wiecznego Miasta familia nuncjusza wraz z bagażami i całym dobytkiem, w którym wyróżniał się wielki zwierzynek przywieziony z Rzeczypospolitej. Rzymski pamiętnikarz ekscytował się zwłaszcza łosiem – *la Gran Bestia* – i cudownymi jakoby właściwościami jego poroża, ale wymieniał też dzikie koty, psy i 18 przepięknych koni¹¹⁷. Następnego dnia Santa Croce z udziałem wszystkich sprowadzonych zwierząt udał się na Monte Cavallo, by w pałacu papieskim odebrać z rąk papieża kapelusz kardynalski¹¹⁸. Pośród dokumentów nuncjatury Santa Crocego odnajdujemy jeszcze jeden, będący świadectwem ostatniej podróży związanej z misją w Rzeczypospolitej. List z 17 czerwca wysłany do Sekretariatu Stanu z Maceraty świadczy o tym, że były już nuncjusz wybrał się w odwiedziny do gubernatora prowincji Marche i jednocześnie swojego następcy na stanowisku nuncjusza w Warszawie – Onorata Viscontiego¹¹⁹, niewątpliwie, by przekazać mu wskazówki dotyczącej misji nad Wisłą.

Konkluzja

W zakres mobilności Antonia Santa Crocego z czasów jego nuncjatury w państwie polsko-litewskim można zaliczyć podróż do Warszawy, podróż powrotną do Rzymu oraz dwa wojaże po kraju misji. Zarówno wyjazd nad Wisłę, jak i powrót nad Tyber charakteryzowały się szybkim tempem. Jadąc z Rzymu do Rzeczypospolitej, nuncjusz spędził w drodze 57 dni. Jak wykazał H.D. Wojtyśka, średni czas przejazdu dyplomatów

115 *Ibidem*.

116 Giacinto Gigli, *Diario di Roma (1608–1644)*, ed. Manlio Barberito, t. 1 (Roma: Colombo, 1994), 193.

117 *Ibidem*, 194.

118 *Ibidem*.

119 A. Santa Croce do F. Barberiniego, Macerata 17 VI 1630, AAV, Nunz.Pol., vol. 42A, f. 68r-v; kopia: BAV, Barb.Lat., vol. 6159, f. 23r-v. Więcej o O. Viscontim zob. zob. Alessandro Bocolini, „Visconti Onorato”, w: *DBI*, vol. 99 (2020); Biliński, „*De nuntiatura Honorati Visconti eiusque adiutoribus*”, w: ANP XXIV/1, V–XXX; Zofia Sułowska, „Działalność nuncjusza Viscontiego w Polsce”, *Roczniki Humanistyczne KUL* 9/4 (1960): 31–99; Chynczewska-Hennel, *Nuncjusz i król*, 72–82; Litwin, *Chwała Północy*, 229–239; Wojtyśka, *Nuncjusze papiescy w Polsce*, 218–222.

papieskich z Wiecznego Miasta do Krakowa wynosił 8–10 tygodni¹²⁰, trzeba jednak zaznaczyć, że Santa Croce ominął Kraków, udając się bezpośrednio do Warszawy. Pośpiech determinował również powrót nuncjusza. W obu przypadkach na odcinku Rzym–Wiedeń nuncjusz poruszał się sprawdzonymi trasami – w drodze do Warszawy – *via Tirolo*, wracając do Wiecznego Miasta – *via Adriatica*.

Wydaje się, że Santa Croce nie był typem podróżnika. Podczas nuncjatury w Rzeczypospolitej więcej uwagi poświęcił rozwojowi własnej kariery niż poznaniu kraju, w którym przyszło mu pełnić misję. Świadomie i z własnej woli podjął się jedynie podróży do Prus w 1627 r. Trwała ona niewiele ponad miesiąc i była powiązana z wojną o ujście Wisły. Dyplomata papieski przebywał w bezpośrednim sąsiedztwie polskiego obozu pod Lubiszewem, co ułatwiło mu dostęp do bieżących informacji dotyczących działań militarnych oraz toczących się negocjacji pokojowych, a także odwiedził Gdańsk. Z kolei dwumiesięczny objazd Mazowsza pod koniec 1629 r. wynikał z wyższej konieczności i należy traktować go jako ucieczkę przed zarazą¹²¹. Relacje słane przez Santa Crocego do Sekretariatu Stanu w latach 1627–1630 i odnoszące się do jego mobilności mogą stanowić nie tylko przyczynek do badań nad tematem funkcjonowania nuncjatury apostolskiej w czasie podróży dyplomaty papieskiego, ale także dostarczają ciekawych informacji powiązanych z szeroko pojętym zagadnieniem podróżowania w czasach nowożytnych.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archivio Apostolico Vaticano, Nunziatura di Polonia, vols. 42, 42A.
Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberiniani Latini, vol. 6159.
Archivio Stato di Roma, Archivio Santa Croce, vol. 774.

Źródła drukowane

Acta Nuntiaturae Polonae, t. XVIII, *Franciscus Simonetta (1606–1612)*, vol. 1 (21 VI 1606–30 IX 1607), ed. Adalbertus Tygielski (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1990).

120 Wojtyska, „Da Roma a Cracovia”, 106.

121 Tym samym Santa Croce nawiązał do mobilności swego poprzednika – Giovanniego Battisty Lancellottiego, który również odbył dwie podróże po państwie polsko-litewskim – na teatr wojny pruskiej w 1626 r. oraz do Bodzentyna w 1625 r., gdzie skrył się przed zarazą, zob. Fitych, *Struktura i funkcjonowanie*, 476–515.

- Acta Nuntiaturae Polonae, t. XXII, *Ioannes Baptista Lancellotti (1622–1627)*, vol. 1: (22 XI 1622 – 31 XII 1623), ed. Thaddaeus Fitych (Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2001).
- Acta Nuntiaturae Polonae, t. XXIII, *Antonius Santa Croce (1627–1630)*, vol. 1: (1 III 1627 – 29 VII 1628), ed. Henricus Litwin (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1996).
- Acta Nuntiaturae Polonae, t. XXIII, *Antonius Santa Croce (1627–1630)*, vol. 2: (1 VIII 1628 – 31 III 1629), ed. Henricus Litwin, Paulus Duda (Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021).
- Acta Nuntiaturae Polonae, t. XXIV, *Honoratius Visconti (1630–1636)*, vol. 1: (20 IV 1630 – 26 VII 1631), ed. Adalbertus Biliński (Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1992).
- Gigli Giacinto, *Diario di Roma (1608–1644)*, ed. Manlio Barberito, t. 1 (Roma: Colombo, 1994).
- Marescotti Galeazzo, *Vademecum pro nuntiis apostolicis in Polonia a Geleazzo Marescotti, nuntio apostolico, c.a. 1670 exaratum, quod apud Ciampi inserbitur l'istruzione al nuovo nunzio di Polonia* (Petropoli: Alexander Kakowski, 1912).
- Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken, Abteilung IV, *Nuntiatur des Pallotto 1628–1630*, ed. Hans Kiewning, vol. I (Berlin: A. Bath, 1895).

Książki i monografie

- Becker Rotraud, „Madruzzo Carlo Emanuele”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 67 (2006).
- Boccolini Alessandro, „Visconti Onorato”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 99 (2020).
- Cecchi Emilio, „Buondelmonte Ippolito”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 15 (1972).
- Braun Guido, „Kaiserhof, Kaiser und Reich in der Relazione des Nuntius Carlo Carafa (1628)”, w: *Kaiserhof–Papsthof (16.–18. Jahrhundert)*, ed. Richard Bösel, Grete Klingenstein, Alexander Koller (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006), 77–104.
- Chynczewska-Hennel Teresa, *Nuncjusz i król. Nuncjatura Maria Filonardiego w Rzeczypospolitej 1636–1643* (Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN, 2006).
- Chynczewska-Hennel Teresa, „Pielgrzymki nuncjuszy do Częstochowy (XVI–XVII w.)”, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. Halina Manikowska, Hanna Zaremska (Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995), 221–224.
- Coniglio Giuseppe, „Agnelli Soardi Vincenzo”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 1 (1960).
- D'Amico Antonio, „Pallotta Giovanni Battista”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 80 (2014).

- Duda Paweł, *Krzyż i karabela. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów w ocenie dyplomacji papieskiej w latach 1623–1635* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019).
- Duda Paweł, „Wojna o ujście Wisły w relacjach i ocenie dyplomacji papieskiej. Kampania zimowo-wiosenna 1627 roku”, w: *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. V, red. Zbigniew Hundert, Karol Żojdź, Jan J. Sowa (Oświęcim: Napoleon V, 2017), 97–118.
- Eder Karl, „Eggenberg Johann Ulrich Freiherr von”, w: *Neue Deutsche Biographie*, bd. 4 (1959), 331–332.
- Fitych Tadeusz, *Struktura i funkcjonowanie nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego (1622–1627)* (Opole: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, 2005).
- Fudalej Krzysztof, „Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku”, w: *Różne oblicza wojny. Materiały Sekcji Historii Wojskowości Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Michał Buława, Krzysztof Fudalej, Mirosław Nagielski (Zabrze: Inforteditions, 2009), 96–110.
- Hoszowski Stanisław, „Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648”, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, red. Zofia Budkowa et al. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960), 453–466.
- Karpiński Andrzej, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne* (Warszawa: Neriton, Instytut Historii PAN, 2000).
- Korytko Andrzej, „O porty pruskie. Działania militarne w latach 1626–1635”, w: *Wojny w Prusach*, red. Witold Gieszczyński, Norbert Kaspark, Jerzy Maroń (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2004), 43–63.
- Litwin Henryk, *Chwała Północy. Rzeczpospolita w polityce Stolicy Apostolskiej 1598–1648* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2018).
- Lolo Radosław, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618–1635)* (Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2004).
- Lutz Georg, „Carafa (Caraffa) Carlo”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 19 (1976).
- Maroń Jerzy, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne* (Wrocław-Racibórz: Waw, 2008).
- Mączak Antoni, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978).
- Paradowski Michał, *Despite destruction, misery and privations... The Polish Army in Prussia during the war against Sweden 1626–1629* (Warwick: Helion & Company, 2020).
- Pia Paoli Maria, „Giglioli Alfonso”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 54 (2000).

Podróże nuncjusza Antonia Santa Crocego

- Pokojski Kuba, *Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku* (Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica, 2015).
- Poncet Olivier, „Ubal dini Roberto”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 97 (2020).
- Laura Ronchi de Michelis, „Lancellotti Giovanni Battista”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 63 (2004).
- Squicciarini Donato, *Nunzi apostolici a Vienna* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1998).
- Tanturri Alberto, „Santacroce Antonio”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 90 (2017).
- Teodori Raissa, „Lagonissa Fabio”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 63 (2004).
- Toesca Ilaria, Zapperi Roberto, „Aggucchi Giovanni Battista”, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 1 (1960).
- Wilson Peter H., *Wojna trzydziestoletnia 1618–1648. Tragedia Europy* (Oświęcim: Napoleon V, 2017).
- Wiszwowa-Walczak Katarzyna, „Pobył Jana Kazimierza na Śląsku w 1655 roku w świetle korespondencji nuncjusza Piotra Vidoniego”, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszwowa-Walczak (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012), 533–542.
- Wojtyska Henryk Damian CP, *Nuncjusze papiescy w Polsce od XVI do końca XVIII wieku. Materiały pozostawione do publikacji przygotował do druku i wydał bp Jan Kopiec* (Gliwice: Studio Impreso, 2020).
- Wrede Marek, *Itinerarium króla Zygmunta III 1587–1632* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2019).

Czasopisma

- Bodniak Stanisław, „Polska w relacji włoskiej z roku 1604”, *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej* 2 (1930): 26–49.
- Chynczewska-Hennel Teresa, „Pobył Maria Filonardiego w Wilnie (1636)”, *Barok. Historia–Literatura–Sztuka* 10 (1998): 51–64.
- Fitych Tadeusz, „Personel i organizacja nuncjatury Giovanniego Battisty Lancellottiego 31-szego posła apostolskiego w Polsce (1622–1627)”, *Secularum Christianum* 8/1 (2001): 41–80.
- Fitych Tadeusz, „Półroczna podróż do Warszawy Giovanniego Battisty Lancellottiego, nuncjusza apostolskiego w Polsce w latach 1622–1623”, *Studia Gnesnensia* XIV (2000): 225–242.
- Litwin Henryk, Duda Paweł, „Nuncjusz, królowa i inne damy. Obraz kobiet w korespondencji nuncjusza Antonia Santa Croce”, *Kronika Zamkowa. Roczniki*, seria nowa 6 (72) (2019): 113–131.

- Odyniec Władysław, „Lądowo-morska obrona wybrzeża polskiego w rejonie Pucka w latach 1626–1629”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 1 (1954): 446–467.
- Paluchowski Piotr, Kizik Edmund, Szarszewski Adam, „Epidemie w Gdańsku w XVII i XVIII w. Addenda et corrigenda”, *Studia Historica Gedanensia* 12 (2021), cz. 2: 109–130.
- Sułowska Zofia, „Działalność nuncjusza Viscontiego w Polsce”, *Roczniki Humanistyczne KUL* 9/4 (1960): 31–99.
- Teodorczyk Jerzy, „Wyprawa szwedzka z Meklemburgii do Prus Królewskich wiosną 1627”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 6 (1960): 100–190.
- Wojtyska Henryk Damian CP, „Da Roma a Cracovia. I viaggi degli inviati pontifici in Polonia nei sec. XVI–XVIII”, w: *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, red. Danuta Quirini-Popławska, „ZNUJ” 1128 (1994), *Prace Historyczne* 110 (1994): 85–107.

Wojciech Kęder

ORCID: 0000-0001-6351-8470

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Tajemnice dyplomacji watykańskiej – udział nuncjusza Giovanniego Antonia Davii w elekcji Fryderyka Augusta Wettyna na króla Polski

Secrets of Vatican Diplomacy. Nuncio Giovanni Antonio Davia's Participation in the Election of Frederick Augustus I of Saxony as King of Poland

Abstrakt

Celem artykułu jest ukazanie roli, jaką w elekcji w 1697 r. odegrał nuncjusz Giovanni Antonio Davia. Artykuł napisano na podstawie wydanej i niewydanej korespondencji nuncjusza Davii z sekretariatem stanu, znajdującej się w Archiwum Watykańskim i Bibliotece Watykańskiej. Po śmierci króla Jana III Sobieskiego elekcja, jaka odbyła się w 1697 r., należała do najbardziej skorumpowanych. Wśród szeregu kandydatów najpoważniejsze szanse zdobycia korony mieli syn króla Jana III, Jakub i Ludwik de Bourbon, książę de Conti. Ku zaskoczeniu zgromadzonej na polu elekcyjnym szlachty w ostatnim momencie zgłoszono kandydaturę elektora protestanckiej Saksonii, Fryderyka Augusta Wettyna, który wcześniej dokonał potajemnej konwersji na katolicyzm. Aby dopełnić formalności konwersję Fryderyka Augusta na katolicyzm, zachowywaną od 2 czerwca 1697 r. w sekrecie,

musiał uwierzytelnić nuncjusz Davia. Nuncjusz nie uległ naciskom zwolenników francuskiej kandydatury dążących do zablokowania elekcji Wettyna i wydał opinię o jej ważności. Z tego powodu został oskarżony przez przeciwników Wettyna o działania niezgodne z prawem, jak również kierowanie się prywatnym interesem, gdyż nuncjusz Davia wstawiennictwu Fryderyka Augusta zawdzięczał uwolnienie bratanka z niewoli tureckiej. Należy stwierdzić, iż na skutek splotu różnych okoliczności arcybiskup Davia musiał wystąpić w Warszawie w roli, jakiej nie przewidywano dla papieskiego nuncjusza, to znaczy przedstawiciela papieża zachowującego wobec wewnętrznych konfliktów neutralne stanowisko. Kandydatura, a następnie konwersja na katolicyzm władcy Saksonii zmusiła nuncjusza do podjęcia działań z jednej strony chwalonych przez stronników saskich, a z drugiej kontestowanych przez zwolenników obozu francuskiego. Wbrew jednak oskarżeniom wysuwanych przez tych ostatnich można się skłonić do sądu, że to nie prywatne motywy, lecz interes Kościoła katolickiego skłoniły nuncjusza do uwierzytelnienia konwersji Fryderyka Augusta Wettyna na katolicyzm.

Słowa kluczowe: elekcja 1697, August II Mocny, nuncjusz Giovanni Antonio Davia, Giovanni Battista Davia

Abstract

The aim of the article is to show the role played by the nuncio Giovanni Antonio Davia in the election in 1697. The article was written on the basis of both published and unreleased correspondence of Nuncio Davia with the State Secretariat from the Vatican Archives and the Vatican Library. After the death of King John III Sobieski, the election that took place in 1697 was one of the most corrupt. Among a number of candidates, the son of King John III, James and Louis de Bourbon, the Duke of Conti, had the most serious chances of winning the crown. To the surprise of the nobility gathered on the electoral field, at the last moment, the candidacy of the Protestant Saxon elector, Frederick Augustus Wettin, who had previously secretly converted to Catholicism, was announced. In order to complete the formalities of Frederick's conversion to Catholicism, which had been kept secret since 2 June 1697, Nuncio Davia had to authenticate it. The nuncio did not yield to the pressure of the supporters of the French candidacy seeking to block the Wettin election and issued an opinion on its validity. For this reason he was accused by Wettin's opponents of acting illegally and of being guided by private interests, since Nuncio Davia owed his nephew's release from Turkish captivity to Frederick Augustus' intercession. It has to be said that as a result of various circumstances, Archbishop Davia had to visit Warsaw in a role which was not expected for a papal nuncio, i.e. as a representative of the Pope who kept a neutral stance towards internal conflicts. The Saxon

ruler's candidacy and subsequent conversion to Catholicism forced the nuncio to take actions that were praised by the Saxon supporters on the one hand, and contested by the supporters of the French camp on the other. However, contrary to the accusations made by the latter, one may be inclined to believe that it was not private motives but the interests of the Catholic Church that led the nuncio to authenticate the conversion of Frederick Augustus Wettin to Catholicism.

Keywords: 1697 election, Augustus II the Strong, nuncio Giovanni Antonio Davia, Giovanni Battista Davia

U źródeł elekcji Fryderyka Augusta Wettyna na króla Polski

Dnia 27 czerwca 1697 r. mniejsza część szlachty zgromadzonej na polu elekcyjnym obwołała królem Fryderyka Augusta Wettyna wbrew woli większości obecnej szlachty, obierającej na tron kuzyna króla Ludwika XIV, Franciszka Ludwika de Bourbon, księcia de Conti. Wybór elektora Saksonii na króla Polski otworzył nową epokę w dziejach Rzeczypospolitej – unii polsko-saskiej, która na trzy pokolenia określiła ramy polityczne funkcjonowania Rzeczypospolitej.

Kandydatów do korony było więcej. Do pewnego czasu jednym z czołowych był syn zmarłego króla Jana III Sobieskiego, Jakub, popierany w swoich staraniach przez dwór wiedeński, lecz w oczach szlachty szkodziły mu gorszące spory o schedę po Janie III prowadzone z matką, królową Marysienką, i mało energiczne działania dla zjednania sojuszników dla swojej kandydatury. Do innych, bardziej liczących się z szerokiego grona kandydatów do korony należeli m.in. Maksymilian Emanuel Bawarski, Karol Neuburski, Karol Lotaryński, Ludwik Badeński, jak również bratanek papieża Innocentego XI, don Livio Odescalchi.

Poprzedzający elekcję okres bezkrólestwa był czasem bardzo gorącym, czego dowodem funkcjonowanie w obiegu publicznym ponad 800 pism politycznych, lecz nie zmienia to w niczym faktu, iż czas ten Władysław Konopczyński określił mianem najbardziej niemoralnego bezkrólestwa w dziejach Rzeczypospolitej¹. Podobnie też o elekcji mówiono, że była to najbardziej skorumpowana elekcja w dziejach Polski, gdzie istotną rolę odgrywały pieniądze kandydatów do korony i obietnice, jakimi nader

1 Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* t. 2 (Warszawa: Wydawnictwo PAX, 1986), 92.

chętnie szafowali ich dyplomatyczni wysłannicy. Stąd też za bardzo trafną należy uznać ocenę tej elekcji dokonaną przez Pawła Jasienicę:

Na polu elekcyjnym pod Warszawą Niemcy, protestanci i katolicy walczyli z Ludwikiem XIV. Rozegrali, i to zwycięsko, kolejną partię. Nie wolno ich oskarżać, ani dziwić się im, bo robili swoje. Moralna odpowiedzialność za to, co się stało, spada na polską i litewską magnaterię oraz część szlachty. Wonieliśmy wtedy równie zachwycająco, jak i pozostała część kontynentu, co w niczym nie zmieniało istoty rzeczy. Tonąca w gnoju moralnym elekcja rozstrzygnęła kwestię władzy państwowej, miała powierzyć określonemu człowiekowi możliwość i prawo podejmowania decyzji ważnych dla życia milionów².

Intrygujące jest pytanie, skąd pojawiła się kandydatura Fryderyka Augusta Wettyna. Dotychczas Polski z Saksonią nie łączyły żadne istotne więzi, a elektor saski był protestantem i to władcą uchodzącym za „numer jeden” wśród protestanckich książąt Rzeszy. A przecież prawo polskie do starań o tron dopuszczało jedynie katolików. Saksonia też należała do najpotężniejszych państw Rzeszy, a jej władca należał do wąskiego grona elektorów dokonującego wyboru cesarza. Zatem prawo, tradycja i realne więzi polityczne oraz gospodarcze przemawiały przeciwko tej kandydaturze, a funkcjonująca wśród opinii szlacheckiej od XVI w. opinia mówiła: „Aż do gardł naszych nie chcemy Niemca!”³.

Nie tylko z perspektywy czasu, jaki upłynął od pamiętnej elekcji, ale jeszcze za panowania Augusta II Mocnego ocena jego panowania była podobna do tej, jaką wystawił mu współczesny omawianym wypadkom autor *Dziejów Polski pod panowaniem Augusta II*:

Kto te od elekcji króla Augusta wszystkie rewolucye z relacyi mojej zważy, a precedery trzech inhiantów na królestwo polskie weźmie przed się, przyznać musi, że tu była ręka Boska. Utrapić tylko, ale nie zgubić chciał pan Bóg królestwo nasze, i dosyć miłosierdzia swego boskiego pokazał nad narodem naszym i państwami; bo w takie nieszczęścia uwikłana była ojczyzna nasza, że się to nic zdało rozumem ludzkim, aby naturalnemi sposobami mogła być rzecz podobna, żeby miało przyjść królestwo ad suum esse i zostać w całości⁴.

2 Paweł Jasienica, *Rzeczpospolita obojga narodów. Dzieje agonii* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985), 17.

3 *Ibidem*, 20.

4 Biblioteka Jagiellońska, rkps. 2275 AA VII 52, Anonim Otwinowski, „Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II”. Informacja umieszczona pod rokiem 1717.

Wśród pomysłodawców tej „niespodzianki wyborczej”, jak kandydaturę Fryderyka Augusta Wettyna określił Władysław Konopczyński, w pierwszym rządzie wymienić należy kasztelana chełmińskiego Jana Przebendowskiego, który jakkolwiek uchodził długi czas za stronnika kandydatury francuskiej, w tej sprawie współdziałał ze swoim szwagrem, Sasem Jakubem Henrykiem Flemmingiem, posłem elektora saskiego na elekcję.

Wraz z upływem czasu i pieniędzy z elektorskiej szkatuły powiększało się grono saskich stronników, wśród których główną rolę grał biskup kujawski Stanisław Kazimierz Dąbski, który przez swoją aktywność, jaką wykazał się na elekcji, zyskał miano „rajfura korony Polskiej”. Inni jednak historycy, jak np. Jacek Staszewski, powołując się na tajne zapisy traktatu sasko-hanowerskiego, wskazują, że myśl o staraniach o polską koronę dojrzewała na dworze drezdeńskim już od lat 90. XVII stulecia⁵. Zdaniem Staszewskiego dla Augusta II unia miała stworzyć nowe możliwości dla jego awansu w gronie władców niemieckich i zapewnić mu odpowiednio eksponowaną pozycję zaraz po cesarzu⁶. Wśród nazwisk ludzi odpowiedzialnych za elekcję Sasa pojawiało się także – nie tyle w szeregach badaczy, ile współczesnych rozgrywanym wydarzeniom, jeszcze jedno nazwisko. A było to nazwisko papieskiego nuncjusza w Rzeczypospolitej, Giovanniego Antonia (Gianantonia) Davii, przy czym kwestia motywów działań nuncjusza Davii w związku z elekcją wiązana była przez jego oponentów ze sprawą jego bratanka, Giovanniego Battisty Davii (1674–1703).

Sprawa bratanka nuncjusza Davii

Bratanek nuncjusza Davii, Giovanni Battista Davia, był synem brata nuncjusza Virgilio Davii i pochodzącej z arystokratycznej rodziny o tradycjach wojskowych Vittorii Montecuccoli, która była dwórką Marii Beatrycze d’Este, żony syna Jakuba II. Daviovie byli związani z dworem byłego władcy Anglii, a Virgilio otrzymał tytuł para Szkocji. Wcześniej od króla Jana III Sobieskiego otrzymali szlachectwo. Virgilio swoją młodość

5 Jacek Staszewski, „Elekcja 1697 roku”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 28/259 (1993): 73–74.

6 Jacek Staszewski, „Unia polsko-saska z perspektywy trzystu lat, Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”, w: *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje: materiały z konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej”*, red. Józef Andrzej Gierowski, Andrzej Link-Lenczowski, Mariusz Markiewicz (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 1999), 15–16.

spędził z wujem Giovannim Antoniem Davią, z którym był mocno związany, gdy ten przebywał na misjach dyplomatycznych w papieskich nuncjaturach w Brukseli i Kolonii.

Gdy Giovanni Battista dorósł, jego związki rodzinne z cesarskim generałem Eneą Silvio Caprarą zadecydowały o wyborze przez młodego Giovanniego Battistę kariery wojskowej. Walczył na Węgrzech, a później w Siedmiogrodzie jako adiutant E.S. Caprary, gdzie dostał się do niewoli i został osadzony w twierdzy Siedmiu Wież w Konstantynopolu. W więzieniu przesiedział trzy i pół roku, a rodzina bezskutecznie starała się go uwolnić, używając wszelkich wpływów.

Bardzo aktywna była jego matka, Vittoria z Monteuccolich, honorowa dama królowej angielskiej Marii Beatrycze d'Este na dworze ekskróla angielskiego, ale działała bezskutecznie. Interweniowała ona u króla Polski, Jana III Sobieskiego, a także u władcy francuskiego, Ludwika XIV za pośrednictwem pani de Maintenon, jak również bezpośrednio u sułtana, lecz wszelkie jej starania zakończyły się niepowodzeniem, a Turcy zdecydowanie odmawiali uwolnienia młodego Davii. Szczególnie aktywny na tym polu był Giovanni Antonio Davia, interweniujący w sprawie siostrzeńca, gdzie tylko mógł, m.in. we Francji mającej tradycyjnie bardzo dobre stosunki z Turcją, jak również w Rzymie, lecz starania jego również były bezowocne. Zmiana sytuacji nastąpiła dopiero wtedy, gdy Giovanni Antonio Davia zwrócił się o pomoc do stojącego na czele armii cesarskiej elektora saskiego, Fryderyka Augusta Wettyna, późniejszego króla Polski, walczącego w tym czasie z Turkami. Dzięki jego wstawiennictwu udało się wymienić Virgilio Davię za znacznego baszę tureckiego, wziętego w tym czasie do niewoli pod Temeszwarem, a starania u elektora saskiego prowadził również Giovanni Antonio Davia.

O fakcie tym nuncjusz Giovanni Antonio Davia poinformował papieskiego sekretarza stanu, kardynała Fabrizio Spadę, w liście wysłanym z Warszawy do Rzymu 17 lipca 1697 r., gdzie nadmienił o roli, jaką w uwolnieniu bratanka odegrał głównodowodzący w tym czasie armią cesarską elektor saski⁷. Gdy po zakończeniu misji w Warszawie arcybiskup Giovanni Antonio Davia w 1700 r. objął prestiżową placówkę wiedeńską, Virgilio pojechał do Wiednia, gdzie krótko przebywał u boku swojego wuja.

7 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118, f. 360r-360v, nuncjusz w Polsce, arcybiskup Giovanni Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 11 VII 1697. Odnośnie do zasobów Archiwum Watykańskiego zastosowane skróty według: *Indice dei Fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca dell'Archivio Segreto Vaticano*, Città del Vaticano 2013.

Po wybuchu wojny sukcesyjnej hiszpańskiej Virgilio znów udał się jako ochotnik do armii cesarskiej operującej w tym czasie w Italii, gdzie został adiutantem głównodowodzącego księcia Eugeniusza Sabaudzkiego i został zatrudniony w sztabie generalnym jako adiutant kierowany do misji dyplomatycznych. W latach 1701–1703 kierowany był w takich misjach do Ferrary, Genui i Florencji, gdzie z sukcesem negocjował głównie warunki przemarszów armii cesarskiej przez terytoria tych państw. Sławę przyniosły mu jednak śmiało i z brawurą prowadzone operacje wojskowe, gdzie w armii cesarskiej zasłynął nie tylko z zuchwałości i odwagi, lecz także lekkomyślności, jak w operacjach prowadzonych przeciwko armii francuskiej. Dzięki swoim sukcesom mianowany w 1704 r. podpułkownikiem Virgilio prowadził operacje wojskowe pod Mediolanem, gdzie 29 listopada zmarł na skutek odniesionych ran⁸.

Arcybiskup Giovanni Antonio Davia a elekcja 1697 r.

Elekcja 1697 r., podobnie jak inne w tych czasach, obserwowana była z uwagą przez Rzym. Tradycyjnie Stolica Apostolska zwracała uwagę na to, aby kandydaci do tronu polskiego, zgodnie z polskim prawem, byli katolikami i aby dbano o nieuszczerwienie praw religii katolickiej w królestwie. Dodatkowo papieństwo zwracało uwagę na kwestie tureckie wobec toczącej się w tym czasie wojny z Imperium Otomańskim. Zatem tradycyjnie rolą papieskiego wysłannika było dbanie o powyższe kwestie zarazem z zastrzeżeniem, aby nie ingerować w sam wybór kandydatów, zachowując w tym wypadku neutralność⁹.

Sytuacja w roku 1697 była jednak inna, bo oto jakkolwiek pojawiła się ewentualność kandydowania elektora saskiego, to oficjalnie nikt tej kandydatury nie zgłaszał, o czym też nuncjusz Davia informował Rzym¹⁰. W późniejszym czasie jego uwagę przykuwała przede wszystkim osoba księcia de Conti i Jakuba Sobieskiego, a także ewentualnego wsparcia

8 G. Brizzi, „Davia, Famiglia”, w: DBI (*Dizionario Biografico degli Italiani*), 33 (Romae: Istituto dell' Enciclopedia Italiana, 1987), 124–125; *Campagne del principe Eugenio di Savoia. Opera pubblicata dalla Divisione stolica militare dell'I.R. Archivio di guerra in baase a documenti ufficiali e ad altri fonti autentiche*, t. 4, *Guerra per la successione di Spagna*, red. Leandro Enrico Wetzer (Torino: L. Roux, 1892), 310–313.

9 *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. 37, *Giovanni Antonio Davia (1696–1700)*, t. 1 (13 II 1696–28 XII 1696) ed. A(dalbertus) Kęder (Cracoviae: Academia Polona Litterarum et Scientiarum, 2004), VII–XI.

10 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 355, f. 138r-138v, nuncjusz Davia do kardynała sekretarza stanu Spady, Varsaviae 28 V 1697.

przez Sobieskich innych kandydatur, jak np. don Livio Odescalchiego w przypadku rezygnacji Jakuba ze starań o koronę¹¹. Niespodziewanie jednak dla szlachty zgromadzonej na polu elekcyjnym na podwarszawskiej Woli w ostatnim dniu Przebendowski niejako „rzutem na taśmę” oficjalnie zgłosił kandydaturę Fryderyka Augusta Wettyna. W tym momencie powstał od razu problem wyznania kandydata, bo przecież władcy Saksonii byli luteranami. Przebendowski jednak przedstawił zgromadzonym akt konwersji elektora saskiego na katolicyzm, dokonanej w tajemnicy w Baden pod Wiedniem 2 czerwca. Jego zdaniem akt ten powinien rozwiać obawy zgromadzonej szlachty.

Sprawa ta jednak od razu wzbudziła w zebranych szereg wątpliwości, bo z jednej strony dotychczas o akcie konwersji władcy Saksonii nic nie słyszano, a z drugiej zwolennicy kandydatury księcia de Conti zaczęli od razu podważać wiarygodność tego aktu, mając na uwadze interesy swojego elekta. W tym momencie bardzo ważna rola przypadła nuncjuszowi papieskiemu, gdyż z jednej strony imieniem Stolicy Apostolskiej powinien potwierdzić lub zanegować akt konwersji na katolicyzm Fryderyka Augusta, a z drugiej strony decyzję musiał podjąć szybko, gdyż nawet kilkudniowa zwłoka w jej podjęciu redukowałą szanse elekcyjne Wettyna do zera i wskazywała na nuncjusza jako winnego zaistniałej sytuacji.

Konwersja Fryderyka Augusta Wettyna na katolicyzm była pokerową zagrywką, gdyż z jednej strony musiał być pewnym negatywnej reakcji swoich protestanckich poddanych, a z drugiej wynik elekcji, dla której zmienił wyznanie, był niepewny. Dlatego też władca Saksonii informację o tym akcie utrzymywał tak długo, jak tylko się dało, w tajemnicy, a w samym akcie konwersji świadomie dopuścił się kilku formalnych błędów, które powinny mu umożliwić wycofanie się z tego aktu w razie niepomyślnego przebiegu elekcji¹².

Interesujące sprawozdanie z sejmiku elekcyjnego przesłał do Rzymu nuncjusz Davia pod datą 25 czerwca. Donosił w nim o wystąpieniu cesarskiego posła, biskupa Passawy Iohanna Philippa von Lamberga, dyskusjach proceduralnych z nim związanych, jak również głosowaniu, gdzie do głównych faworytów należeli książę de Conti, Jakub Sobieski,

11 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118, f. 281r-282v, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 3 VI 1697.

12 Wojciech Kęder, „Kardynał Giovanni Antonio de Via (Gianantonio de Via) – nuncjusz w Rzeczypospolitej (1696–1700)”, *Studia Sandomierskie* 26 (2019): 42–44; Iveta Coufalová, „Saský Hercules a Lutherova růže – Konverze Augusta Silného a Saská konfesijní kulturana telomu 17. a 18”, w: *Proměny konfesijní kultury, Metody – témata – otázky*, red. H. Ferencová et al. (Olomouc: Univerzita Palackého, 2015), 73–85.

jak również już oficjalnie występujący w roli kandydata do tronu elektora saski Fryderyk August¹³. O dalszym biegu spraw nuncjusz nie poinformował kardynała sekretarza stanu, ale wobec wyraźnie rysującej się przewagi kandydata francuskiego posłowie cesarscy (Lamberg) i sascy (Flemming i Wolfgang D. Beichlingen) postanowili połączyć swoje wysiłki, by wyeliminować ks. de Conti. Postawiono na Sasa i tutaj konieczne było rozstrzygnięcie jego konwersji na katolicyzm.

W związku z tym w nocy 25/26 czerwca udali się oni do nuncjusza Davii i skłonili go do jednoznacznego uznania mocy prawnej dokumentu konwersji elektora saskiego na katolicyzm. Już następnego dnia przeciwnicy ks. de Conti pokazywali to świadectwo nuncjusza szlachcie zgromadzonej na polu elekcyjnym, zaś jego zwolennicy usiłowali podważyć prawomocność podjętej przez nuncjusza decyzji, oskarżając go o stronniczość na rzecz Sasa. Od razu po otrzymaniu wiadomości o decyzji nuncjusza francuski poseł w Rzymie Forbin-Janson oskarżył Davię o stronniczość wynikającą z powodów osobistych, to znaczy wdzięczności za uwolnienie z tureckiej niewoli bratanka, i nie omieszczał swoich oskarżeń pod adresem nuncjusza przekazać Kurii Rzymskiej, o czym informował francuskiego posła w Polsce, opata de Polignac¹⁴. Faktem jest natomiast, iż Davia nie od razu uznał prawdziwość konwersji na katolicyzm elektora saskiego. Od 20 do 26 czerwca podobnie jak cesarski wysłannik biskup Lamberg zachował pewną rezerwę, potwierdzając tylko, że pismo, jakie otrzymał, jest sporządzone znanym mu charakterem pisma biskupa Raab (Győr) Christiana-Augusta von Sachsen-Zeitz, który był świadkiem konwersji.

Analizując postawę nuncjusza Davii, ówcześni obserwatorzy i badacze, skupiając się na wątku osobistym wiążącym nuncjusza z elektorem saskim, pomijają jeden istotny czynnik. Decyzja elektora saskiego podjęta w tajemnicy stanowiła zaskoczenie nie tylko dla nuncjusza, lecz także dla innych obserwatorów sceny politycznej, w tym Wiednia. Nuncjusz z całą pewnością zdawał sobie sprawę z faktu, iż przejście na katolicyzm władcy Saksonii, kolebki protestantyzmu, stanowi wielki atut propagandowy w rękach katolików. Dodatkowo Stolica Apostolska mogła z tym faktem wiązać nadzieje zarówno na poprawę sytuacji katolików w Saksonii,

13 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118, f. 325r-326r nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 25 VI 1697.

14 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 117, f. 236r, kopia listu kardynała Forbin-Janson z Rzymu do opata de Polignac w Warszawie, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 13 VII 1697.

jak i rozpoczęcie przez jej władcę misji rekatolizacji kraju. Stąd też nie powinna dziwić decyzja nuncjusza zaakceptowana przez Rzym, który z konwersją na katolicyzm Sasa wiązał duże nadzieje.

Sam wybór Fryderyka Augusta Wettyna na króla ogłoszony przez biskupa kujawskiego Dąbskiego nie zakończył sporów i kontrowersji związanych z elekcją. Decydujące znaczenie miały tu działania podjęte przez kandydatów, gdzie większe zdecydowanie okazał Fryderyk August, wchodząc z wojskiem saskim w granice Rzeczypospolitej i wyprzedzając Francuzów prowadzących niemrawe działania na Bałtyku. Wersal jednak nie chciał pogodzić się z porażką i to tym bardziej, że zaangażował w elekcję spore środki finansowe. Stąd też dyplomaci francuscy zarówno w Warszawie, jak i Rzymie usiłowali podważyć legalność wyboru Sasa, a napływające z Paryża do Warszawy wieści mówiły nawet o powtórzeniu elekcji¹⁵.

Ogłaszali oni w Warszawie manifesty podważające legalność wyboru Wettyna na króla Polski, jego konwersji na katolicyzm, jak również legalność decyzji nuncjusza Davii o uznaniu konwersji Fryderyka Augusta. Interweniowali też francuscy dyplomaci u papieża, oskarżając nuncjusza Davię o kierowanie się pobudkami prywatnymi, to znaczy wdzięcznością wobec elektora saskiego za uwolnienie bratanka z niewoli tureckiej. Oskarżenia te wywołały zaniepokojenie nuncjusza, gdyż w Kurii Rzymskiej, gdzie krzyżowały się wpływy różnych koterii, pretensje wobec niego formułowali przedstawiciele dyplomatyczni najbardziej wpływowego państwa katolickiego w Europie, co mogło wyrzucić wpływ na jego dalszą karierę¹⁶. Dlatego też nuncjusz w kolejnych tygodniach następujących po elekcji przesłał do Rzymu zarówno szereg depesz, w których wyjaśniał swoje stanowisko, kopie dokumentów odnoszących się do sprawy, w tym korespondencji kardynała Radziejowskiego z elektorem saskim, depesz nuncjusza w Wiedniu, francuskich dyplomatów, jak również jego własne informacje dotyczące spraw rodzinnych, w tym uwolnienia jego bratanka z niewoli. Należy stwierdzić, że w Rzymie rozumiano sytuację nuncjusza i jego argumentację odnoszącą się zarówno do spraw prywatnych arcybiskupa Davii, jak i publicznych. Kardynał sekretarz stanu gratulował nuncjuszowi uwolnienia z niewoli bratanka, jak i ze zrozumieniem

15 BAV (Biblioteca Apostolica Vaticana), Barberini latini 6672, f. 55; ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 112, f. 56r-57r; kardynał sekretarz stanu Fabrizio Spada do nuncjusza Antonio Davii, Roma 20 VII 1697.

16 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 117, f. 188r-189r nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviael65 VII 1697.

zarówno on, jak i papież przyjmowali argumentację nuncjusza odnoszącą się do legalności wyboru na króla Polski Fryderyka Augusta Wettyna, gdzie z całą pewnością istotny był argument pozyskania dla katolicyzmu władcy będącej kolebką protestantyzmu Saksonii¹⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż na skutek splotu różnych okoliczności arcybiskup Davia musiał wystąpić w Warszawie w roli, jakiej nie przewidywano dla papieskiego nuncjusza, to znaczy przedstawiciela papieża zachowującego wobec wewnętrznych konfliktów neutralne stanowisko. Kandydatura, a następnie konwersja na katolicyzm władcy Saksonii zmusiła nuncjusza do podjęcia działań z jednej strony chwalonych przez stronników saskich, a z drugiej kontestowanych przez zwolenników obozu francuskiego. Wbrew jednak oskarżeniom wysuwanych przez tych ostatnich można się skłonić do sądu, że to nie prywatne motywy, lecz interes Kościoła katolickiego skłoniły nuncjusza do uwierzytelnienia konwersji Fryderyka Augusta Wettyna na katolicyzm.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 112.
- ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 117.
- ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118.
- ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 355.

17 ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 117, f. 194r-197v, 197r, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 25 VI 1697; f. 198r-201v, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 18 VII 1697; Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118, f. 360r-360v, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 11 VII 1697; ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 117, f. 194r-197v, 197r, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 25 VI 1697; ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 112, f. 57r-57v, kardynała Fabrizio Spada do nuncjusza Antonio Davii, Roma 27 VII 1697; ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 118, f. 434r-434v, kopia listu kardynała Radziejowskiego do papieża Innocentego XII, nuncjusz Antonio Davia do kardynała sekretarza stanu Fabrizio Spady, Varsaviae 25 VI 1697; ASV (Archivio Segreto Vaticano, obecnie Archivio Apostolico Vaticano), Segr. Stato, Polonia 355, f. 140r, kardynał Fabrizio Spady do nuncjusza Antonio Davii, Roma 3 VIII 1697.

BAV (Biblioteca Apostolica Vaticana), Barberini latini 6672.

Biblioteka Jagiellońska, rkps. 2275 AA VII 52, Anonim Otwinowski, „Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II”.

Źródła drukowane

Acta Nuntiaturae Polonae, t. 37, *Giovanni Antonio Davia (1696-1700)*, t. 1 (13 II 1696–28 XII 1696), ed. A.(dalbertus) Kęder (Cracoviae: Academia Polona Litterarum et Scientiarum, 2004).

Książki i monografie

Brizzi G., „Davia, Famiglia”, w: DBI (*Dizionario Biografico degli Italiani*), t. 33 (Romae: Istituto dell’ Enciclopedia Italiana, 1987).

Campagne del principe Eugenio di Savoia. Opera pubblicata dalla Divisione storica militare dell’I.R. Archivio di guerra in base a documenti ufficiali e ad altri fonti autentiche, t. 4, *Guerra per la successione di Spagna*, red. Leandro Enrico Wetzer (Torino: L. Roux, 1892), 310–313.

Coufalová Iveta, „Saský Hercules a Lutherova růže – Konverze Augusta Silného a Saská konfesijní kulturana telomu 17. a 18”, w: *Proměny konfesijní kultury, Metody – témata – otázky*, red. H. Ferencová et al. (Olomouc: Univerzita Palackého, 2015), 73–85.

Jasienica Paweł, *Rzeczpospolita obojga narodów. Dzieje agonii* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985).

Konopczyński Władysław, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2 (Warszawa: Wydawnictwo PAX 1986).

Staszewski Jacek, „Unia polsko-saska z perspektywy trzystu lat, Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje”, w: *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje: materiały z konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej”*, red. Józef Andrzej Gierowski, Andrzej Link-Lenczowski, Mariusz Markiewicz (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 1999), 15–16.

Czasopisma

Kęder Wojciech, „Kardynał Giovanni Antonio de Via (Gianantonio de Via) – nuncjusz w Rzeczypospolitej (1696–1700)”, *Studia Sandomierskie* 26 (2019): 37–50.

Staszewski Jacek, „Elekcja 1697 roku”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia* 28/259 (1993): 73–74.

Archbishop Ihor Isichenko

ORCID: 0000-0003-3270-104X
National University of Kyiv Mohyla Academy

The Polemical Impetus of a Far-Reaching Act. The Polemical Works of Fr. Piotr Skarga in the Perspective of the Spiritual Life of Ukraine

Polemiczny impet dalekosiężnej ustawy.
Twórczość polemiczna ks. Piotra Skargi
w perspektywie życia duchowego Ukrainy

Abstract

The aim of this article is to trace the influence of the polemical works of the Jesuit priest Piotr Skarga (1536–1612) on the religious life of Ukraine and on the Ukrainian culture of his era. The writings of Piotr Skarga, Stanisław Orzechowski, Benedict Herbest, Herasym Smotrytsky, Ivan Vyshensky, and Hypatius Potius are the sources examined in the author's scholarly study. Works about Skarga and his era by Józef Tretiak, Ludowik Piechnik, Janusz Tazbir, and Stanisław Cieślak, writings about interfaith polemics concerning the Union of Brest by Volodymyr Antonovych, Nikolaj Skabalanovich, Stepan Golubev, Vladimir Zavitnevich, Ivan Franko, Mykhailo Hrushevskyy, Kyrylo Studynskyy, Porfyriy Yaremenko, Ihor Mytsko, Borys Gudziak, Vitalii Shevchenko, Leonid Tymoshenko, and Ruslan Tkachuk, as well as courses in the history of Ukrainian literature are analyzed to comprehensively

present Skarga's impact on Ukrainian culture. A comparative methodology is applied. Skarga's writing talent was brought out during his stay in Vilnius – one of the centers of Reformation movements in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the residence of Kyiv Orthodox Metropolitans (1416–1795). The multi-confessionalism of Vilnius challenged Skarga. He wrote *O jedności Kościoła Bożego* (1577) – a book in which he expounds Tridentine ecclesiology, enumerating from his point of view heresies and schisms characteristic of the Orthodox East. He outlines the prospects of returning the Church of Kyiv to unity with the Apostolic See of Rome. In 1596 the Synod of Brest proclaimed union with the Catholic Church. Skarga was present at the synod as an observer and adviser. He published a documentary description of the synod's proceedings – the book *Synod Brzeski* with an appendix – *Obrona Synodu Brzeskiego* (1597), which defends the canonical validity of the synod, adding a historical retrospective to justify the need to overcome schism. These works became important catalysts in the development of the Ukrainian Greek Catholic Church, which proved its viability during the period of persecution and entered the post-communist era as a most creative spiritual force, combining the careful nurturing of local church tradition with the universality of the apostolic mission.

Keywords: Piotr Skarga, Synod of Brest, church, polemics, baroque, Ukrainian literature, Jesuits.

Abstrakt

Celem artykułu jest prześledzenie wpływu polemicznych dzieł księdza Piotra Skargi (1536–1612) na życie religijne Ukrainy i kulturę ukraińską ówczesnej epoki. Źródłem badań są prace Piotra Skargi, Stanisława Orzechowskiego, Benedykta Herbesta, Herasyma Smotrzyskiego, Iwana Wyszeńskiego, Hipacego Pocięja. Podstawą naukową analizy wpływu Skargi na kulturę ukraińską są poświęcone jego osobie i czasom, w których żył i tworzył, prace: Józefa Tretiaka, Ludowika Piechnika, Janusza Tazbira, Stanisława Cieślaka oraz publikacje traktujące o międzywyznaniowej polemice epoki unii brzeskiej: Volodymyra Antonovycha, Nikolaja Skabalanovicha, Stepana Golubeva, Vladimira Zavitnevicha, Ivana Franki, Mykhaila Hrushevskiego, Kyryla Studynskiego, Porfyrego Yaremenki, Ihora Mytska, Borysa Gudziaka, Vitalija Shevchenki, Leonida Tymoshenki, Rusłana Tkachuka, a także kursy z historii literatury ukraińskiej. W analizie preferowana jest metoda porównawcza. Przebudzenie się pisarskiego talentu Skargi związane jest z jego pobytem w Wilnie, jednym z ośrodków ruchów reformacyjnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, katedrze głównej prawosławnej metropolii kijowskiej (1415–1795). Wyzwaniem dla Skargi stała się wielowyznaniowość Wilna. Napisał książkę *O jedności Kościoła Bożego* (1577), w której wyklada trydencką koncepcję eklezjologiczną,

odstania obraz herezji i schizm prześladowanych prawosławny Wschód, zarysowuje perspektywy powrotu metropolii kijowskiej do jednoś i ze Stolicą Apostolską. Książka ta, wznowiona w 1590 r., była ważnym impulsem do rozpoczęcia polemiki międzywyznaniowej i poszukiwania przez ukraińskich i białoruskich biskupów prawosławnych środków do przewyciężenia schizmy. W 1596 r. Synod Brzeski ogłosił zjednoczenie z Kościołem katolickim. Skarga był obecny na synodzie jako obserwator i doradca. W 1597 r. opublikował dokumentalny opis jego przebiegu – księgę *Synod Brzeski* i jej załącznik: *Obrona Synodu Brzeskiego*, które bronią kanonicznej ważności synodu, dodając retrospektywę historyczną uzasadniającą konieczność przewyciężenia schizmy. Dzieła te stały się ważnym czynnikiem w rozwoju Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, który udowodnił swoją żywotność w okresie prześladowań i wszedł w epokę postkomunistyczną jako najbardziej twórcza siła duchowa, łącząc staranne pielęgnowanie lokalnej tradycji kościelnej z uniwersalnością misji apostołskiej.

Słowa klucze: Piotr Skarga, Synod Brzeski, kościół, polemika, barok, literatura ukraińska, jezuci

The “black legend” of the Jesuits, used by European monarchs for the suppression of the Society of Jesus on July 21, 1773¹ and its expulsion from the Russian Empire on March 25, 1820,² left a heavy imprint on the reception of the works of Piotr Skarga by modern Ukrainian culture. In the romantic discourse of the 19th century, the generalized figure of the “Polish Jesuit” was fixed as the culprit of inter-confessional divisions and conflicts which caused the existential catastrophe of the Polish-Lithuanian Commonwealth. One of the most well-known works of Taras Shevchenko, the poem “The Haydamaks,” directly accuses “Polish Jesuits” of igniting Ukrainian-Polish antagonism:

Such was the horror that prevailed
Throughout the whole Ukraine!
The slaughter was far worse than hell...
Why must these folk be slain?
For they are of one common stock.
Could they not live as brothers?

1 Zhan Laktiur, *Yezuity u 2 t.*, vol. 1: *Zavoioivnyky* (Lviv: Svichado, 2011), 433–472.

2 Marek Ingot, *Tovarystvo Isusa v Rosiiskii imperii (1772–1820) i yoho uchast u zahalnomu vidnovlenni ordenu*, (Lviv: Svichado, 2009), 149–150.

But no! it was against their will
That each should love the others!..
One's heart aches as these brother Slavs
Tear brother Slavs to bits.
Who is to blame for such crimes –
The Polish Jesuits.³

The conflicts of the past were interpreted in such a way for a number of reasons. Primarily this was by the Ukrainian national-cultural movement's integration with the general context of the Slavonic renaissance, the ideology of which becomes pan-Slavism.⁴ The early modern history of Europe is depicted in its retrospective opposition of the Greco-Slavonic East against the Germano-Latin West. In this geopolitical context, the Counter-Reformation appears as a means of the assimilation of Orthodox Slavs, infringing upon their ethno-confessional identity. One can see that prevalent in the Russian Empire was the theory of "official nationality", the cornerstone of which was the triad "Orthodoxy – Autocracy – Nationality."⁵ In light of this theory, the history of Eastern Europe shows itself to be an ancient opposition of Orthodox Rus', in which were united three parts of one people, against the Germano-Latin Western enemy. Finally, a definitive influence on the patriotic environment in Ukraine in the 19th–20th centuries was exercised by the "Cossack myth," by which the Zaporozhian Cossacks in the end of the 16th century and to the liquidation of the Zaporozhian Sich in 1775 by Catherine the Great, were the main carriers and protectors of national tradition. The Cossacks' strategy of action was dependent on the slogan they proclaimed: "For the Orthodox faith!" This myth became harmonious with propagandist markers which formed the image of the enemy of imperial Russia in the figure of the Catholic Pole. The threat of "Polish separatism," embodied in the November Uprising of 1830–1831 and the January Uprising of 1863, motivated both the targeted efforts for the banning and destruction of

3 Taras Shevchenko, *The Poetical Works. The Kobzar*, transl. C.H. Andrusyshen, Watson Kirkconnell (Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 1964), 98–99.

4 Hans Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (Indiana: University of Notre Dame Press, 1953).

5 Richard Vortman, "«Oficial'naya narodnost'» i nacional'nyj mif rossijskoj monarhii XIX veka", in: *Rossiya/Russia 3* (11): *Kul'turnye praktiki v ideologicheskoy perspektive. Rossiya, XVIII – nachalo XX veka* (Moskva: OGI, 1999), 233–244; Andrej Zorin, "Ideologiya «pravoslaviya – samoderzhaviya. – narodnosti»: opyt rekonstrukcii", *Novoe literaturnoe obozrenie* 26 (1997): 71–104.

the Uniate Church, and the deformation of societal consciousness in which the epoch of the First Polish Commonwealth was to show itself to be a time of national conflicts and religious discrimination.

Taras Bulba, in a story of the same name invented by Nikolai Gogol, appears as a significant figure of the “Cossack myth.” His historical enemies are Catholic Poles. Together with Bulba against the enemies “the whole nation had risen... to avenge ... the insults to the faith of their fathers and their sacred customs, the outrages upon their church, ... and all that had aroused and deepened the stern hatred of the Cossacks for a long time past.”⁶ In this context an interpretation of Skarga’s participation in the project of Union was formed by Ukrainian humanities. The first prominent Ukrainian historian and ideologue of the Cyril and Methodius Brotherhood, Nikolay Kostomarov, presents Skarga in such a form. He proposes the image of a cunning agitator, who in his book *O jedności Kościoła Bożego* and missionary work, attempts to incline the Orthodox to union with “Latinism” and by it “throw discord and quarrels among the Ruthenians,”⁷ demonstrating the superficiality and lack of respect for the [Church-]Slavonic language.⁸ Vladimir Zavitnevich (1853–1927) recognizes the book *O jedności Kościoła Bożego* as “Jesuit traps,” laid out for simple-minded Ruthenians.⁹ Stepan Golubev (1848–1920) notes the extremist nature of the book *O jedności Kościoła Bożego* and evaluates it with the categories of military opposition: like the first shot fired against the Orthodox.¹⁰ For Volodymyr Antonovych, Skarga was “the most zealous missionary” – who had as an instrument of societal influence “being pleasing, the arousal of personal self-love, the respect of science, superficial humility, etc.”¹¹ Another Kyivan historian, Orest Levytsky, evaluates the book *O jedności Kościoła Bożego* as a detailed program of Union.¹²

6 Nikolaj Gogol, *Polnoe sobranie sochinenij* (Sankt-Peterburg; Moskva: Izdanie tovarishchestva M.O. Volf, 1899), 285–286.

7 Nikolaj Kostomarov, “Yuzhnaya Rus’ v konce XVI veka”, in: *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya* (Kiev: Izd-vo pri Kievskom universitete, 1989), 115.

8 *Ibidem*, 124.

9 Vladimir Zavitnevich, “Palinodiya” Zaharii Kopystenskogo i ee mesto v istorii zapadno-russkoj polemiki XVI i XVII vv. (Varshava, 1883), 37–49.

10 Stepan Golubev, *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (Opyt istoricheskogo issledovaniya)*, vol. 2 (Kiev: Tip. S.V. Kul’zhenko, 1898), 241.

11 Volodymyr Antonovych, *Shcho prynesla Ukraini unii: Stan Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy vid polovyny XVII do kintsia XVIII st.* (Vinnipeh: Ekkleziia, 1991), 11.

12 Mykhailo Hrushevskiy, Orest Levytsky, *Rozvidky pro tserkovni vidnosyny na Ukraini-Rusy XVI–XVIII st.* (Lviv: Nakladom Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1900), 4.

Ivan Franko, the most authoritative figure among the Ukrainians of Galicia in the 19th and 20th centuries, recognizes *O jedności Kościoła Bożego* as the departure point of the Uniate process,¹³ and at the same time accuses Skarga of an unethical approach to opponents.¹⁴ The creator of the modern doctrine of Ukrainian history, Mykhailo Hrushevsky, noting Skarga's talent for preaching and his strong influence on Ukrainian writers, compares the book *O jedności Kościoła Bożego* with an explosive, and accuses the author of insincerity. Skarga's participation in the polemics surrounding the Union is attested to by Oleksander Barvinsky,¹⁵ and in his historical literature course Mykhailo Vozniak even dedicates a separate sub-chapter "Skarga and his Uniate propaganda," including in it a brief description of the book *O jedności Kościoła Bożego*.¹⁶ In Serhiy Yefremov's most popular textbook of the history of Ukrainian literature, Skarga's works are an element of the struggle between Polish feudal culture and Ruthenian culture, which grew out of Byzantine sources.¹⁷ He attributes the book *O jedności Kościoła Bożego* to three main motives for the development of polemical literature, together with the calendar reform and the Synod of Brest in 1596.¹⁸ He highlights another book, *Synod Brzeski i jego obrona*, as the first literary interpretation of the synod "from the Uniate position."¹⁹

After the defeat of the Ukrainian War for Independence of 1917–1921 and the occupation of Ukraine by Bolshevik Russia, the official model of history was to come into line with the Marxist-Leninist doctrines of the change of socioeconomic formations, class struggle, the ratio of base and superstructure, the struggle of two cultures in every national culture. As part of this, from the beginning of the Cold War in the Spring of 1946,²⁰ the communist regime deployed a propaganda war against the Catholic

13 Ivan Franko, *Narys istorii ukrainsko-ruskoj literatury do 1890 r.* (Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoj vydavnychoi spilky, 1910), 51.

14 Ivan Franko, "Istoriia ukrainskoj literatury. Chast I", in: *Zibrannia tvoriv: u 50, t. 40* (Kyiv: Naukova dumka, 1983), 230.

15 Oleksander Barvinskyi, *Istoriia ukrainskoj literatury*, (Lviv: Nakladom knyhnarni Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1920), 180.

16 Mykhailo Vozniak, *Istoriia ukrainskoj literatury*, vol. 2. *Viky XVI–XVIII. Ch. 1* (Lviv: Nakladom tovarystva "Prosvita", 1921), 45–46.

17 Serhii Yefremov, *Istoriia ukrainskoho pysmenstva*, vol. 1 (New York: Nakladom Rady oborony i dopomohy Ukrainy UKK Ameryky, 1991), 123.

18 *Ibidem*, 132.

19 *Ibidem*, 134.

20 Robert J. McMahon, *The Cold War: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 26–28.

Church. This war was waged by means of mass repressions against clergy, monastics, and active laity, both on the territory of the USSR²¹ as well as in those countries that fell in the zone of Soviet occupation.²² The Greek-Catholic Church is banned, and its history is explained as “a road of shame and betrayal.”²³ In this context Skarga becomes the subject of accusations in the incitement of religious hatred and the persecution of the Orthodox Church.²⁴

The fullest Soviet interpretation of polemical literature is embodied in Petro Zahaiko’s 1957 monograph “Ukrainian Polemical Writers at the end of the 16th and beginning of the 17th Centuries in the Fight Against the Vatican and Union.” In it there are several pages dedicated to the book *O jedności Kościoła Bożego*.²⁵ Zahaiko found in it a program of the expansion of aristocratic Poland to the east and the separation of the Ukrainian people from Orthodox Russia. Markedly more restrained in his rhetoric, researcher of inter-confessional polemics Porfyriy Yaremenko (1910–1989) highlights Skarga as the most prominent Jesuit figure of the Polish Commonwealth, and recognizes his book as an ideological basis and program for the 1596 Union of Brest.²⁶ In the eight-volume “History of Ukrainian Literature” (1967–1973), despite its desire for apparent objectivity, Skarga figures among “Jesuit Catholic ideologists of the nobility and magnates.”²⁷

The legalization of the Ukrainian Greek-Catholic Church, the revival of structures of the Roman Catholic Church in Ukraine, the fall of the system of militant atheism, and the restoration of the independence of the Ukrainian state conditioned the rejection of atavistic anti-Catholic rhetoric. What became an important impetus to review the outdated assessments of Skarga’s role in the ecclesial and literary history of Ukraine was the celebration of the 400th anniversary of the Union of Brest and

21 Ołga Licenberger, *Rimsko-Katolicheskaya Cerkov' v Rossii: Istoriya i pravovoe polozenie* (Saratov, 2001), 309–314.

22 *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego: Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, ed. Józef Marecki (Kraków: WAM, 2011), 270.

23 Serhii Danylenko, *Dorohoiu hanby i zrady: Istorychna khronika* (Kyiv: Naukova dumka 1970), 360.

24 *Narys istorii ukrainskoi literatury*, eds. Serhii Ivanovych Maslov, Yevhen Prokhorovych Kyryliuk (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1945), 59–60; *Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 1 (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1954), 63, 67.

25 Petro Zahaiko, *Ukrainski pysmennyky-polemisty kintsia XVI – pochatku XVII st. v borotbi proty Vatikynu i unii* (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1957), 9–11.

26 Porfyriy Yaremenko, *Ivan Vyshenskyi* (Kyiv: Vyshcha shkola, 1982), 12, 54, 59.

27 *Istoriia ukrainskoi literatury: u 8 t.*, vol. 1 (Kyiv: Naukova dumka, 1967), 219.

“The Brest Readings,” a cycle of academic conference hosted on this occasion by the Institute of Church History of the Lviv Theological Academy, which took place through 1994–1996 in eighteen cities in Ukraine.

Analyzing in detail the book *O jedności Kościoła Bożego*, religions expert Vitaliy Shevchenko excitedly evaluates Skarga as “an example of the type of ecclesial figure, whose conscience was guided by the good of the Homeland”²⁸ and gives him the place of “main leader of the Uniate doctrine of the 1570’s and 1580’s”²⁹ Researcher of Uniate publicism Ruslan Tkachuk also assigns to Skarga (together with Benedykt Herbest) the role of author of the conceptual project of the Union of Brest.³⁰ Doctoral research author Natalia Poplavska respectfully recognizes Skarga as “the author of the first project of religious union.”³¹

Despite the fact that Skarga did not have any connection with Ukrainian culture, an overview of his works was included in the new university textbook on the history of Ukrainian literature of the Baroque period because of exceptional influence on the entire body of national polemical writings.³² For the 400th anniversary of Skarga’s death, we held in Kharkiv an international academic conference “The Ukrainian Perspective of the Literary Works of Fr. Piotr Skarga,” the materials of which were published by Acta Publishers.³³ Finally, in 2021, Skarga’s works were published for the first in their original language and in translation by Rostyslav Paranko by this publisher.³⁴

Skarga’s encounter with the Ukrainian-Belarusian Church tradition took place fairly late. He was born February 2, 1536 in the town of Grójec, not far from Warsaw, and grew up far from the realities of an eastern-Slavic ethno-confessional environment, in Mazovia. This region became part of the kingdom of Poland not long before Skarga’s birth: in 1526 the

28 Vitalii Shevchenko, *Pravoslavno-katolytska polemika ta problemy uniinosti v zhytti Rusy-Ukrainy doberesteiskoho periodu* (Kyiv: Presa Ukrainy, 2002), 227.

29 *Ibidem*, 237.

30 Ruslan Tkachuk, *Tvorchist mytropolyta Ipatia Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI – pochatku XVII st.: Dzherela. Rytoryka. Dialoh* (Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2011), 28.

31 *Istoriia ukrainskoi literatury: u 12, vol. 2* (Kyiv: Naukova dumka, 2014), 106.

32 Ihor Isichenko, *Istoriia ukrainskoi literatury: Epokha Baroko. XVII–XVIII st., pidruchnyk dlia studentiv filolohichnykh fakulitetiv universytetiv* (Lviv; Kyiv; Kharkiv: Sviahohorets, 2011), 105–111.

33 *Ukrainska perspektyva literaturnoi tvorchosti o. Petra Skarhy: Zbirnyk statei* (Kharkiv: Akta, 2013).

34 Piotr Skarga, *O jedności Kościoła Bożego: Dzieła polemiczne*, original project, preface, comments, remarks abp Ihor Isichenko; transl. Rostyslav Parańko (Kharkiv: Acta, 2021).

Mazovian Sejm swore an oath of fealty to the king, and in 1529 the General Sejm of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, which took place in Piotrków, announced the incorporation of Mazovia. Mazovians often became the subject of laughter due to the economic stagnation and the imaginary provincialism of its inhabitants, which combined with the militant ambition of the local nobility. In addition, this region distinguished itself from the Polish-Lithuanian state in its religious conservatism. The last Mazovian prince of the Piast dynasty, Janusz III (1502–1526), as early as 1525 forbade with the threat of the death penalty the spreading of Lutheranism within the territory of the principality.³⁵ Mazovian “freedom from heresy” was heard of even in Spanish monasteries, and in 1568 the papal nuncio Giulio Ruggiero compared this land with Italy for its faithfulness to Catholicism.³⁶ The Krakow academy, where Skarga studied from 1552 to 1555, impressed him not by the level of studies (at the time it was going through obvious decline), but by the atmosphere of steadfast Catholic religiosity. For this he later named the academy a “pillar of the Catholic Church.”³⁷

Later Skarga moved to Lviv and came into contact with Archbishop Paweł Tarło (d. 1565), who was enthroned in the Lviv Roman Catholic cathedral in 1561. The Galician Roman Catholic diocese was established after the union of the Kingdom of Galicia–Volhynia with the Kingdom of Poland by Pope Gregory XI's bull *Debitum pasiombs officii* (February 13, 1375), and in 1414 the see was transferred to Lviv.³⁸ At the time the city had a multi-ethnic and multi-confessional character: “here lived together five great ethno-religious groups: Ruthenians (Ukrainians), Poles, Germans, Jews, and Armenians, each of which comprised over 5% of the population.”³⁹ Though, in the 16th century the process of polonization of the Ukrainian, German, and Armenian communities,⁴⁰ stimulated

35 Julian Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, vol. 1: *Początki i terytoryalne rozprzestrzenienie się reformacji* (Kraków: Nakł. Autora, 1883), 329–330.

36 Juliusz Ruggieri, “Sprawozdanie ze stanu Królestwa Polskiego złożone świętemu Piusowi V Papieżowi na dworze Zygmunta Augusta za swoim powrotem z Polski r. p. 1568”, *Czas: Dodatek miesięczny* 3/12 (1858): 563–618.

37 Piotr Skarga, *Żywy świętych polskich* (Kraków: WAM, 2011), 267.

38 *Katedra łacińska we Lwowie*, eds. Jakub Adamski, Marcin Biernat, Jan K. Ostrowski (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013).

39 Yaroslav Hrytsak, “Istoriia dvokh mist: Lviv i Donetsk u porivnialnii perspektyvi”, *Ukraina moderna. Spetsialnyi vypusk. Lviv-Donetsk. Sotsialni identychnosti v suchasni Ukraini*, 12 (2) (2007), 32.

40 Fryderyk Papée, *Historia miasta Lwowa w zarysie* (Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1894), 59–69.

by juridical preferences for the Roman Catholic population, was quickened. Lviv impressed Skarga with its conservatism, especially religious. In contrast with Vilno, Gdańsk, or Poznań, there was practically no sign of reformation movements. For this Skarga in his rhetoric designates Lviv with the honored title “*urbs catholicissima*” – “most-Catholic city.”⁴¹

It does not seem that Skarga had any contact with the Orthodox population of Lviv, which centered around the church of the Dormition. Though practically at the same time Benedykt Herbest (around 1531–1598), having been in Lviv, found opportunity for visiting the Orthodox church and speaking with the priest. He described his impressions in traveler’s notes – *Wypisanie drogi* (1566). In a several-hour conversation Herbest’s interlocutor did not deny the possibility of union with Rome and the recognition of the primacy of the pope, but placed the responsibility for union on his bishop. Herbest expressed his conviction, that with the proper diplomacy of the Catholic hierarchy, a dialogue with the Ruthenian Church was possible in order to reconcile it with the Apostolic See. Such a union could be, according to Herbest, compensation for the loss of peoples tempted by the Reformation.⁴²

Skarga left Lviv in 1568. He headed to Rome, where on February 2, 1569 he entered the novitiate of the Society of Jesus. Without a doubt, the decision to join a new religious order was not spontaneous. The Jesuits were already well known in the Christian world as brilliant preachers, sensitive confessors, active missionaries, and skilled spiritual leaders. The Collegium Hosianum, the first Jesuit College in the Polish Commonwealth, began to operate in 1565 in Braunsberg, a town in Warmia.⁴³ Its organizer, Czech Jesuit Baltazar Hostounský (1534–1600) could have met with Skarga from 1564.⁴⁴

The priestly state and the experience as a preacher that was attained in Lviv promoted the quick passing of Skarga’s novitiate. Already on August 6, 1569, he was sent to the Collegium Romanum – a school founded by Ignatius of Loyola in 1551, and the future Pontifical Gregorian University. Skarga studied Latin and theological studies, and confessed Slavs at the Basilica of Saint Peter. He was presented to Pope Pius V (1504–1572).

41 Janusz Tazbir, *Piotr Skarga: szermierz kontrreformacji* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978), 24.

42 Benedykt Herbest, “Wypisanie drogi” (1566), in: *Pamiętki polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i poch. XVII v.*, Vydav d-r Kyrylo Studynskyi (Lviv: Nakladom NTSh, 1906), 8–9.

43 *Uczniowie – sodaliści gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, ed. Marek Inglot in cooperation with Ludwik Grzebień (Kraków: WAM, 1998), 5–17.

44 Tazbir, *Piotr Skarga*, 30–31.

After a year and a half Skarga made his first vows (“vota simplicia”), after which the general prior of the Society of Jesus Francisco de Borja (1510–1572) sent him to the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the Spring of 1571, Skarga returned to his own Mazovia and received an assignment to the collegium of Pułtusk, founded in 1565.⁴⁵

But Skarga’s writing talent would awaken in another city, in the second capital of the Polish-Lithuanian Commonwealth – Vilno. There, in 1570, a Jesuit collegium was founded.⁴⁶ Skarga arrived in Vilno in March of 1573, and that same year he was appointed as vice rector. Vilno’s societal atmosphere was radically different from the calm conservative life in Pułtusk. In the city the doctrines of the Reformation began to spread through the mediation of the Lutheran enclaves of Prussia and Livonia. A leading role in the spreading of Protestantism was played by Prince Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Czarny (1515–1565). Radziwiłł gave his own palace for the Calvinist assembly in Vilno. In the third quarter of the 16th century, Calvinism factually became the dominant religion among the magnates and gentry of the Grand Duchy of Lithuania. After the death of his brother, Mikołaj Radziwiłł Rudy (1512–1584) took over the leadership in the Calvinist community, and at the time of the creation of the Vilno Jesuit collegium he was the Vilno Voivode. Lutheranism found followers among the wealthy city-folk of German origin, and a Polish Lutheran community also emerged. Unitarianism (Socinianism) was spread under the patronage of the Vilno Castellan Jan Kiszka (1552–1592). Not far from Vilno, in the town of Iwye, which in 1558 belonged to the Kishka family, there was established a school of “Polish Brethren.”⁴⁷

The historical capital of the Grand Duchy of Lithuania naturally had within itself many representatives of east-Slavic peoples, which comprised the majority of the population of Lithuania. The first Orthodox church in Vilno, Saint Nicholas, according to tradition was founded by Olgerd’s second wife Princess Juliana (c. 1330–1391).⁴⁸ In 1514, the great Lithuanian hetman Prince Konstanty Ostrogski (1460–1530), founded a temple in the

45 Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce. T. 4. Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce* (Kraków: Drukiem i nakładem drukarni W.L. Anczyca i sp., 1905), 38–44.

46 Ludwik Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej: 1570–1599* (Rzym: Apud „Institutum historicum Societatis Jesu”, 1984), 41–49.

47 Marceli Kosman, “Reformacja na Litwie: Przebieg – programy – realizacja”, in: *Chrzest Litwy: Geneza. Przebieg. Konsekwencje*, ed. Marek T. Zahajkiewicz (Lublin: KUL, 1990), 181–207.

48 *Vialikaye kniastva Litoŭskaie: Encykłapedyia u 2 tamakh*, vol. 1 (Minsk: Belaruskaya encykłapedyia imya Petrusya Broŭki, 2007), 416.

Gothic style on the location of the first church.⁴⁹ Not long after, a monastic community was formed around this church. In the 1580's, there arose at this monastery the Vilno Holy Trinity Brotherhood,⁵⁰ one of the most active in the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, at the beginning of the 1600's, in the monastery itself there was only one monk...⁵¹

Alessandro Guagnini dei Rizzoni (1534/1538–1614), in the 1578 book *Sarmatiae Europaeae descriptio*, mentioning the appointment of Gregory Tsamblak as Metropolitan of Kyiv in 1415, says: “This metropolitan had his own capital in Vilno, the main city of the Grand Duchy of Lithuania, in the church of the Most-holy Virgin, whom Rus’ calls Most-pure.”⁵² Truly, from 1415 Vilno became the main seat of the Kyivan metropolitans, and the church of the Dormition of the Most-pure became the metropolitan cathedral church and kept this status until the third partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1795. The metropolitan residence was built near the cathedral.⁵³ Generally, Guagnini stated that in Vilno in the 1570's, “half of the city-folk are Ruthenians, and therefore there are as many Ruthenian as Roman churches.”⁵⁴

The multi-confessionality of Vilno and the alienation from the Catholic Church of a large portion of the native population of Lithuania became challenges for Skarga. He loved challenges and promptly responded to them. Furthermore, the religious ferment that plagued Lithuania indicated the general centrifugal tendency in ecclesial life in renaissance Europe. In Skarga's vision, this threatened a civilizational catastrophe and completely opposed the societal mission of the Church – to unite God's people around one single throne led by the Bishop of Rome as the canonical successor of Peter the Apostle.

A retrospective glance at Church history revealed the not-very ancient experience of overcoming the dramatic schism at the Ferrara-Florentine Council, convened by Pope Martinus V (1368–1431) in 1431, and led by

49 Juliusz Kłos, *Wilno: przewodnik krajoznawczy* (Wilno: Drukarnia artystyczna Grafika, 1937), 180.

50 D.B. Kochetov, A.V. Kuz'min, G.P. Shlevis, “Vilenskij vo imya Svyatoj Troicy muzhskoj monastyr”, in: *Pravoslavnaya enciklopediya*, vol. 8 (Moskva: Cerkovno-nauchnyj centr “Pravoslavnaya enciklopediya”, 2004), 476–477.

51 *Narys istorii vasyliianskoho chynu sviatoho Yosafata* (Rome: Vyd-vo OO. Vasyliian, 1992), 101.

52 Alexandro Gwagnini, *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masouiam, Prussiam, Pomeraniam, Liunioniam, & Moschouiae, Tartariaeque partem complectitur* ([Kraków]: Typus Matthiae Wirzbiętae, 1578), 17.

53 Kłos, *Wilno: przewodnik krajoznawczy*, 247–249.

54 Gwagnini, *Sarmatiae Europaeae Descriptio*, 17.

his successor Eugenius IV (1383–1447) in the years 1437–1445.⁵⁵ “The Bull of Union with the Greek *Laetentur Caeli*,” approved July 6, 1439, declared a renewal of unity with the Orthodox East on the basis of preserving its previous ritual identity.⁵⁶ Truthfully, with the fall of Constantinople in 1453, the Orthodox patriarchates of the Near East departed from the Union of Florence.⁵⁷ The Muscovite Church used the situation to escape out from under the jurisdiction of the Constantinopolitan Patriarch and declared autocephaly.⁵⁸ Kyivan Metropolitan Isidore (1385–1463) proved himself to be the most consistent supporter of Church unity and ensured its observance in the Kyivan Orthodox metropolia.⁵⁹ The consciousness of unity with the Apostolic See was preserved in the Ruthenian Church until the end of the 15th century, which is indicated in the letter of metropolitan-nominee Mysail to Pope Sixtus IV, dated 14 March 1476.⁶⁰

At the same time, the stance of the Catholic hierarchy of the Polish-Lithuanian Commonwealth with regards to the perspective of the union with the Kyivan metropolia of the Byzantine rite was rather cold. From the side of Cardinal Zbigniew Oleśnicki (1389–1455) and Vilno bishop Maciej (c.1370-1453), there was *de facto* opposition to the introduction of the Union.⁶¹ King Kazimierz IV Jagiellończyk (1427–1492), despite the fact that Isidore continued to occupy the Kyivan metropolitan throne until 1458, at first *de facto* (1449) and then formally (1451) recognized the jurisdiction of Jonah (+1461), appointed in Moscow without the approval of the Constantinopolitan Patriarch, over it.⁶²

Krakow professor Johannes Sacranus (1443–1527) was invited as an expert in connection with the discussion regarding the possibility of

55 Joseph Gill, *Florentiiskyi sobor*, transl. Mariana Prokopovych (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2016), 57–348.

56 *Dokumenty soborów powszechnych*, Greek, Latin, Arabic, Armenian, Polish, vol. 3 (1414–1445), layout and editing Arkadiusz Baron, Henryk Pietras (Kraków: WAM, 2004), 458–477.

57 Steven Runciman, *Velikaya Cerkov' v plenenii: Istorija Grecheskoj cerkvi ot padeniya Konstantinopolya v 1453 g. do 1821 g.*, transl. L.A. Gerd (Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyshko, 2006), 122–193.

58 Anton Kartashev, *Ocherki po istorii Russkoj Cerkvi*, vol. 1 (Moskva: Terra-Terra, 1993), 356–366.

59 Mykola Chubatyi, *Istoriia khrystyianstva na Rusi-Ukraini*, vol. 2 (Rym: Vydannia UKU, 1976), 166–231.

60 Nazar Zatorskyi, “*Poslannia Mysaila do papy Syksta IV*” 1476 roku: *rekonstruktsiia arkhetypu*, 2nd edition (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2019), 256–392.

61 Chubatyi, *Istoriia khrystyianstva na Rusi-Ukraini*, 229.

62 Ihor Monchak, *Florentiiskyi ekumenizm u Kyivskii Tserkvi: Uniina ideia v pomisnii ekleziialnii tradytsii*, transl. Roman Skakuna (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2012), 197.

partnerships between the Roman Catholic Church and Christians of the Byzantine Rite. He was regarded as one of the leading theologians of his time, and more than once was chosen as rector of the Krakow Academy, was chaplain and confessor of Kings Jan I Olbracht (1459–1501), Aleksander Jagiellończyk (1461–1506), and Zygmunt I Stary (1467–1548).⁶³ Sacranus prepared a quite critical theological analysis of the religious life of the Orthodox Church: *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* (1501), where he listed forty peculiarities of Eastern Christianity, which he regarded as mistakes, and on that basis denied the possibility of recognizing the equality of the two Rites within the Catholic Church.⁶⁴

The critical position regarding Christians of the Eastern Rite, which at this time comprised nearly 40% of the Polish-Lithuanian Commonwealth's population of eight-million⁶⁵ was expressed in doubts regarding the grace of the Orthodox Sacraments, and the propositions of full baptism of Orthodox Ruthenians upon their transfer to the Latin Rite. This motivated Stanisław Orzechowski to address Archbishop of Gniezno Piotr Gamrat (1487–1545) in 1544 with a letter titled *Baptismus Ruthenorum*, which proved the preservation of Apostolic Succession (lat. *successio apostolica*)⁶⁶ by Orthodox Rus'.

Orzechowski interprets the mission of the Primate of the Catholic Church in Poland as the leading of Christians of all Rites, which requires their implementation by way of consent. Orzechowski sees the reason for schism of Churches as one confession despising the other in religious discrimination. He underlines his own identity as “a person of the Ruthenian birth, of the Roman rite” (lat. *homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu*). He characterizes the Ruthenian people as “most-gentle,” pleasant, and pious. Orzechowski finds the accusations of heresy as unfounded, and points to Ruthenians' firm adherence to their own ritual tradition. He looks into the past for evidence that Ruthenians aspired to unity with the Catholic Church. Orzechowski prefers to see Archbishop Gamrat as

63 *Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut*, vol. 3: *Piśmiennictwo staropolskie* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965), 72–73.

64 Joannes Sacranus, *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* [Kraków: Jan Haller, ca 1507] XXXIII, 2; Marek Niechwiej, Waław Walecki, *Johannes Sacranus. O błędach rusińskiego obrządku to jest Elucidarius errorum ritus ruthenici (1501) czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami* (Kraków: Collegium Columbinum, 2012), 483.

65 Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003), 208.

66 Andrzej Kaim, “Baptismus Ruthenorum Stanisława Orzechowskiego z Rusi”, *Archiwa, biblioteki i muzea kościelne* 73 (2000): 227–251.

an advocate of peace and harmony, able to lead Ruthenians to unity, as well Armenians, Wallachians, and even Muscovites.⁶⁷

Skarga was a person of a totally different sort than Orzechowski, who was unstable in his views. He uncompromisingly treated oscillations in Faith, and shortly after moving to Vilno achieved glory as a fiery preacher, whom crowds of listeners gathered to hear. His polemical escapades, directed against Protestant doctrines, sparked the painful reactions of opponents: biographies of Skarga even mention street attacks and insults.⁶⁸ Skarga challenges to a verbal duel the leader of the Vilno Calvinists Andreas Volanus (1530–1610), whose works were very popular not only in Lithuania, but also in German Protestant Princedoms and among the Huguenots of France.⁶⁹ Skarga dedicated his book *Pro Sacratissima Eucharistia contra haeresim zuinglianam...*⁷⁰ to criticizing Volan's teaching on the Lord's Supper.

The realities of ecclesial life in the Kyivan Orthodox metropolia could have at best evoked Skarga's sympathies. The lack of higher-level educational institutions, archaic theological ideas, self-sufficient ritual conservatism, low culture of the clergy, vulnerability to Protestant preaching, and dependence on foreign spiritual centers on the territory of hostile Polish-Lithuanian Commonwealth all made for a pretty bleak picture in the eyes of the Polish Jesuit. But Skarga's missionary strategy was determined by the Ignatian "magis" appropriate to his character.⁷¹ His fellows in the Society of Jesus went far to the east – to India and the islands of the Pacific Ocean, like Francis Xavier,⁷² and to China, like Mateo Ricci.⁷³ In this mission the doctrine of "accommodation" was developing – adapting

67 Stanisłai Orzechowski, "Baptismus Ruthenorum, Bulla de non rebaptisandis Ruthenis. Kraków, 1544" [26] k., in: *Orichoviana: Opera inedita et epistulae Stanisłai Orzechowski, 1543–1566*, vol. 1, ed. Ioseph Korzeniowski (Cracoviae: Typis Ephemeridum "Czas" Francisci Kluczycki et sociorum, 1891), 36–47. Ukr. translation: Stanislav Orikhovskiy, *Tvory*, per. Volodymyr Lytvynov (Kyiv: Dnipro, 2004), 567–575.

68 Ks. Piotr Srarga SJ (1536–1612): *Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy*, eds. Roman Darowski, Stanisław Ziemiański (Kraków: WAM – Ignatianum, 2012), 34–35.

69 Maciej Ptaszyński „«Papież litewskiej reformacji» czy późny humanista? Uwagi na marginesie najnowszej biografii Andrzeja Wolana”, *Kwartalnik Historyczny* 67/ 3 (2010): 107–120.

70 Petrus Scarga, *Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Calvinianam, et Andream Volanum, praesentiam corporis D. N. J. Christi ex codem Sacramento auferentem* (Vilnae: Typographia ...Radiuili, 1576), 468.

71 Willi Lambert, *Słownik duchowości ignacjańskiej*, transl. Olga Fendrych (Kraków: WAM, 2001), 110–111.

72 Laktiur, *Yezuity*, 128–168.

73 Giulio Andreotti, *Jezuita w Chinach*, transl. Eugeniusz Kabatc (Kraków: WAM, 2004), 28–112.

to local traditions, using elements of customary rituals in liturgy, listening to ethnic cultural codes when translating the truth of the Gospel for different peoples.⁷⁴ From this position the preserving of the Byzantine rite by the Christians of Rus' appears to Skarga as a wholly acceptable requirement for coming out of the state of schism.

Eventually Skarga entered into close contact with King Stephen Báthory (1533–1586), who just in 1576 ascended the Polish throne.⁷⁵ It is not likely that Skarga approved of the new king's preservation of loyalty to the Warsaw confederation of January 28, 1573, which Mirosław Korolko and Janusz Tazbir name the "Magna Carta" of Polish religious tolerance.⁷⁶ Heading towards war with the Muscovite kingdom, Stephen Báthory visited Vilno in 1579, where he was solemnly greeted in the Jesuit college.⁷⁷ Perhaps it was then that he took notice of Skarga, who won his trust after several weeks by the announcement of the capture of Polotsk.⁷⁸ By 1577 Skarga had not yet achieved the societal influence that would allow him to this or that political or ecclesial strategy. Nonetheless, he boldly falls within the scope of competence of higher ecclesial authority, proposing a whole program of Orthodox Rus' entering into the jurisdiction of the Apostolic See. Already successfully beginning to convert to the Catholic Faith individual persons, he thirsted for "magis," for greater things, and cast his missionary eye upon the whole great ecclesial province – the Kyivan metropolia.

Skarga dedicates his book to the most influential Orthodox magnate in the Commonwealth, Prince Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608). Having gained a considerable inheritance after the death of his older brother Ilya (c. 1510–1639), the prince married the daughter of the Grand Crown Hetman Jan Amor Tarnowski (1488–1561) Zofia, and in 1559 he became the Kyivan Voivode. In this way he concentrated in his own hands a great estates, and he made the city Ostroh in Volhynia the center of his own possessions.⁷⁹ With dreams about turning Ostroh into

74 Andrés I. Prieto, "The Perils of Accommodation: Jesuit Missionary Strategies in the Early Modern World", *Journal of Jesuit Studies* 4/3 (2017): 395–414.

75 Kazimierz Tyszkowski, *Stefan Batory* (Lwów: Nakładem Macierzy Polskiej, 1933), 25–38.

76 *Konfederacja warszawska 1573 roku: wielka karta polskiej tolerancji*, eds. Mirosław Korolko, Janusz Tazbir (Warszawa: PAX, 1980).

77 Stanisław Cieślak, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny* (Kraków: WAM; Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2003), 100–101.

78 *Ibidem*, 105.

79 Oleksander Tsynkalovskyi, *Stara Volyn i Volynske Polissia*, vol. 2 (Winnipeg: Volyn, 1986) 197–199; *Kniazi Ostrozki* (Kyiv: TOV „Baltiiia-Druk”, 2006), 96–118.

a university center of the Orthodox East, the prince founded the Ostroh Academy around 1576.⁸⁰ Despite the informal status of the leader of the Orthodox community in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Konstanty Wasyl Ostrogski did not suffer from confessional exclusivity. His wife was a Catholic, and according to the customs of that time, both of the prince's daughters were baptized in the Latin Rite. Then, they both married Protestants – the Arian Jan Kiszka (1552–1592), and the Calvinist Krzysztof Mikołaj Radziwiłł “Piorun” (1547/1548–1603). And though the sons of Prince Ostrogski were baptized as Orthodox, two of them transferred to the Latin Rite at an adult age.⁸¹

Skarga's address to the prince was motivated by two episodes. The first of them was a personal meeting with Konstanty Wasyl Ostrogski at the funeral of his relative Jan Krzysztof Tarnowski (1537–1567), when Skarga gave the homily, and the prince listened attentively.⁸² The second episode was the prince's inviting Skarga to Ostroh, which, truth be told, did not come to pass. Regretting the lost opportunity for spoken interaction, Skarga proposed that he accept his book as a written compensation for a personal conversation. Skarga was looking for signs of the prince's desires for Church unity. Appealing to the Sarmatian ideals of the Ostroh magnate, Skarga opened before him a picture of the past as an obvious epoch of triumphant unity of the Christian world. In his interpretation, this unity was ruined by the ambitions of the Byzantine rulers, both secular and ecclesiastical. Skarga interprets the conversion of the prince's children to the Catholic Faith as a significant signal for the father: for the children have undertake “to enlighten the home of your princely mercy with the light from the West, which has been extinguished in the East.”⁸³

The main text of the book is preceded by two important additions: a presentation of the chronology of the Ecumenical Councils up to Ferrara-Florence, and a list of Greek authors – theologians and historians – which the author cites.⁸⁴ By this the essential idea of the book is immediately declared: the preservation by the Catholic Church of the continuity of the conciliar tradition and the Orthodox Fathers' of the Church opposition to schism, associated with the intrigues of imperial

80 Ihor Mytsko, *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia (1576–1636)* (Kyiv: Naukova dumka, 1990), 19–30.

81 *Kniaz Ostrozki*, 112.

82 Piotr Skarga, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskiem od tej jedności odstąpieniu* (Wilno: Z drukarni ... Mikołaja Chrystopha Radziwiła, 1577), 8–9 nn.

83 Skarga, *O jedności Kościoła Bożego*, 10 nn.

84 *Ibidem*, 20–22 nn.

power and the ambitions of the Constantinopolitan patriarchs. The book is comprised of the following sections: 1. On the unity of the Church of God; 2. On Greek departure from the unity of the Church of God and the throne of the Holy Apostle Peter; 3. On exhortation and enlightenment to the Ruthenian peoples who hold to the Greeks, that they would unite themselves with the Holy Church and the Roman throne.

In the first part⁸⁵ there is an explanation of the Tridentine ecclesiastical conception, according to which the Church appears a strictly authoritarian institution headed by the successor of the Apostle Peter, the Bishop of Rome. The main argument in determining the supreme statues of the Apostle Peter are for Skarga the words of Christ: “And I tell you, you are Peter, and on this rock I will build my church, and the powers of death shall not prevail against it. I will give you the keys of the kingdom of heaven, and whatever you bind on earth shall be bound in heaven, and whatever you loose on earth shall be loosed in heaven” (Matt 16:18–19)⁸⁶ and his three-fold commandment to Peter: “Feed my lambs” (Jn 21:15)⁸⁷; “Tend my sheep” (Jn 21:16); “Feed my sheep” (Jn 21:17).⁸⁸ To support the Rome-centered interpretation of these words, Skarga uses the expositions of Origen, Athanasius of Alexandria, Basil the Great, Gregory of Nazianzus, John Chrysostom, and other Fathers of the Church, consciously giving priority to representatives of the Christian East. In Eastern patristics and the acts of the Ecumenical Councils, Skarga gathers recognition of the special status of the Pope of Rome and his general ecclesial authority.

The second part⁸⁹ unfolds a repulsive picture of heresies and schisms, which in Skarga’s view, persecuted the Orthodox East. The departure of four Eastern patriarchates (Alexandrian, Antiochian, Jerusalemite, and the youngest, Constantinopolitan) from Union with Rome is explained by the love of honors by the ecclesial hierarchy, which did not consent to obey the Pope of Rome, the spread of heresies in the eastern Mediterranean, of which Skarga counts over 90, the brutal interference of emperors and their vengeance in Church life, as the emperors claimed power over the Latin West. In this sad retrospective, the leader of schism

85 *Ibidem*, 1–182.

86 *The Holy Bible*, Revised Standard Version, 2nd Catholic edition (San Francisco: Ignatius Press, 2015) NT 30.

87 *Ibidem*, 195.

88 *Ibidem*, 195.

89 *Ibidem*, 153–330.

Patriarch Photios I (820–893),⁹⁰ canonized by the Greek Church as “Saint Photios the Great”⁹¹ is a significant figure. Opposite him is Patriarch Joseph II (+1439), who supported the promulgation of the Florentine Union and commanded that union with Rome be maintained. The history of the signing of the union is described quite thoroughly. Both the act of union itself and the text of the declaration of Patriarch Joseph. Especially noted is the active role of Kyivan Metropolitan Isidore, who, according to Skarga, “brought and announced to them [the ancestors of the Ruthenian people – A.I.] union, and like a true apostle and one sent by Christ, proclaimed peace on earth from heaven to people of good will.”⁹² But here Skarga states with sadness the denial of the Florentine Union by the Greek East and by Rus’, the payment for which was, in his interpretation, the fall of Constantinople in 1453.

The third part⁹³ is directed to the real addressee – the Ruthenian Orthodox community, and more specifically, its societal elite. The condition of spiritual life in Rus’ is seen by the author as fairly hopeless. He lists a whole array of symptoms of crisis of religious life: uneducated clergy; simony; neglect of confession; and, giving preference to formal elements of worship (ritual actions, the cult of the saints, honoring icons) over personal confession of faith. This shows signs of the non-acceptance of Eastern Christian identity. Where the Eastern Rite or Orthodox interpretation of dogmas and canons is different from the Latin equivalents, he unconditionally deems it necessary that they be conformed to Western tradition. Three things scandalize Skarga the most: the married priesthood; the Church-Slavonic language; and, the laity’s lack of subordination and obedience to the priesthood in the Church. Despite that, Skarga confirms the Ruthenians’ right to the cultivation of their own ritual identity and hastens to ensure them that union with the Church of the Latin tradition does not require the leveling of forms of liturgical life.

Skarga explains his vision of the Union of the Kyivan Church with the Roman Catholic Church. He distinguishes three steps: 1. The installation of the metropolitan of Kyiv must occur with the blessing of the Bishop of Rome; 2. It is necessary to achieve full consent with the Apostolic See in regards to the truths of the faith; 3. There must be administrative subordination of the Ruthenian Church to the Apostolic See. Skarga does

90 *Ibidem*, 212–220.

91 Makarij Simonopietrskij, *Sinaksar: Žítia sviatych Pravoslavnoj Cierkvi*, vol. 3 (Moskva: Izdatielstvo Srietenskovo Monastyria, 2011), 563–570.

92 Skarga, *O jedności Kościoła Bożego*, 266.

93 *Ibidem*, 331–404.

not spare compliments for the Ruthenian people, contrasting it with the proud Greeks: “The Lord God willed to make habitual for you [Ruthenian people – A.I.] courtesy and friendliness to every authority, so it will be easy for you to break yourself and with humility and Christ-like meekness pass over to saving governance.”⁹⁴ By favorable factors he admits the state and lingual-cultural unity with Polish Catholics, occasionally contrasting Ruthenian Christianity with the semi-idolatrous and xenophobic Orthodoxy of Moscow.

Skarga touches upon painful parts of Ruthenian ecclesial reality. His book was a challenge, which demanded answers – whether agreement or disagreement. But the reaction of the addressees was rather lethargic. Except, to believe the words of Skarga, a majority of the circulation “Richer Rus’ bought out ... and burned.”⁹⁵ The first polemical publication which came out of the intellectual environment of the Ostroh Academy, the book of Herasym Smotrytskyi with two pamphlets – *Key to the Kingdom of Heaven* and *The New Roman Calendar*⁹⁶ – avoids the questions put forward by Skarga. Smotrytskyi prefers to repeat anti-Catholic anecdotes from Protestant publicists and to ironize incidents connected with the calendar reform of Pope Gregory XIII. The Kyivan Metropolia at the time simply did not have theologians capable of equal dialogue with Skarga on the themes he proposed. And the metropolia’s episcopate was painfully undergoing both conflict with disobedient laity, who fought to become independent from the local hierarchy because of the status of “patriarchal stauropegion,”⁹⁷ and the disappointment from the first visit in history of Constantinopolitan Patriarch Jeremias II Tranos (1536–1595), which took place during his trip to Moscow in 1588–1589.⁹⁸ The treatise *Ἀντιρρήσις* (1599), the author of which is regarded as Hypatius Potius,⁹⁹ cites a very notable episode with Lviv Bishop Hedeon Balaban, who led a long conflict with the disobedient Lviv Brotherhood: for he “himself came to

94 *Ibidem*, 374.

95 *Ibidem*, 198.

96 Herasym Smotrytskyi, *Kliuch Tsarstva Nebesnoho* [Ostroh, 1587], reprint (Zhytomyr, 2005).

97 Denys Zubrytskyi, *Khronika stavropihiiskoho bratstva*, transl. Ivan Svarnyk (Lviv: Apriori, 2011), 70–91.

98 Borys Gudziak, *Kryza i reforma: Kyivska mytropolia, Tsarhorodskiy patriarkhat i heneza Beresteiskoi unii*, transl. Mariia Hablevych (Lviv: Instytut istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi akademii, 2000), 212–270.

99 Nikolaj Skabalanovich, *Ob Apokrisise Hristofora Filaleta* (Sankt-Peterburg: Tipografiya K.V. Trubnikova, 1873), 55–57; Kyrylo Studynskiy, “Khto buv avtorom Ἀντιρρήσιςα z r. 1599?”, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 35–36 (1900): 1–20; Tkachuk, *Tvorchist mytropolyyta Ipatiiia Potiia*, 60–74.

His Merciful Father the Archbishop of Lviv, to Dunaiv (deliberately), where with tears and falling to his feet, he asked that he be freed from the captivity of the Constantinopolitan patriarchs.”¹⁰⁰

King Sigismund III Vasa (1566–1632), elected to the Polish throne on 19 August 1587, not long after his coronation (27 December 1587), on 1 January 1588 he arrived for liturgy at the Jesuit church of Saint Barbara in Krakow, and after this in January of 1588 he appointed Skarga as house preacher. And already the second edition of the polemical work, published in 1590 with the name *O rządzie y iednosci Kosciola Bozego pod iednym pasterzem: y o Greckim i Ruskim od tey iedności odstapieniu*¹⁰¹ (1590) had a dedication to the new king.¹⁰² Skarga urges Sigismund III to care for the strengthening of the union of the Commonwealth by overcoming Church schism and converting the Ruthenians to the Catholic Church. At the same time, beginning in June of 1590, the Orthodox bishops of the Kyivan metropolia at their yearly synods were working out propositions concerning transferring to under the jurisdiction of the Apostolic See, cautious about the preservation of their Rite.¹⁰³ A letter with a notification of this decision, addressed to King Sigismund III, was dated June 24, 1590.¹⁰⁴ By March 18, 1592, the king’s response was dated, in which there was a promise of support in carrying out the Uniate plan.¹⁰⁵ There are no doubts about the roll Skarga played in forming the king’s position toward the process started by the bishops. It is unlikely that any of the bishops even read Skarga’s resonant book and took into account his vision of the union. Moreover, in the second edition of the book, Skarga remedied those places where there was an overly critical assessment of the Ruthenian spiritual tradition.

In the Fall of 1595, Bishops Cyril Terlecki and Hypatius Potius headed out to the Holy Father. On September 24, 1595, the King by his universal

100 “ Αντιρρήσις abo apologia przeciwko Krysztofowi Philaletowi, ktory niedawno wydaw ksiazki imieniem starozytney Rusi religii greckiey przeciw ksiazkom o Synozdzie Rrzeskim napisanym w R. P. 1597”, in: *Russkaya istoricheskaya biblioteka*, vol. 19 (Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1903).

101 *O rządzie y iednosci Kosciola Bozego pod iednym pasterzem: y o Greckim i Ruskim od tey iedności odstapieniu* [On the Administration and Unity of the Church under One Pastor and on the Greek and Ruthenian Departure from this Unity]. Pisanie X. Piotra Skargi Societatis Iesu (Kraków: W Drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, 1950)

102 Skarga, *O jedności Kościoła Bożego: Dzieła polemiczne*, 196–207.

103 Ivan Khoma, *Kyivska mytropoliia v beresteiskim periodi* (Rym: Wydannia Ukrainskoho katolytskoho univertytetu im. sv. Klymenta papy, 1979), 67–75.

104 *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, collegit P. Athanasius, G. Welykyj (Romae: PP. Basiliani, 1970) 7–8.

105 *Ibidem*, 9–11.

proclaimed the approval of the decision of the Ruthenian bishops regarding the renewal of unity achieved at the Council of Florence.¹⁰⁶ Finally, on December 23, 1595 Pope Clemens VIII (1536-1605) accepted the Ruthenian delegation and, having listened to its address to the episcopate, accepted the confession of faith of both bishops present.¹⁰⁷ The same day was made public the Bull *Magnus Dominus et laudabilis nimis*, by which was announced the return of Rus' to Church unity.¹⁰⁸

In Brest, from October 6–10, 1596, there took place a synod of bishops of the Kyivan metropolia, which proclaimed union with the Roman Catholic Church. Skarga together with his fellow Jesuits Justus Rabb (1543–1612), Marcin Laterna (c. 1552–1598) and Kasper Nahajus (c. 1550–1613) was present at the synod as an observer and advisor.¹⁰⁹ It was entrusted specifically to him to give the homily at the Sunday Liturgy in the Saint Nicholas Church in Brest, by which the synod was solemnly closed. It was foreseen that Skarga would take part in discussion with opponents of Church Union. Though the opposing synod, called by Prince Konstanty Wasyl Ostrogski in the building of Socinian M. Raiskiy where the prince had stopped,¹¹⁰ refrained from theological discussion. Despite the success of the Synod of Brest, its course immediately became the object of falsifications. Therefore, Skarga very quickly published a documentary description of the synod of union – the book *Synod Brzeski* (1597)¹¹¹. He lists all the synod's participants and proves its legitimacy from the perspective of ecclesial law (nearly all the bishops of the Kyivan metropolia were present, as well as three Catholic bishops, and the synod took place with the blessing of the Primate of Poland), as well as from the perspective of state law (King Sigismund III gave permission for the holding of the synod and sent his representatives to it). The record of the Uniate synod describes it as a great action, while in Skarga's image the opposing synod appears as a chaotic gathering of armed Protestant nobles and simple priests. The appearance at this synod of Bishops Hedeon Balaban and Mykhaylo Kopystensky is explained by the pressure on them by Prince Konstanty Wasyl Ostrogski. Skarga, emphasizing the Uniate

106 *Ibidem*, 154–156.

107 Edward Likowski, *Unia Brzeska* (r. 1596), (Warszawa, 1907), 134–136.

108 *Ibidem*, 338–348.

109 Leonid Tymoshenko, *Beresteiska unii 1596 r.: Navchalnyi posibnyk* (Drohobych: Kolo, 2004), 90–91.

110 Ivan Vlasovskiy, *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* (New York – Kyiv, 1990), 270–274.

111 [Piotr Skarga], *Synod Brzeski* (Kraków: W Drukarniej Andrzeja Piotrkowczyka, 1597).

synod's openness to dialogue with opponents, records a speech of the royal representatives before the Orthodox synod. The solemn liturgical services at the closing are described; the official text of the proclamation of the Union is recorded.

To the description of the synod is added *Obrona synodu Brzeskiego*,¹¹² where Skarga defends the canonical validity of the synod, adding historical retrospective to justify the need to overcome the schism. In twelve small chapters he briefly repeats arguments laid out in the treatise “On the Unity of God's Church”: on the exclusive competency of bishops to handle affairs of ecclesial subordination; on the evangelical principles of the primacy of the Pope of Rome in the Universal Church; on the acceptance of this primacy by the Christian East before the schism. Skarga mentions the Union of Florence and rebukes the Greeks for their refusal to take advantage of its effects. The work finishes with the chapters *Christian Enlightenment to the Ruthenian Peoples* and *A Warning Before the Slander of Opponents of the Synod of Brest*.

This time the response of opponents was very proactive. The very same year from the circle of Prince Konstanty Wasyl Ostrogski was issued a treatise *Απόκρισις abo Odpowiedź na xiążki o Synodzie Brzeskim, imieniem ludzi starożytney religiey Greckiey przez Christofora Philaleta w porywczą dana* and was quickly reprinted in the Ruthenian language. Due to the absence of the place of publishing, it was first identified with Vilno¹¹³ and then with Ostroh,¹¹⁴ and modern Ukrainian historians of the book indicate that the publication of the Polish text was at the Krakow printing house of the Socinian Oleksa Rodetskiy, and the Ukrainian edition in Ostroh.¹¹⁵

Józef Tretiak identified the person of the author with Marcin Broniewski (c. 1564–1624) – a Protestant who belonged to the “Czech Brethren” and was one of the ideologues of coordinated opposition to religious dissidents to the royal support of the Catholic Church as of the one state.¹¹⁶ Later, Meletius Smotrytsky mentions that for his book the author of *Apokrysis* received from the king a generous honorarium – a town with

112 *Ibidem*, 19–54 nn.

113 Skabalanovich, *Ob Apokrysisie*, 2–3.

114 *Ukrainski pysmennyky: Bio-bibliohrafichnyi slovnyk*, vol. 1: *Davnia ukrainska literatura XI-XVIII st.* (Kyiv: Derzhlitvydav, 1960), 593–594.

115 Yakym Zapasko, Yaroslav Isaievych, *Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini, kn. 1 (1574–1700)* (Lviv: Vyd-vo LDU, 1981), 32.

116 Józef Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii brzeskiej* (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912), 183–185.

a few villages.¹¹⁷ Deftly manipulating source texts, the author wished to simplify the interpretation of ecclesial unity by Piotr Skarga. He defends the legitimacy of the Orthodox synod of 1596, and the rights of secular people to decide the fate of the Church, and explains the position of the Constantinopolitan Patriarchate. Much later, the Athonite monk Ivan Vyshenskyi reacted to Skarga's work. He received the second edition of the book *O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o Greckim i Ruskim od tej jedności odstąpieniu* (1590) from Patriarch Meletius Pegas in Constantinople. After a superficial familiarization with the book, he first wrote in the genre of letter "A short response of Theodulos, who lives out his life in a skete on the Holy Mountain of Athos, against the godless, lying and slanderous writing of Piotr Skarga, inventive with the wisdom of this world, and not of the Gospel, on the so-called order and unity of the Church of God under one pastor and on the Greek and Ruthenian departure from this unity"¹¹⁸ and then later, in the form of a dialogue: "Provocation of a wise Latin with a foolish Ruthenian to dispute, and to put it simply, to disagreement or conversation: in questions and answers."¹¹⁹ Despite the offensive accusatory tone in both works of the polemicist, who was recognized as the most talented in his environment, they betray a certain perplexity of an inexperienced ascetic before the great erudition of Skarga. Therefore, as an instrument of polemics the opposition of Skarga, as the representative of the wisdom of this world, against the evangelical simplicity of spirit, identifying with the Eastern spiritual tradition, is chosen. Finally, neither of the two works were published in their time.¹²⁰

Opponents of the Union of Brest never forgot Skarga. In the second half of the 20th century, Metropolitan of the Ukrainian Orthodox Church in Canada Ilarion Ohienko (1882–1972) – translator of the Bible into the Ukrainian language, well-known philologist, bishop of Kholm and Podlachia during the Second World War, and one of the spiritual leaders of the post-war diaspora – named Skarga "the greatest enemy and disorganizer of the Ukrainian people."¹²¹ At the same time, Skarga's books stimulated

117 Meletiusz Smotrzycki, *Apologia peregrynateiy do krajów wschodnich*, original project, preface, comments, remarks abp Ihor Isichenko, transl. Rostysław Parańko (Charków: Acta, 2020), 266–267.

118 Ivan Vyshenskyi, *Tvory* (Kyiv: Derzhlitvydav, 1959), 159–187.

119 *Ibidem*, 197–231.

120 Ivan Vishenskij, *Sochineniya*, ed. I.P. Eremina (Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1955) 316–325.

121 Ilarion [Ohienko], *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi i yoho kulturna pratsia*: Istorychna monohrafiia (Winnipeg, 1958), 56.

the appearance of the greatest body of Ukrainian literary texts of the end of the 16th century to the beginning of the 18th century – polemical journalism. And the ideas of ecclesial unity, accepted and internalized by the episcopate of the Kyivan metropolia, embodied in the institution which proved its viability in the times of state discrimination, the Cossack terror of the 17th century, and the Bolshevik terror of the 20th century, and entered the post-communist day as the most creative spiritual power, that united in itself the careful nurturing of local ecclesial tradition and the universality of apostolic mission. This alone indicates that Skarga had, in his own way, a unique role in the history of the Church and the national history of Ukraine.

Bibliography

Printed sources

- “Antirrizis abo Apologia przeciwko Krysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytny Rusi religii greckiej przeciw książkom o Synodzie Rzeskim napisanym w R. P. 1597”, in: *Russkaya istoricheskaya biblioteka*, vol. 19 (Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1903), 477–982.
- Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, eds. P. Athanasius, G. Welykyj (Romae: PP. Basiliani, 1970).
- Dokumenty soborów powszechnych*, Greek, Latin, Arabic, Armenian, Polish, vol. 3 (1414–1445), layout and editing Arkadiusz Baron, Henryk Pietras (Kraków: WAM, 2004).
- Nikolaj Gogol’, *Polnoe sobranie sochinenij* (Sankt-Peterburg; Moskva: Izdanie tovarishchestva M.O. Vol’f, 1899).
- Gwagnini Alexandro, *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masouiam, Prussiam, Pomeraniam, Liuaniam, & Moschouiae, Tartariaeque partem complectitur* ([Kraków]: Typus Matthiae Wirzbiętae, 1578).
- Herbest Benedykt, “Wypisanie drogi (1566)”, in: *Pamiętki polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i poch. XVII v.*, ed. Kyrylo Studynskyi (Lviv: Nakladom NTSh, 1906): 1–12.
- Kostomarov Nikolaj, “Yuzhnaya Rus’ v konce XVI veka”, in: *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya* (Kiev: Izd-vo pri Kievskom Universitete, 1989).
- Orikhovskiy Stanislav, *Tvory*, transl. Volodymyr Lytvynov (Kyiv: Dnipro, 2004).
- Orzechowski Stanislai, “Baptismus Ruthenorum, Bulla de non rebaptisandis Ruthenis. Kraków, 1544” [26] k., in: *Orichoviana: Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski, 1543–1566*, vol. 1, ed. Ioseph Korzeniowski (Cracoviae: Typis Ephemeridum „Czas” Francisci Kluczycki et sociorum, 1891), 36–47.
- Sacranus Joannes, *Elucidarius errorum ritus Ruthenici* [Kraków: Jan Haller, ca 1507].

- Scarga Petrus, *Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Calvinianam, et Andream Volanum, praesentiam corporis D. N. J. Christi ex codem Sacramento auferentem* (Vilnae: Typographia... Radiuili, 1576).
- ShevchenkoTaras, *The Poetical Works. The Kobzar*, transl. C.H. Andrusyshen, Watson Kirkconnell (Toronto: University of Toronto Press, 1964).
- Skarga Piotr, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskim od tej jedności odstąpieniu* (Wilno: Z drukarni ... Mikołaja Chrystopha Radziwiła, 1577).
- Skarga Piotr, *O jedności Kościoła Bożego: Dzieła polemiczne*, original project, preface, comments, remarks abp Ihor Isichenko, transl. Rostysław Parańko (Kharkiv: Acta, 2021).
- [Skarga Piotr], *Synod Brzeski* (Kraków: W Drukarniwy Andrzeja Piotrkowczyka, 1597).
- Skarga Piotr, *Żywoty świętych polskich* (Kraków: WAM, 2011).
- Smotrytskyi Herasym, *Kliuch Tsarstva Nebesnoho* [Ostroh, 1587, 44 s.], reprint (Zhytomyr, 2005).
- Smotrzycki Meletiusz, *Apologia peregrynateiy do krajów wschodnich*, original project, preface, comments, remarks abp Ihor Isichenko, transl. Rostysław Parańko (Charków: Acta, 2020).
- The Holy Bible*, Revised Standard Version (San Francisco: Ignatius Press, 2015).
- Vishenskij Ivan, *Sochineniya*, ed. I.P. Eremina (Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1955).
- Vyshenskyi Ivan, *Tvory* (Kyiv: Derzhlitvydav, 1959).
- Zubrytskyi Denys, *Khronika stavropihiiskoho bratstva*, pereklad: Ivan Svarnyk (Lviv: Apriori, 2011).

Books and Monographs

- Andreotti Giulio, *Jezuita w Chinach*, transl. Eugeniusz Kabatc (Kraków: WAM, 2004).
- Antonovych Volodymyr, *Shcho prynesla Ukraini uniiia: Stan Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Antonovych vid polovyny XVII do kintsia XVIII st.* (Vinnipeh: Ekkleziia, 1991).
- Barvynskyi Oleksander, *Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 1 (Lviv: Nakładom knyhnarni Barvynskyi Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1920).
- Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut*, vol. 3, *Piśmiennictwo staropolskie* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965).
- Bukowski Julian, *Dzieje reformacyi w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, vol. 1, *Początki i terytoryalne rozprzestrzenienie się reformacyi* (Kraków, 1883).
- Chubatyi Mykola, *Istoriia khrystyianstva na Rusi–Ukraini*, vol. 2 (Rym: Vydannia UKU, 1976).
- Cieślak Stanisław, *Marcin Laterna SJ (1552–1598). Działacz kontrreformacyjny* (Kraków: WAM; Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2003).

- Danylenko Serhii, *Dorohoju hanby i zrady: Istorychna khronika* (Kyiv: Naukova dumka 1970).
- Franko Ivan, “Istoriia ukrainskoi literatury. Chast I”, in: *Zibrannia tvoriv*, vol. 40 (Kyiv: Naukova dumka, 1983), 7–370.
- Franko Ivan, *Narys istorii ukrainsko-ruskoi literatury do 1890 r.* (Lviv: Nakladom ukrainsko-ruskoi vydavnychoi spilky, 1910).
- Gill Joseph, *Florentiiskyi sobor*, transl. Mariany Prokopovych (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2016).
- Golubev Stepan, *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (Opyt istoricheskogo issledovaniya)*, vol. 2 (Kiev: Tip. S.V. Kul’zhenko, 1898).
- Gudziak Borys, *Kryza i reforma: Kyivska mytropoliia, Tsarhorodskiy patriarkhat i heneza Beresteiskoi unii*, transl. Maria Hablevych (Lviv: Instytut istorii Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi akademii, 2000).
- Hrushevskiy Mykhailo, Levytskyi Orest, *Rozvidky pro tserkovni vidnosyny na Ukraini–Rusy XVI–XVIII st.* (Lviv: Nakladom Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1900).
- Inglot Marek SJ, *Tovarystvo Isusa v Rosiiskii imperii (1772–1820) i yoho uchast u zahalnomu vidnovlenni ordenu* (Lviv: Svichado, 2009).
- Isichenko Ihor, *Istoriia ukrainskoi literatury: Epokha Baroko. XVII–XVIII st., pidruchnyk dlia studentiv filolohichnykh fakultetiv universytetiv* (Lviv; Kyiv; Kharkiv: Sviatohorets, 2011).
- Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 1 (Kyiv: Naukova dumka, 1967).
- Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 2 (Kyiv: Naukova dumka, 2014).
- Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 1 (Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1954).
- Kartashev Anton, *Ocherki po istorii Russkoj Cerkvi*, vol. 1 (Moskva: Terra-Terra, 1993).
- Katedra lacińska we Lwowie*, eds. Jakub Adamski, Marcin Biernat, Jan K. Ostrowski (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2013).
- Khoma Ivan, *Kyivska mytropoliia v beresteiskim periodi* (Rym: Wydannia Ukrain-skoho Katolytskoho Universytetu im. sv. Klymenta Papy, 1979).
- Kłos Juliusz, *Wilno: przewodnik krajoznawczy* (Wilno: Drukarnia Artystyczna Grafika, 1937).
- Kniazii Ostrozki* (Kyiv: TOV „Baltiiia-Druk”, 2006).
- Kochetov D.B, Kuz’min A.V, Shlevis G.P, “Vilenskij vo imya Svyatoj Troicy muzhskoj monastyr”, in: *Pravoslavnaya encyklopediya*, vol. 8 (Moskva: Cerkovno-Nauchnyj Centr „Pravoslavnaya Encyklopediya”, 2004).
- Kohn Hans, *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (Indiana: University of Notre Dame Press, 1953).
- Konfederacja warszawska 1573 roku: wielka karta polskiej tolerancji*, ed. Mirosław Korolko, Janusz Tazbir (Warszawa: PAX, 1980).
- Kosman Marceli, “Reformacja na Litwie: Przebieg – programy – realizacja”, in: *Chrzest Litwy: Geneza. Przebieg. Konsekwencje*, ed. Marek T. Zahajkiewicz (Lublin: KUL, 1990), 181–207.
- Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612): *Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy*, eds. Roman Darowski, Stanisław Ziemiański (Kraków: WAM–Ignatianum, 2012).

- Licenberger Olga, *Rimsko-Katolicheskaya Cerkov' v Rossii: Istorija i pravovoe polozenie* (Saratov, 2001).
- Laktiur Zhan, *Yezuity*, vol. 1, *Zavoioivnyky* (Lviv: Svichado, 2011).
- Lambert Willi, *Słownik duchowości ignacjańskiej*, transl. Olga Fendrych (Kraków: WAM, 2001).
- Likowski Edward, *Unia Brzeska r. 1596* (Warszawa, 1907).
- McMahon J. Robert, *The Cold War: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- Mironowicz Antoni, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003).
- Monchak Ihor, *Florentiiskiy ekumenizm u Kyivskii Tserkvi: Uniina ideia v pomisnii ekleziialnii tradytsii*, transl. Romana Skakuna (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2012).
- Mytsko Ihor, *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia (1576–1636)* (Kyiv: Naukova dumka, 1990).
- Narys istorii ukrainskoi literatury*, eds. S.I. Maslov, Ye.P. Kyryliuk (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1945).
- Narys istorii vasyliianskoho chynu sviatoho Yosafata* (Rome: Vyd-vo OO. Vasyliian, 1992).
- Niechwiej Marek, Walecki Waclaw, *Johannes Sacranus. O błędach rusińskiego obrządku to jest Elucidarius errorum ritus ruthenici (1501) czyli Jan z Oświęcimia wobec idei unii kościelnej z prawosławnymi Rusinami* (Kraków: Collegium Columbinum, 2012).
- [Ohiienko] Ilarion, *Kniaz Kostiantyn Ostrozkyi i yoho kulturna pratsia: Istorichna monohrafiia* (Winnipeg, 1958).
- Papée Fryderyk, *Historya miasta Lwowa w zarysie* (Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, 1894).
- Piechnik Ludwik, *Początki Akademii Wileńskiej: 1570–1599* (Rzym: Apud „Institutum historicum Societatis Jesu”, 1984).
- Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego: Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, ed. Józef Marecki (Kraków: WAM, 2011).
- Runciman Steven, *Velikaya Cerkov' v plenenii: Istorija Grecheskoj cerkvi ot padeniya Konstantinopolya v 1453 g. do 1821 g.*, transl. L.A. Gerd (Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Olega Abyshko, 2006).
- Shevchenko Vitalii, *Pravoslavno-katolytska polemika ta problemy uniinosti v zhytti Rusy-Ukrainy doberesteiskoho periodu* (Kyiv: Presa Ukrainy, 2002).
- Skabalanovich Nikolaj, *Ob Apokrisise Hristofora Filaleta* (Sankt-Peterburg: Tipografija K.V. Trubnikova, 1873).
- Tazbir Janusz, *Piotr Skarga: szermierz kontrreformacji* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978).
- Tkachuk Ruslan, *Tvorchist mytropolity Ipatiiia Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI–pochatku XVII st.: Dzherela. Rytoryka. Dialoh* (Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2011).
- Tretiak Józef, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii brzeskiej* (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1912).

- Tsynkalovskiy Oleksander, *Stara Volyn i Volynske Polissia* (Winnipeg: Volyn, 1986).
- Tymoshenko Leonid, *Beresteiska uniia 1596 r.: Navchalnyi posibnyk* (Drohobych: Kolo, 2004).
- Tyszkowski Kazimierz, *Stefan Batory* (Lwów: Nakładem Macierzy Polskiej, 1933).
- Uczniowie – sodaliści gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, eds. Marek Ingot in cooperation with Ludwik Grzebień (Kraków: WAM, 1998).
- Ukrainska perspektyva literaturnoi tvorchosti o. Petra Skarhy: Zbirnyk statei* (Kharkiv: Akta, 2013).
- Ukrainski pysmennyky: Bio-bibliohrafichniy slovnyk*, vol. 1, *Davnia ukrainska literatura (XI–XVIII st. st.)*, ukłav L.Ie. Makhnovets (Kyiv: Derzhlitvydav, 1960).
- Vialikaie kniastva Litoŭskaie: Encykłapedyia*, vol. 1 (Minsk: Belaruskaya encykłapedyia imya Petrusya Broŭki, 2007).
- Vlasovskiy Ivan, *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* (New York–Kyiv, 1990).
- Vozniak Mykhailo, *Istoriia ukrainskoi literatury*, vol. 2. *Viky XVI–XVIII* (Lviv: Nakładom Tovarystva „Prosvita”, 1921).
- Yaremenko Porfyriy, *Ivan Vyshenskyi* (Kyiv: Vyshcha Shkola, 1982).
- Yefremov Serhii, *Istoriia ukrainskoho pysmenstva*, vol. 1 (New York: Nakładom Rady Oborony i Dopomohy Ukrainy UKK Ameryky, 1991).
- Zahaiko Petro, *Ukrainski pysmennyky-polemisty kintsia XVI – pochatku XVII st. v borotbi proty Vatikanu i unii* (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1957).
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce*, vol. 4. *Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce* (Kraków: Drukiem i Nakładem Drukarni W.L. Anczyca, 1905).
- Zapasko Yakym, Isaievych Yaroslav, *Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini, kn. 1 (1574–1700)* (Lviv: Vyd-vo LDU, 1981).
- Zatorskyi Nazar, *“Poslannia Mysaila do papy Syksta IV” 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu* (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2019).
- Zavitnevich Vladimir, *“Palinodiya” Zaharii Kopystenskogo i ee mesto v istorii zapadnorusskoj polemiki XVI i XVII vv.* (Varshava, 1883).

Journals

- Hrytsak Yaroslav, “Istoriia dvokh mist: Lviv i Donetsk u porivnialnii perspektyvi”, *Ukraina moderna. Spetsialnyi vypusk. Lviv-Donetsk. Sotsialni identychnosti v suchasni Ukraini* 12/2 (2007): 27–60.
- Kaim Andrzej, “Baptismus Ruthenorum Stanisława Orzechowskiego z Rusi”, *Archiwa, biblioteki i muzea kościelne* 73 (2000): 227–251.
- Prieto I Andrés, “The Perils of Accommodation: Jesuit Missionary Strategies in the Early Modern World”, *Journal of Jesuit Studies* 4/3 (2017): 395–414.
- Ptaszyński Maciej, “«Papież litewskiej reformacji» czy późny humanista? Uwagi na marginesie najnowszej biografii Andrzeja Wolana”, *Kwartalnik Historyczny* 67/3 (2010): 107–120.

- Ruggieri Juliusz, “Sprawozdanie ze stanu Królestwa Polskiego złożone świętemu Piusowi V Papieżowi na dworze Zygmunta Augusta za swoim powrotem z Polski r. p. 1568”, *Czas: dodatek miesięczny* 3/12 (1858): 563–618.
- Studynskyi Kyrylo, “Khто buv avtorom ‘Αντιρρήσιχα z r. 1599?”, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka* 35–36 (1900): 1–20.
- Vortman Richard, “«Oficial’naya narodnost’» i nacional’nyj mif rossijskoj monarhii XIX veka”, *Rossiya/Russia* 3/11, *Kul’turnye praktiki v ideologicheskoy perspektive. Rossiya, XVIII – nachalo XX veka* (1999): 233–244.
- Zorin Andrej, “Ideologiya «pravoslaviya – samoderzhaviya – narodnosti»: opyt rekonstrukcii”, *Novoe literaturnoe obozrenie* 26 (1997): 71–104.

Natalia Królikowska-Jedlińska

ORCID: 0000-0002-0363-0273
Uniwersytet Warszawski

How to Become a Missionary in the Orient? *Litterae indipetae* and Other Strategies of the Polish-Lithuanian Jesuits (1612–1721)

W jaki sposób można było zostać misjonarzem w Oriencie? *Litterae indipetae* i inne strategie jezuitów z Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1612–1721)

Abstract

In the Early Modern Period, many a Jesuit sought a place on the overseas missions. The *litterae indipetae* – the petitions sent by the candidates to the General – provide evidence of the collective phenomenon of mass vocations among the members of the order. The present article provides an analysis of the requests sent by Polish-Lithuanian Jesuits for the Crimean Khanate, the Ottoman Empire and Persia in the period between 1610s–1720s. It aims to understand how the candidates conceptualised these territories, and what knowledge about the dreamed destination they decided to reveal in the petitions. It also explores how they explained their inclination towards serving in the Muslim Orient and the religiously ambiguous Circassia. While many of the Polish-Lithuanian Jesuits followed the standard procedure of seeking the General's consent for a mission

abroad, only a few received his permission. Most probably, the real need of priestly ministry in Poland-Lithuania itself, played an important role in the superior's indifference to the poignant descriptions of the suffering captives and their unbaptized children, as well as to a tempting picture of supposedly Christian inhabitants of the Northern Caucasus, who could be easily won for the Catholic faith. It deserves attention that numerous Polish-Lithuanian Jesuits, who spent some time preaching God's Word in the Orient, did not send petitions before reaching their missionary destinations. Many of them traveled eastwards as the chaplains of the Polish-Lithuanian envoys. Those of the missionaries, who decided to stay abroad for a longer period, usually made an effort to receive *post factum* the General's approval. Finally, we find one more group among the Polish-Lithuanian Jesuits serving in Persia and Northern Caucasus namely the supplicants for China, who failed to reach the Far-East and settled for less prestigious missionary posts.

Keywords: *litterae indipetae*, Jesuits, Crimean Khanate, Circassia, Ottoman Empire, Persia, Orient

Abstrakt

W epoce nowożytnej wielu jezuitów zwracało się do generała zakonu z prośbą o pozwolenie na udział w misji zagranicznej. Ich petycje, tzw. *litterae indipetae*, świadczą o licznych powołaniach członków zakonu do służby w dalekich krajach. Artykuł zawiera analizę próśb napisanych przez jezuitów z prowincji polskiej i litewskiej w okresie od drugiej dekady XVII w. do trzeciej dekady następnego stulecia. Podejmuje próbę ustalenia, jaki obraz wymarzonych terytoriów działalności misyjnej wyłania się z petycji kandydatów, a także do jakiej wiedzy o Oriencie przyznawali się oni przed przełożonym. Artykuł opisuje również, jak suplikanci motywowali konieczność inwestycji środków Towarzystwa Jezusowego właśnie w działalność misyjną na wybranych przez nich terytoriach, tj. muzułmańskim Wschodzie i krajach czerkieskich, których przynależność religijna nie była prosta do ustalenia w owej epoce. Warto podkreślić, że wielu jezuitów z Rzeczypospolitej stosowało się do standardowej procedury dla kandydatów na misjonarzy, która zakładała uzyskanie zgody generała. Wydaje się, że udzielał on jej tak rzadko ze względu na ogromne potrzeby kadrowe zakonu w samym państwie polsko-litewskim. Z tego powodu zdawał się obojętny na poruszające wizje cierpiących jeńców i ich nieochrzczonych dzieci, rzadko też ulegał kuszącym obrazom Czerkiesów, którzy mieli znać pewne podstawowe zwyczaje chrześcijańskie i w związku z tym wydawali się aplikującym grupą stosunkowo łatwą do pozyskania dla Kościoła katolickiego. Wielu spośród polskich i litewskich jezuitów, którzy są wspomniani w źródłach jako misjonarze w Oriencie, nie wysłało próśby do generała przed podróżą na Wschód. Wydaje się,

że posługa członkom poselstw do władców muzułmańskich, jak i osobiste poparcie udzielone przez polskich władców i magnatów umożliwiło im zrealizowanie chociaż na krótko marzenia o misjonarskim życiu. Zwraca uwagę fakt, że ci z nich, którzy zdecydowali się na pozostanie dłużej na misji, próbowali uzyskać *post factum* błogosławieństwo generała. Należy wspomnieć o jeszcze jednej grupie polskich i litewskich jezuitów, których spotykamy w Persji i na Kaukazie, tzn. o kandydatach na misje w Chinach, którym nie udało się dotrzeć na Daleki Wschód i w związku z tym musieli się zadowolić posługą w mniej prestiżowym miejsku.

Słowa klucze: *litterae indipetae*, jezuita, chanat krymski, imperium osmańskie, Persja, Orient

In the Early Modern Period, many a Jesuit sought a place on the overseas missions. The *litterae indipetae* provide evidence of the collective phenomenon of mass vocations among the members of the order. In this article, we will analyse the petitions sent by Polish-Lithuanian Jesuits as well as other missionary sources to explore the strategies they employed to serve in the Crimean Khanate, the Ottoman Empire and Persia in the period between 1612, when the first Polish Jesuit reached the Crimea,¹ and the beginning of the 1720s. The ending date was dictated by two considerations. First, the last preserved Polish-Lithuanian petition dates back to the 1710s.² Second, the first quarter of the 18th century witnessed two breaking points in the history of Poland-Lithuania and the Middle East: the end of the Great Northern War and the Persian Revolution.

My study focuses on the members of the order, whose lives were to lesser or greater extent influenced by the idea of serving in the Orient. For clarity purposes, they are divided into four groups. The first one consists of the authors of *litterae indipetea*, who unsuccessfully petitioned to preach God's Word in the Ottoman Empire, the Crimean Khanate or Persia. The second one of the successful petitioners for the same destinations. The third one of those who petitioned for other regions and

1 Marek Ingot, "Misjonarze jezuita na Krymie od początku XVII do połowy XVIII wieku", in: *Polacy na Krymie*, ed. Edward Walewander (Lublin: Studio Komputerowo Wydawnicze „Bamka”, 2004), 183; Mieczysław Madaj, „Z dziejów misji polskiej na Krymie”, *Sacrum Poloniae Millenium* 5 (1958): 521–538.

2 See the petition written by Stanislaus Starkowiecki for the mission in Persia dated on 6 March 1712 (Archivum Romanum Societatis Iesu; hereafter ARSI, Pol. 79, f. 230r-v). The research for the present paper was conducted in the framework of the grant project, headed by Dariusz Kołodziejczyk and titled: "Tracing the Great and Little Divergence through Corporate Lenses: Central-Eastern Europeans in Asia in the Seventeenth Century", funded by the National Science Centre, Poland (no. 2017/27/B/HS3/00151).

did not reach the desired location, but ended up serving in the Orient. The sources inform us of yet another group – the Polish-Lithuanian missionaries in the discussed region, who seemed to circumvent the step of petitioning to the General and used other strategies to find their way to the East.

This is, perhaps, the proper place to discuss the role played by the Jesuit seat in Jassy in Moldavia in the missionary activity of its Polish-Lithuanian members. As will be explained below, some of them saw the town as a convenient place of departure to the Ottoman Empire, the Crimean Khanate and Persia. The first Jesuits reached the hospodar's capital and its surroundings already at the beginning of the 17th century, but their permanent station was founded much later – in the 1640s – thanks to the support of Jerzy Kutnarski, a secretary and confidante of the Moldavian ruler. Till his death in 1653, Kutnarski acted as a Polish agent who supported the strengthening of Polish-Moldavian alliance.³ Most probably, he counted on the Jesuit mission becoming an efficacious means of Polish influence in the region. This hope was only partially fulfilled as the newcomers had to navigate in the tangled web of the local Orthodox and Catholic institutions.⁴ The Jesuit activities centred in two small stations located in Jassy and Kutnary, where about fifty Polish-Lithuanian missionaries served to the local Ruthenians and Poles during next hundred years.⁵ Here, we discuss the activity of only these among

3 Dariusz Milewski, "Jerzy Kutnarski – Polak w służbie moldawskiej i polskiej", *Echa Przeszłości* 13 (2012): 107–131.

4 For relevant studies on this point see: Jan Reychman, *Biskupstwo bakowskie w świetle literatury historycznej rumuńskiej* (Kraków: Nasza Przeszłość, 1948); Krzysztof R. Prokop, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)* (Warszawa–Drohiczyń: Drukarnia Akcydensowa Andrzej Dorosz, 2014), 115–117, 133–135, 142–144, 162, 184–186, 204–206, 229–231; 251–256, 324–326; 346–347; 448–449; 458–460; Ilona Czamańska, "Religia i polityka. Rola kościoła katolickiego i cerkwi prawosławnej w stosunkach polsko-moldawskich w XVII wieku", in: *Bliżej siebie: Rumuni i Polacy w Europie. Historia i dzień dzisiejszy*, eds. Stanisława Iachimovschi, Elżbieta Wieruszewska (Suceava: Uniunea Polonezilor din România, 2006), 168–171; Paul Shore, *Narratives of Adversity. Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773)* (Budapest–New York: CEU Press, 2012), 229; Lilia Zabolotnaia, "Populația catolică în orașele din Moldova (secolele XVI–XVII)", in: *Bliżej siebie. Polacy i Rumuni a historyczne i kulturowe dziedzictwo Europy*, eds. S. Iachimovschi, E. Wieruszewska (Suceava: Uniunea Polonezilor din România, 2007), 156–173.

5 For the list of the Jesuit missionaries in Jassy and Kutnary see: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów (Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, 2004), 246, 350.

them, who next to preaching in Moldavia, expressed desire to serve in the Orient, or found their way eastwards.

The paper uses over sixty *indipetae* sent between the years 1612 and 1721 by twenty-seven Polish-Lithuanian Jesuits, who successfully or unsuccessfully petitioned to preach there God's Word. The database is expanded by the letters sent by six missionaries, who sought a place in other destinations,⁶ but whom we eventually find serving in the Orient, as well as by the correspondence of the missionaries, who either did not petition to the General prior for permission to travel eastwards or no trace of their efforts has survived to our times.⁷ Information on the career and demeanour of the individual Jesuits preserved in ARSI, as well as archival materials preserved in the Propaganda Fide Historical Archives in Rome (hereafter: APF), the General Archives of the Order of Preachers in Rome (hereafter AGOP) connected with the Jesuit missionary activity in the location under research are also used.

***Litterae indipetae* and how Polish-Lithuanian Jesuits applied for the mission in the Orient**

As it has been observed in the recent scholarship, the Jesuits standardized the process of application for the missions abroad already by the end of the 16th century. The candidates were expected to send petitions (*littera indipeta*) to the General in Rome. Although there is still much to learn about the selection process, his decisive role in determining the appointments is indicated in numerous studies devoted to the *indipetae*. The detailed analyses of successful and unsuccessful applications, undertaken by a growing number of researchers, indicate that the choice of the future missionaries was also influenced by political considerations, circumstances in the home province of the petitioners as well connections

6 As Monika Miazek-Męczyńska points out in her recently published studies devoted to the *indipetae* sent by Polish-Lithuanian Jesuits, the Far East remained the most desired missionary destination in the 17th and 18th centuries. Although many petitioners mentioned "the Indies" in their requests, only a few received permissions to serve there. The researcher meticulously informs us that only four out of over two hundred applicants reached China, Monika Miazek-Męczyńska, *Indipetae Polonae – kołatanie do drzwi misji chińskiej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2015), 73–82.

7 ARSI, Pol. 79. Table 1 lists the Jesuits, about whom we succeeded to find information in the archives and literature, divided into the four groups.

of their families.⁸ The recent studies based among others on the petitions, *Epistulae Generalium*⁹ and *Catalogi Triennales*¹⁰ point also to other factors affecting the process of selection (e.g., excellent education, determination, personal qualities, and deep faith of the candidates), and brings us closer to understanding the strategy for appointing missionaries overseas.

-
- 8 The collection of *litterae indipetae* were discussed by, among others: Noël Golvers, “«Litterae Indipetae» from the Jesuit Provincia Flandro-Belgica 1640/1660–1700”, in: *Light a Candle. Encounters and Friendship with China. Festschrift in Honour of Angelo S. Lazzarotto P.I.M.E.*, eds. Roman Małek S.V.D., Gianni Criveller P.I.M.E. (Sankt-Augustin–Nettetal: Steyler Verlagsbuchhandlung, 2010), 226; Elisa Frei, “*In Nomine Patris: The Struggle Between an Indipeta, his Father, and the Superior Generals of the Society of Jesus (ca. 1701–1724)*”, *Chronica mundi* 13 (2018): 107–23; *eadem*, “The Many Faces of Ignazio Maria Romeo, SJ (1676–1724?)”, Petitioner for the Indies: A Jesuit Seen through his Litterae Indipetae and the Epistulae Generalium”, *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 85 (2016), 365–404; Miazek-Męczyńska, *Indipetae Polonae – kołatanie do drzwi misji chińskiej*; *eadem*, “Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China, According to the Litterae indipetae”, *Journal of Jesuit Studies* 5 (2018): 404–420; Camilla Russell, “Imagining the «Indies»: Italian Jesuit Petitions for the Overseas Missions at the Turn of the Seventeenth Century”, in: *L’Europa divisa e i nuovi mondi. Per Adriano Prosperi*, eds. Massimo Donattini, Giuseppe Marcocci, Stefania Pastore (Pisa: Edizioni della Normale, 2011), vol. 2, 179–189; *eadem*, “Vocation to the East: Italian Candidates for the Jesuit China Mission at the Turn of the Seventeenth Century”, in: *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, eds. Machtelt Israëls, Louis Waldman (Florence, Villa I Tatti: The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2013), vol. 2, 313–327. Gian Carlo Roscioni, *Il desiderio delle Indie. Storie, sogni e fughe di giovani gesuiti italiani* (Torino: Einaudi, 2001); Laura Souza, Marina Massimi, “Il desiderio dell’oltremare nelle litterae Indipetae: le condizioni psicologiche per l’azione nella narrativa di giovani gesuiti del sedicesimo secolo”, *Memorandum* 3 (2002): 55–71.
- 9 *Epistulae Generalium* contain the abbreviated letters sent by the General to the members of the order. For more on this archival collection, see: Edmond Lamalle, “L’archivio di un grande Ordine religioso. L’Archivio Generale della Compagnia di Gesù”, *Archiva Ecclesiae* 24–25 (1981–1982): 114–116; Frei, “The Many Faces of Ignazio Maria Romeo”, 369–372; Alena Bočková, “Epistolae Generalium ad Nostros – Rádová korespondence jako biografický pramen”, *Folia Historica Bohemica*, 26 (2011): 403–416.
- 10 *Catalogi triennales* are divided into three parts and were supposed to be prepared every three years for all Jesuit houses. In the *Catalogus primus* we find general information about the ethnic origins and career of individual members. The *Catalogus secundus* provides their deeper characteristic as it contains assessment of the members’ talents, intelligence, judgment, discernment, experience, temperament, and attitudes. The access to these records was strictly limited to the Provincial and the General. The *Catalogus tertius* registered data the material state of the houses. For more on this collection, see: Lamalle, “L’archivio di un grande Ordine religioso”, 100–102; Kateřina Bobková-Valentová, “Come elaborare la biografia di un gesuita? Rassegna delle fonti di registro dell’ordine, loro conservazione, accessibilità e valore documentario nella prospettiva di una sistematica elaborazione di un database biografico”, *Bollettino dell’Istituto Storico Ceco di Roma* 9 (2014): 111–145; Cristiano Casalini, “Discerning Skills: Psychological Insight at the Core of Jesuit Identity”, in: *Exploring Jesuit Distinctiveness. Interdisciplinary Perspectives on Ways of Proceeding within the Society of Jesus*, ed. Robert Aleksander Maryks (Brill, Leiden–Boston, 2016), 189–211.

The petitions sent by Jesuits from different provinces to the General, as Miazek-Męczyńska argues, are similar in tone, emotional message, and arguments.¹¹ Having compared the petitions for China and Japan written by the Polish Jesuits with those sent from other provinces, the researcher observes that:

In each of these collections of letters we find the same missionary zeal, readiness to die a martyr's death, and references to the intercessory prayers of Francis Xavier and the Spiritual Exercises of Ignatius of Loyola (...) Vantard enumerates among the most frequent issues mentioned in the French letters include a desire to be a missionary from early childhood, missionary work as a reason for joining the Society of Jesus, a desire for God that grows over time, the image of a vineyard deprived of laborers, supernatural powers (e.g., the visions of Francis Xavier), willingness to use the gifts received from God (e.g., language skills) in a responsible manner, impatience, and inability to wait for a long time, missionary work as a path to self-improvement, and a desire for suffering, difficulties, and death. Similarly, the most common reasons to go on a foreign mission mentioned in the Spanish *indipetae* included salvation of one's soul, an opportunity to help other people, the greater glory of God, gratefulness for all the kindness and worldly goods received from God, spreading and protecting Catholic doctrine, a willingness to sacrifice one's life in Christ's name, and achieving self-perfection.¹²

Miazek-Męczyńska's description fits also to the petitions sent by the Polish Jesuits for the Oriental missions. Thus, the present study does not elaborate on the petitioners' efforts to demonstrate their vocation in terms of Jesuit ethos. Instead, it focuses on how they conceptualised the Crimean Khanate, Circassia, the Ottoman Empire and Persia, and what knowledge about the dreamed destination they decided to reveal in the petitions. It also explores how they explained their inclination towards serving in the Muslim Orient and the religiously ambiguous Circassia.

A thirty years old Jesuit from Cracow, Piotr Dunin, authored the eldest preserved Polish *indipeta* containing a profound analysis of the Crimean Khanate and Circassia as prospective missionary fields. In his letter to the General dated on 13 May 1646, he stressed the importance of ministering in the Crimean Khanate. He bitterly observed that the

11 Miazek-Męczyńska, "Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China", 419; *eadem*, *Indipetae Poloniae – kołatanie do drzwi misji chińskiej*, 161–163.

12 Miazek-Męczyńska, "Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China", 419–420.

Polish Jesuits could not preach God's Word in this neighbouring state in contrast to the Dominicans and other orders. He commented on the glorious perspectives for the members of the rival missionary, whose member received the title of the bishop of Caffa. The Jesuit candidate emphasized that that his letter was based on a reliable account of a Dominican missionary, who was travelling through the Polish–Lithuanian Commonwealth from “Scythia.” Although Dunin avoided using names, the other missionary sources allow to identify both Dominicans as the titular bishop of Caffa, Sigismund Miaskowski and Giovanni Giuliani da Lucca. The first one, who was appointed the bishop of Caffa in November 1644, lingered on in Poland-Lithuania till at least September 1646.¹³ He never reached his destination because he died *en route* in 1647.¹⁴ The second one is the author of the famous description of the Black Sea Region, where he has served as a missionary starting from 1625.¹⁵ Known as a fervent advocate of preaching God's Word among Circassians,¹⁶ he must have inspired Dunin. In his second petition to the General dated on 1 January 1647, the Jesuit elaborated on the perspectives awaiting for the missionaries on the territories located in vicinity of Caffa. He urged the superior to allow him to serve to the *Christiani Cirkassi*, who knew God's name, the sign of the cross, and the custom to use the holy water, but remained oblivious to the profound meaning of these symbols.¹⁷ His remarks on Circassians resemble these authored by Giovanni da Lucca, who conducted numerous missionary travels through their

13 The letter of Sigismund Miaskowski to Francesco Ingoli, the secretary of the Congregation, sent from Poznań is dated on 2 September 1646; APF, SOCG, vol. 63, f. 150r, 151r.

14 Ambrosius Eszer, *Missionen in Randzonen der Weltgeschichte. Krim, Kaukasien und Georgien* in: *Sacra Congregationis De Propaganda Fide Memoria Rerum 1622–1972*, ed. Josef Metzler, vol. 1, part 1: 1622–1700 (Rome: Herder, 1971), 657–658.

15 Ambrosius Eszer, “Giovanni Giuliani di Lucca O.P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften”, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 37 (1967): 353–468.

16 The history of Giovanni da Lucca's fascination with Circassia as a missionary field is described by Natalia Królikowska-Jedlińska, see: “The Northern Caucasus Viewed by the Catholic Missionaries, 1625–1720s”, in: *Eastern Europe, Safavid Persia and the Iberian World. Frontiers and Circulations at the Edge of Empires*, eds. José Cutillas Ferrer, Óscar Recio (Valencia: Albatros, 2018), 127–138; *eadem*, “Slaves of the Crimean Khan or Muslim Warriors? The Status of Circassians in the Early Modern Period”, in: *Slavery in the Black Sea Region c. 900–1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, ed. Felicia Roşu (Leiden–Boston: Brill, 2022), 364–384.

17 The *indipetae* of Piotr Dunin sent to Vincenzo Carafa, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 13 May 1646 and 1 January 1647, ARSI, Pol. 79, fols. 45r–46v, 52r–v; Miazek-Męczynska, *Indipetae Poloniae – kołatanie do drzwi misji chińskiej*, 106–107. For the medieval attempts to convert Circassians, see Roman Hautala, *Catholic Missions in the Golden Horde Territory in, From Pax Mongolica to Pax Ottomanica*. eds. Ovidiu Cristea and Liviu Pilat (Leiden–Boston: Brill, 2020), 39–65.

lands between 1629 and 1646. In the second half of the year 1645,¹⁸ we find the Italian Dominican passing through the Commonwealth on his way to the Crimea. The aging missionary's last letter sent in April 1646 from Caffa to Francesco Ingoli, the Secretary of the Congregation of the Propagation of Faith, informs of his plans to set forth on a journey to Northern Caucasus.¹⁹ It also corroborates how passionately and zealously he hoped to restore Circassians to the Christian faith. After Dunin, who died prematurely during the uprising of Bohdan Khmelnytsky in 1648, only a few Polish-Lithuanian Jesuits referred to the supposedly Christian inhabitants of the Caucasus in mounting a case for obtaining permission to preach in the region. Such remarks we find in the petitions written by Franciscus Marillier in 1650,²⁰ Paulus Kostanecki in 1687,²¹ and finally in the letter sent by Ignatius Zapolski.²² The latter, who became a missionary in Persia in the early 1690s, returned to the idea of establishing a mission in the Caucasian mountains in the letter sent from Isfahan to General Thyrsus González de Santalla in 1694 and again in the petition written upon his arrival from Persia to Silesia in 1697. Zapolski, like da Lucca and earlier Jesuit supplicants before him, maintained that Circassians knew the sign of the cross and preserved some Christian customs. For this reason, he argued, the Polish Jesuits should be given a chance to establish a permanent mission in Ganja in the then Safavid Empire to minister to

18 The letters sent by Giovanni da Lucca from Bar to Innocentius X and Francesco Ingoli, the secretary of the Congregation, are dated on 25 and 28 August 1645; APF, SOCG, vol. 62, f. 142r, 161r.

19 The letter of Giovanni da Lucca to Francesco Ingoli, the secretary of the Congregation, sent from Caffa is dated on 2 April 1646; APF, SOCG, vol. 65, f. 296.

20 Franciscus Marillier (1615?–1650) arrived to the Commonwealth together with Gulielmus Rose, the confessor of Queen Louise Marie de Gonzaga Nevers, in 1649 or 1650 (*Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 407, 575). His petition to the General for Moldavia, the Crimean Khanate and its surroundings is dated on 26 March 1650 (ARSI, Pol. 79, f. 60r–61r).

21 The letter of Paulus Kostanecki sent to Thyrsus González de Santalla, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 4 August 1687 ARSI, Pol. 79, f.171r–172r. For more about petitions sent by Kostanecki for the overseas missions, see: Miazek-Męczyńska, *Indipetae Poloniae – kołatanie do drzwi misji chińskiej*, 17, 90, 137, 144, 157–158.

22 Life of Ignacy Zapolski (1645–1703), a Jesuit missionary, who twice performed the duty of the envoy of John III Sobieski to the Persian shahs Safi II and Huseyn, drew attention of numerous scholars, see for example: Mieczysław Bednarz, "Ignacy Franciszek Zapolski SI. Dyplomata i misjonarz w Persji pod koniec XVII w.," in: *Gdy Europa szukała Azji*, ed. Felix Plattner, Kraków 1975, 372–378; Joseph Krzyszowski, "Entre Varsovie et Ispahan. Le P. Ignace-François Zapolski S.I.," *Archivum Historicum Societatis Jesu* 18 (1949), 85–117; Rudi Matthee, "Poverty and Perseverance: The Jesuit Mission of Isfahan and Shamakhi in Late Safavid Iran," *Al-Qantara* 36 (2015): 463–501.

the Caucasian people, who could still be won for the Catholic faith. He warned his superiors that any further delay would put the supposedly Christians' souls in danger, because the "Turks" were seducing them to their Islamic errors.

Notwithstanding these passionate argumentation, the Circassians remained on the margins of the missionary activities of the Polish-Lithuanian Jesuits. The *indipetea* of the candidates for the Orient and the missionary reports sent from these destinations clearly point to Christian slaves and captives as the most important target group. It is hardly surprising given the traumatic traces left by the Tatar slave raids on the Polish collective memory in the Early Modern Period, which have been recently convincingly described by Andrzej Gliwa.²³ Poles and Ruthenians suffering in the Tatar and Ottoman captivity remain an ubiquitous theme in Old-Polish literature, which must have reinforce the image of Muslim neighbours as slave hunters and slaveholders.²⁴ Similarly to Camilla Russell's findings on the Italian candidates for the overseas missions, the Polish-Lithuanians did not mention the published travel or missionary accounts. More frequently, they made references to the oral transmission of information.²⁵ Personal encounters with the members of the orders, who have succeeded to preach in the Orient, inspired many candidates. Such information we find in the petitions sent among others, by Stanislaus Bobrowski, Thomas Młodzianowski,²⁶ Stanislaus Jasiński,²⁷

23 Andrzej Gliwa, "Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej", *Ochrona zabytków* 1 (2014): 53–73; *idem*, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* (Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk im. Kazimierza Marii Osińskiego w Przemyślu, 2013).

24 On the phenomenon of inhabitants of Poland-Lithuania enslaved by the Tatars and the Ottomans in the Old-Polish literature, see Renata Ryba, *Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014).

25 Russell, "Imagining the «Indie»", 182.

26 Stanislaus Bobrowski and Thomas Młodzianowski mentioned as their source of inspiration Franciscus Rigordi, the famous Jesuit missionary in Persia, who travelled through Poland-Lithuania in 1648. Both candidates sent their petitions from the same Jesuit house in Cracow and both letters are dated on 21 February 1649, see: ARSI, Pol. 79, f. 56–57. For Franciscus Rigordi, see: Matthee, "Poverty and Perseverance", 468–472.

27 Stanislaus Jasiński's vocation for the Crimean Khanate was influenced by Paulus Beke, see Jasiński's *indipeta* dated on 27 December 1647 (ARSI, Pol. 79, f. 54–55f). For Paulus Beke, who travelled to Cioburciu in 1644, see Paul Shore, *Narratives of Adversity*, 229. In the 17th-century, Cioburciu inhabited by a few Christian families of Hungarian and Saxon origins, was located in Budjak, which at least nominally was under the control of the Crimean khans. Thus, the Dominicans considered it as a part of their

Franciscus Gasparus Tausch,²⁸ and numerous Polish-Lithuanian members of the order dreaming to accompany Ignatius Zapolski to Persia.²⁹ Among the Polish-Lithuanian requests for an assignment allowing to minister to the captives in the Muslim orient, we find many sent by young Jesuits. Often, these short one-off requests contain reference to the approval of the provincial or a professor in the local collegium. Never followed by a second letter, these appeals seems to be based on a short-lived enthusiasm. As we find such *indipetae* sent by a group of colleagues from the same house and approved by the same superior, they might testify to an unofficial obligation to show a pious vocation. To illustrate this phenomenon it is worth referring to the petitions sent by Simon Wdziekoński, Andreas Borysowicz, Adalbertus Grabenius, Joannes Wołkowicz, Sebastianus Majewski and Andreas Wiczorkowski. These supplicants from the Lithuanian province decided to write short, not-detailed requests for missions in Turkey or Muscovy in the years 1644–1645. Provincial Joannes Grażewski approved all of them. From the *Catalogus Primus Collegii Vilnensis* for the year 1642 and 1645, we learn that four of them (Wdziekoński, Wołkowicz, Borysowicz and Grabenius) have been living in the same house in this period.³⁰

The candidates' descriptions of Christian slaves in the Muslim countries focus on the sad fate of their kinsmen deprived of religious consolation. During Polish-Ottoman military conflict in 1676, Alexius Cieński, for example, observed that the whole Christianity pitied the terrible fate of people from Poland-Lithuania taken into captivity by Turks and Tatars. He lamented over their lives destitute of spiritual consolation as they have been living without altars, priests and sacraments (*sine altari, sine sacerdoce, sine sacramentis*). He expressed sorrow that they suffered

missionary territory, which covered the Crimean khanate and the Ottoman province of Caffa. Ambrosius Eszer devoted one of his studies to the activity of the Catholic missionaries in Cioburciu. In 1659, Giovanni Crisostomo da Cosenza di Calabria O.P. informs the Dominican General on the Jesuits and Franciscans from Moldavia, who were seeking pretexts to establish their missionary posts in the village (Ambrosius Eszer, "Die Gemeinde von Čobruči am Dnestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner", *Angelicum* 46/3–4 (1969): 366–386).

28 Franciscus Gasparus Tausch hoped to accompany Paulus Kostanecki in the Crimea, see his petition dated on 7 November 1687, ARSI, Pol. 79, f. 175.

29 See the petitions written by Tomasz Załęski (9 July 1695; ARSI, Pol. 79, f. 201), Stanisław Repelowski (17 November 1696; ARSI, Pol. 79, f. 205), Petrus Mikuliński (27 January 1697; ARSI, Pol. 79, f. 206), and Joannes Reuth (14 September 1697; ARSI, Pol. 79, f. 208).

30 ARSI, *Catalogus Primus Collegii Vilnensis* Anno 1642, Lith. 9, fol. 107r–116r; *Catalogus Primus Collegii Vilnensis* Anno 1645, Lith. 10, f. 27r–30r; Pol. 79, fol. 36–43.

in body and soul in the servitude. The children, he continued, either perished without being baptized, or were raised among the barbarians in ignorance of God.³¹ A year later in 1677, Joannes Godebski asked for permission to minister to poor Christians taken into captivity from the Ruthenian Voivodship. He left a moving picture of their miserable life destitute of any help. He stresses that most of the victims turned into slavery were his kinsmen: Ruthenians.³² Christophorus Zdanowicz argued his case to serve among Muscovite, Ruthenian, Lithuanian and Polish captives in the Crimea by referring to his education received at the Mohyla Academy.³³ The candidates mentioned above emphasized that they had the necessary linguistic skills to serve among the people of these ethnic origins. Similar arguments we find in the letters sent by the Polish Jesuits, who have already had the experience of ministering in the Orient. Nicolaus Rubinkowski and Stanislaus Solski maintained that they, in contrast to the French Jesuits of Galata, could easily communicate, and thus offer comfort to the slaves and captives of various Slavic origins.³⁴ Solski also suggested that he was more suitable than French missionaries to take care of the religious needs of these individuals as he had no fear of getting infected in the unhealthy districts of Istanbul, where their larger groups were kept under guard.³⁵

Accurate information on slave raids and military conflicts between Poland-Lithuania and its Muslim neighbouring states are present in

31 The *indipeta* of Alexius Cieński to Joannes Paulus Oliva, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 10 February 1676, ARSI, Pol. 79, f. 131r.

32 The *indipeta* of Joannes Godębski to Joannes Paulus Oliva, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 15 December 1677, ARSI, Pol. 79, f. 137 r.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 185.

33 The *indipeta* of Christophorus Zdanowicz is dated on 26 April 1682 (ARSI, Pol. 79, f. 147).

34 Two *indipetae* of Nicolaus Rubinkowski to Vincentius Carafa, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 25 June and 4 August 1646, ARSI, Pol. 79, f. 48–50; Stanislaus Solski's letter to Gosvinus Nickel, the Superior-General of the Society of Jesus, written on 14 December 1654 (ARSI, Gal. III, f. 173–174). For more on Stanisław Solski, see Karolina Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych* (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012), 443–456.

35 Even a summary of the recently growing research field of slavery studies in the Ottoman Empire and the Crimean Khanate is beyond the scope of this article, but such information is available in the articles of Ehud Toledano ("Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period", in: *The Cambridge World History of Slavery*, eds. David Eltis, Stanley Engerman (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 25–46) and Mikhail Kizilov ("The Black Sea and the Slave Trade: The Role of Crimean Maritime Towns in the Trade in Slaves and Captives in the Fifteenth to Eighteenth Centuries", in: *Critical Readings on Global Slavery*, eds. Damian Alan Pargas, Felicia Roşu, Leiden–Boston: Brill, 2018, 958–982).

numerous petitions. In the vast majority of cases these references were supposed to support the authors' request for a missionary appointment in the Orient to serve, for example, the captives. In some cases, however, they were designed to secure a more desirable assignment in the Oriental Indies. Franciscus Gasparus Tausch, for example, informed the General that he managed to travel as far as the Wallachian border during the military campaign conducted by Poland-Lithuania against the Crimean Khanate and the Ottoman Empire in 1688. There, he learned that journey into the Tatar lands was far too dangerous. Thus, he could not reach the missionary destination for which he had earlier sought the superiors' consent. Thus, he begged Thyrsus González de Santalla to permit him to join the missionary expedition to China headed by a French Jesuit, Philippe d'Avril.³⁶ This approach demonstrated both his adaptability and readiness to serve abroad.

Finally, it is worth asking how many of the supplicants from Poland-Lithuania were successful in obtaining permission to preach in the Orient? From twenty-seven Jesuits, who sent their requests before undertaking a journey to the East, only three received the General's consent. There are several reasons why preference was shown towards these particular candidates.

In August 1646, Nicolaus Rubinkowski sent a request to General Vincentius Caraffa to be allowed to serve again as a missionary in Istanbul. His petition is well-argued and proves his experience and detailed knowledge about the missionary activity in the Ottoman capital. He stated that his previous mission conducted as a chaplain of a Polish envoy to the Sublime Porte in the 1640s. has received an approval of General Mutio Vitteleschi.³⁷ Some personal connections on the royal court might have helped him in joining this diplomatic mission. Rubinkowski served as a chaplain during the military campaign against Muscovy commanded by King Ladislaus IV in 1633–1634.³⁸ From his letter to the General sent

36 The *indipeta* of Franciscus Gasparus Tausch to Thyrsus González de Santalla, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 11 December 1688, ARSI, Pol. 79, f. 190. On the military campaign of the year 1688, see Marek Wagner, "Kampania kamieniecka 1688 roku", in: *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. Dariusz Milewski (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2017), 187–213. The missionary expedition of Philippe d'Avril is relatively well described, cf.: D'Avril Philippe, *Voyage en divers états d'Europe e d'Asie, entreprise pour découvrir une nouveau chemin à la Chine*, Paris, 1693; Bednarz, *Ignacy Franciszek Zapolski SI*, 373–76.

37 Nicolaus Rubinkowski to Vincentius Carafa, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 4 August 1646; ARSI, Pol. 79, f. 50.

38 Edmund Nowak, *Rys duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831* (Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy: Warszawa, 1932), 55.

in January of the year 1647, we learn that he obtained the General blessing to conduct a second mission in Istanbul.³⁹ Yet, information about his career from the *Catalogi primi* suggest that he has never returned to the Ottoman Empire.⁴⁰

The second successful petitioner was Thomas Młodzianowski, who joined the newly established French mission in Isfahan in the 1650s. From the correspondence of Alexandre de Rhodes, the head of the Jesuit station in the Safavid capital, we learn that the Order was compelled to accept a Polish missionary in gratitude to Queen Louise Marie de Gonzaga Nevers's financial support.⁴¹ Most probably, Młodzianowski was selected out of two reasons. Firstly, he has sent two *indipetae* for Persia in a period immediately preceding the foundation of the Jesuit mission in the Safavid Empire.⁴² From the first one, we learn that he made a favourable impression on Franciscus Rigordi, who was deeply involved in establishing the station in Isfahan. Thus, this personal encounter must have improve Młodzianowski's chances. Secondly, he was related to a well-known Jesuit, Stanisław Kukliński, who was held in high esteem by king and queen in the early 1650s.⁴³ Thus, from his family connections, Młodzianowski could no doubt easily have acquired royal favour, which must have been crucial in case of selecting a Polish candidate for this mission.

The story of Joannes Reuth, the third successful supplicant, suggests that criterions of organisational skills and considerable personal funds

39 Nicolaus Rubinkowski to Vincentius Carafa, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 18 January 1647; ARSI, Pol. 79, f. 53.

40 *Catalogus Primus Personarum Collegii Leopoliensis Anno Domini 1655*, Pol. 13, f. 44r.

41 The letter sent by Alexandre de Rhodes to Gosvinus Nickel, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 2 March 1653; ARSI, Gal. 96II, f. 73; On the financial support of the Polish Queen, see the letter of Franciscus Rigordi to the General, dated on 20 February 1653, ARSI, Gal. 103I, f. 16r; *Appendix to De legationibus Persico-Polonicis*, in: Joannes Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*, (L'viv: Typis Collegii Societatis Iesu, 1734), 269. The complex relations between the missionary orders in Persia are recently described by Christian Windler, *Missionare in Persien. Kulturelle Diversität und Normenkonkurrenz im frühneuzeitlichen Katholizismus (17.-18. Jahrhundert)* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau-Verlag, 2018) and Alberto Tiburcio, *Muslim-Christian Polemics in Safavid Iran* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

42 Two *indipetae* of Thomas Młodzianowski dated on 21 February 1649 and 21 January 1650, ARSI, Pol. 79, f. 56, 59.

43 Rafał Panfil, "Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego w Malborku", *Echa Przeszłości* 18 (2017), 171-198; *idem*, "Pierwsi Jezuici w Malborku jako reprezentanci wielokulturowego społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów", in *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 1, eds. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2017), 243-295.

donated for the maintenance of the relevant station played important role in the selection process, as well. In 1697, Reuth made a request to accompany Ignatius Zapolski in Persia. His petition provides evidence that he was fully aware of the precarious financial situation of the Polish missionaries in Persia. Because of that, he asked for permission to allocate to the needs of the Persian station a considerable amount of money, which he had previously donated to the Society. Moreover, he promised to raise more funds from various benefactors to sustain the mission. In the same letter, he came off as a good administrator, who spared no efforts to fulfil the assigned task of constructing a new collegium in Krasnystaw.⁴⁴ The General's decision might have been also influenced by Zapolski's favourable opinion about Reuth, whom the famous missionary considered to be a perfect candidate "for Persia."⁴⁵ In the favourable political situation of the beginning of the 18th century, Zapolski and Reuth managed to establish the missionary station in Ganja. During the subsequent decade, it hosted numerous Polish missionaries including Joannes Krusiński, who left the most famous description of the fall of the Safavid dynasty.⁴⁶

Other strategies to become a missionary in the Orient

As it has been emphasized above only three out of twenty-seven candidates for the Orient successfully went through the selection procedure. Given this fact and the relative proximity of the Crimean and Ottoman border, it comes as no surprise that many Polish-Lithuanian Jesuits employed differed strategies to achieve this outcome.

44 The *indipeta* of Joannes Reuth to Thyrsus González de Santalla, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 14 September 1697, ARSI, Pol. 79, f. 208.

45 The *indipeta* of Ignatius Zapolski to Thyrsus González de Santalla, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 19 December 1697, ARSI, Pol. 79, f. 211r–212v. Joannes Reuth

46 The life and works of Joannes Krusiński attract constant attention of the scholars in the field. For the 19th-century studies, see: Stanisław Załęski, *Misje w Persji w XVII i XVIII wieku pod protektoratem Polski* (Kraków: Drukarnia „Czasu” Fr. Kulczyckiego i spółki, 1882); *idem*, *Jezuici w Polsce*, vol. 2, part 2 (Lwów: Drukarnia Ludowa, 1902), 859–892. For the overview of the recent literature on the subject, see: Ryszard Skowron, “Tłumaczenia i recepcja w Europie i Turcji prac Judy Tadeusza Krusińskiego o wojnie afgańsko-perskiej i upadku dynastii Safawidów”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Historyczne* 147/1 (2020): 13–36, and Rudi Matthee, “Introduction”, in: Judas Thaddeus Krusinski, *The History of the Revolution of Persia: An Eyewitness Account of the Fall of the Safavi Dynasty* (I.B. Tauris: London–New York, 2018), VII–XVII.

A vast majority of the Jesuits, who either did not petition to the General prior for permission to travel eastwards or no trace of their efforts has survived to our times, reached the desired destination as the members of the retinue of the Polish-Lithuanian envoys. Stanislaus Solski, for example, accompanied Mikołaj Bieganowski sent to the Sublime Porte in 1654.⁴⁷ Theophilus Rutka served as a chaplain to Władysław Szmeling in the Crimea in 1661.⁴⁸ Franciscus Świerzewicz worked as a chaplain for Hieronim Radziejowski during his difficult mission to Sultan Mehmed IV in 1667.⁴⁹ Albertus Rybczewski performed religious ceremonies and services for Jan Gniński, the great envoy to the Ottoman Empire in 1678.⁵⁰ Eventually, Franciscus Gościecki and Martinus Kiernożycki served as the chaplains of Stanisław Chomętowski dispatched to Istanbul in 1712.⁵¹ It is not entirely clear why the above mentioned Jesuits did not seek the General approval. Perhaps, they perceived their relatively short stays rather as a particularly challenging chaplaincy that the regular mission abroad, which required the special permission from the General. Some of them, who like Stanislaus Solski, did not return with the envoy to Poland-Lithuania, but spent a few years serving as a missionary, sought the General's consent to remain in the Orient.⁵²

A careful analyses of the Jesuits' careers indicates that some of them could rely on the powerful protectors from among the Polish-Lithuanian magnates to support and facilitate their plans to serve abroad. Stanisław Mniszek, whom we find preaching God's Word in Istanbul in 1651, served earlier at the court of Crown Hetman Stanisław Koniecpolski.⁵³ Another Jesuit, Martinus Rybicki was a military chaplain of Stanisław Lanckoroński. In this moment, the latter should be counted among the closest supporters of the royal couple and an important commander of the Polish army fighting against the Tatars and Cossacks, in the military

47 Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, 443–445.

48 *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 586.

49 *Vita mortuorum in Collegio Camenecensi Societatis Iesu*, ARSI, Pol. 68II, f. 523.

50 *Eloqui mortuorum in Collegio Premisliensis ab Anno 1693*, ARSI, Pol. 68II, f. 983.

51 *Catalogus Defunctorum in Residentia Samborid Societatis Iesu ab Anno 1727 ad 1730. 21. Maii*, Pol. 69, f. 551; *Catalogus Defunctorum in Collegio Camenecensi Societatis .Iesu ab anno 1727 ad 1730*, Pol. 69, f. 481.

52 Stanislaus Solski to Gosvinus Nickel, the Superior-General of the Society of Jesus, dated on 5 May 1654, ARSI, Gal, 103II, f. 157r.

53 *Catalogus Primus Missionis Moldavicae et Turcicae Anno 1651*, ARSI, Pol. 12, f. 182r; the letter of Stanislaus Mniszek to Franciscus Piccolomini, the Superior General from Constantinople, dated on 6 January 1651, ARSI, Pol. 77II, f. 416; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, 432.

conflict, which culminated in the Battle of Beresteczko. Lanckoroński's letter to the Jesuit General sent in February 1651 describes Rybicki as a devoted priest, whom he wished to keep in his service.⁵⁴ In 1654, Rybicki, accompanied by Alexander Zawalski, yet another courtier of Lanckoroński, entered into a competition over the Crimean mission against the Dominicans. A very short note written down in the *Catalogus Primus* next to their names suggests that Rybicki and Zawalski's missionary activity enjoyed support of the royal couple and a few senators.⁵⁵ Other sources inform us that they received funds for the mission from the Polish Queen. Most probably, John Casimir and Louise Marie de Gonzaga Nevers hoped that a Jesuit station controlled by two former chaplains of Lanckoroński, who remained their loyal adherent at the moment, would become a valuable diplomatic asset in the Crimea. Only the decisive steps undertaken by the latter's prefect, Raymund Charzewski, forced the newcomers, to leave the peninsula.⁵⁶

Conclusions

As we have seen, the Polish-Lithuanian Jesuits resorted to a variety of strategies to become missionaries in the Orient. While many of them followed the standard procedure of seeking the General's consent and sent well-argued petitions, only a few received his permission. Most probably, the real need of priestly ministry in Poland-Lithuania itself, played an important role in the superior's indifference to the poignant descriptions of the suffering captives, their unbaptized children, and supposedly Christian inhabitants of the Northern Caucasus. It deserves attention that numerous Polish-Lithuanian Jesuits, who spent some time preaching God's Word in the Orient, did not send petitions before reaching their missionary destinations. They could travel eastwards as chaplains of the Polish-Lithuanian envoys. Those of the missionaries, who decided to stay abroad for a longer period, usually made an effort to receive *post factum* the General's approval. Finally, we find one more group among the Polish-Lithuanian Jesuits serving in Persia and Northern Caucasus

54 The letter of Stanisław Lanckoroński to Franciscus Piccolomini, the Superior-General, dated on 6 February 1651, ARSI, Pol. 77II, f. 417-418.

55 *Missiones Provinciae Polonae Societatis Jesu [1655]*, ARSI, Pol. 13, f. 64r.

56 *Petitiones Sacrae Congregationi de Propaganda Fide a Praefecto Missionis Tartariae O.P. porrectae, 1656*, AGOP, XIII, 076900, f. 2.

namely the supplicants for China, who failed to reach the Far-East and settled for less prestigious missionary posts.

Bibliography

Primary Sources

- General Archives of the Order of Preachers in Rome, XIII, 076900.
 Archivum Romanum Societatis Iesu, Gal. 96II, 103II, Pol. 13, 68II, 69, 77II, 78, 79.
 Propaganda Fide Historical Archives in Rome, SOCG, vol. 62, 65, 122.
 D'Avril Philippe, *Voyage en divers états d'Europe e d'Asie, entreprise pour découvrir une nouveau chemin à la Chine* (Paris, 1693).
 Krusiński Joannes, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam* (Lviv: Typis Collegii Societatis Iesu, 1734).

Books and Monographs

- Bednarz Mieczysław, “Ignacy Franciszek Zapolski, dyplomata i misjonarz w Persji pod koniec wieku”, in: *Gdy Europa szukała Azji*, ed. Felix Plattner (Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1975), 371–86.
 Casalini Cristiano, “Discerning Skills: Psychological Insight at the Core of Jesuit Identity”, in: *Exploring Jesuit Distinctiveness. Interdisciplinary Perspectives on Ways of Proceeding within the Society of Jesus*, ed. Robert Aleksander Maryks (Leiden–Boston: Brill, 2016), 189–211.
 Clossey Luke, *Salvation and Globalization in the Early Jesuit Missions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
 Czamańska Ilona, “Religia i polityka. Rola kościoła katolickiego i cerkwi prawosławnej w stosunkach polsko-mołdawskich w XVII wieku”, in: *Bliżej siebie: Rumuni i Polacy w Europie. Historia i dzień dzisiejszy*, eds. Stanislava Iachimovschi, Elżbieta Wieruszewska, (Suceava: Uniunea Polonezilor din România 2006), 168–171.
 Ambrosius Eszer, *Missionen in Randzonen der Weltgeschichte. Krim, Kaukasien und Georgien*, in: *Sacra Congregationis De Propaganda Fide Memoria Rerum 1622–1972*, ed. Josef Metzler, vol. 1, part 1: 1622–1700 (Rome: Herder, 1971), 650–679.
 Gliwa Andrzej, *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku* (Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk im. Kazimierza Marii Osińskiego w Przemyślu, 2013).
 Golvers Noël, „«Litterae Indipetae» from the Jesuit Provincia Flandro-Belgica 1640/1660–1700”, in: *Light a Candle. Encounters and Friendship with China. Festschrift in Honour of Angelo S. Lazzarotto P.I.M.E.*, eds. Roman Małek S.V.D., Gianni Criveller P.I.M.E. (Sankt-Augustin–Nettetal: Steyler Verlagsbuchhandlung, 2010).

- Hautala Roman, "Catholic Missions in the Golden Horde Territory", in: *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica*, eds. Ovidiu Cristea, Liviu Pilat (Leiden–Boston: Brill, 2020), 39–65.
- Inglot Marek, "Misjonarze jezuitcy na Krymie od początku XVII do połowy XVIII wieku", in: *Polacy na Krymie*, ed. Edward Walewander (Lublin: Studio Komputerowo-Wydawnicze „Bamka”, 2004).
- Kizilov Mikhail, "The Black Sea and the Slave Trade: The Role of Crimean Maritime Towns in the Trade in Slaves and Captives in the Fifteenth to Eighteenth Centuries", in: *Critical Readings on Global Slavery*, eds. Damian Alan Pargas, Felicia Roşu (Leiden–Boston: Brill, 2018), 958–982.
- Królikowska-Jedlińska Natalia, "The Northern Caucasus Viewed by the Catholic Missionaries, 1625–1720s" in: *Eastern Europe, Safavid Persia and the Iberian World. Frontiers and Circulations at the Edge of Empires*, eds. José Cutillas Ferrer, Óscar Recio (Valencia: Albatros. 2018), 127–138.
- Królikowska-Jedlińska Natalia, "Slaves of the Crimean Khan or Muslim Warriors? The Status of Circassians in the Early Modern Period", in: *Slavery in the Black Sea Region c. 900–1900. Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam*, ed. Felicia Roşu, (Leiden–Boston: Brill, 2022), 364–384.
- Matthee Rudi, "Introduction", in: Judas Thaddeus Krusinski, *The History of the Revolution of Persia: An Eyewitness Account of the Fall of the Safavi Dynasty* (I.B. Tauris: London–New York, 2018), VII–XVII.
- Miażek-Męczyńska Monika, *Indipetae Polonae – kołatanie do drzwi misji chińskiej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2015).
- Nowak Edmund, *Rys duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831* (Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy: Warszawa, 1932).
- Panfil Rafał, "Starania Stanisława Kuklińskiego o przejęcie kościoła zamkowego w Malborku", *Echa Przeszłości* 18 (2017): 171–198.
- Panfil Rafał, "Pierwsi Jezuitcy w Malborku jako reprezentanci multietnicznego społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów", in: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 1, eds. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2017), 243–295.
- Pizzorusso Giovanni, *Governare le missioni, conoscere il mondo nel XVII secolo. La Congregazione Pontificia de Propaganda Fide* (Edizioni Sette Città: Viterbo, 2018).
- Pizzorusso Giovanni, "Reti informative e strategie politiche tra la Francia, Roma e le missioni cattoliche nell'impero ottomano agli inizi del XVII secolo", in: *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa*, ed. Giovanna Motta (FrancoAngeli: Milano 1998), 212–231.
- Prokop Krzysztof, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)* (Warszawa–Drohiczyn: Drukarnia Akcydensowa Andrzej Dorosz, 2014).

- Prosperi Adriano, *Tribunali della coscienza: Inquisitori, confessori, missionary* (Torino: Piccola Biblioteca Einaudi, 1996).
- Reychman Jan, *Biskupstwo bakowskie w świetle literatury historycznej rumuńskiej* (Kraków: Nasza Przeszość, 1948).
- Russell Camilla, “Imagining the «Indies»: Italian Jesuit Petitions for the Overseas Missions at the Turn of the Seventeenth Century”, in: *L’Europa divisa e i nuovi mondi. Per Adriano Prosperi*, eds. Massimo Donattini, Giuseppe Marcocci, Stefania Pastore (Pisa: Edizioni della Normale, 2011), vol. 2, 179–189.
- Russell Camilla, “Vocation to the East: Italian Candidates for the Jesuit China Mission at the Turn of the Seventeenth Century”, in: *Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, eds. Machtelt Israëls, Louis Waldman (Florence, Villa I Tatti: The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2013), vol. 2, 313–327.
- Ryba Renata, *Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014).
- Shore Paul, *Narratives of Adversity. Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773)* (Budapest–New York: CEU Press, 2012).
- Targosz Karolina, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych* (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012).
- Tiburcio Alberto, *Muslim–Christian Polemics in Safavid Iran* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).
- Toledano Ehud, “Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period”, in: *The Cambridge World History of Slavery*, eds. David Eltis, Stanley Engerman (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 25–46.
- Wagner Marek, „Kampania kamieniecka 1688 roku”, in: *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, ed. Dariusz Milewski (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2017), 187–213.
- Wagner Marek, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, vol. 1–2 (Tarnowskie Góry: Inforteditions 2020).
- Windler Christian, *Missionare in Persien. Kulturelle Diversität und Normenkonkurrenz im frühneuzeitlichen Katholizismus (17. –18. Jahrhundert)* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau–Verlag, 2018).
- Zabolotnaia Lilia, “Populația catolică în orașele din Moldova (secolele XVI–XVII)”, in: *Bliżej siebie. Polacy i Rumuni a historyczne i kulturowe dziedzictwo Europy*, eds. Stanislava Iachimovschi, Elżbieta Wieruszewska (Suceava: Uniunea Polonezilor din România, 2007), 156–173.
- Załęski Stanisław, *Misje w Persji w XVII i XVIII wieku pod protektoratem Polski* (Kraków: Drukarnia „Czasu” Fr. Kulczyckiego i spółki, 1882).
- Załęski Stanisław, *Jezuici w Polsce*, vol. 2, part 2 (Lwów: Drukarnia Ludowa, 1902).

Journal Articles

- Bobková-Valentová Kateřina, “Come elaborare la biografia di un gesuita? Rassegna delle fonti di registro dell’ordine, loro conservazione, accessibilità e valore documentario nella prospettiva di una sistematica elaborazione di un database biografico”, *Bollettino dell’Istituto Storico Ceco di Roma* 9 (2014): 111–145.
- Bočková Alena, “Epistolae Generalium ad Nostros - Řádová korespondence jako biografický pramen”, *Folia Historica Bohemica* 26 (2011): 403–416.
- Eszer Ambrosius, “Giovanni Giuliani da Lucca O.P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften”, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 37 (1967): 353–468.
- Eszer Ambrosius, “Die Gemeinde von Čobruči am Dneestr und die II. Krim-Mission der Dominikaner”, *Angelicum* 46/3–4 (1969): 366–386.
- Frei Elisa, “*In Nomine Patris*: The Struggle Between an Indipeta, his Father, and the Superior Generals of the Society of Jesus (ca. 1701–1724)”, *Chronica mundi* 13 (2018): 107–123.
- Frei Elisa, “The Many Faces of Ignazio Maria Romeo, SJ (1676–1724?), Petitioner for the Indies: A Jesuit Seen through his Litterae Indipetae and the Epistolae Generalium”, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 85 (2016): 365–404.
- Gliwa Andrzej, “Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej”, *Ochrona zabytków* 1 (2014): 53–73.
- Krzyszkowski, Joseph, “Entre Varsovie et Ispahan. Le P. Ignace-François Zapolski S.I. ”, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 18 (1949): 85–117.
- Lamalle Edmond, “L’archivio di un grande Ordine religioso. L’Archivio Generale della Compagnia di Gesù”, *Archiva Ecclesiae* 24–25 (1981–1982): 114–116.
- Madaj Mieczysław, *Z dziejów misji polskiej na Krymie*, „Sacrum Poloniae Millennium” 5 (1958): 521–538.
- Maldavsky Aliocha, “Pedir las Indias. Las cartas ‘indipetae’ de los jesuitas europeos, siglos XVI–XVII, ensayo historiográfico”, *Relaciones XXXIII*, 132 (2012).
- Mariani Andrea, “Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką”, *Rocznik Lituanistyczny* 1 (2015): 37–82.
- Matthee Rudi, “Poverty and Perseverance: The Jesuit Missions of Isfahan and Shamakhi in Safavid Iran”, *Al-Qantara* 36 (2015): 463–501.
- Miażek-Męczyńska Monika, “Polish Jesuits and Their Dreams about Missions in China, according to the Litterae indipetae”, *Journal of Jesuit Studies* 5 (2018/3): 404–420.
- Milewski Dariusz, „Jerzy Kutnarski – Polak w służbie mołdawskiej i polskiej”, *Echa Przeszłości* 13 (2012): 107–131.
- Skowron Ryszard, “Tłumaczenia i recepcja w Europie i Turcji prac Judy Tadeusza Krusińskiego o wojnie afgańsko-perskiej i upadku dynastii Safawidów”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Historyczne* 147/1 (2020): 13–36.

Souza Laura, Massimi, Marina, “Il desiderio dell’oltremare nelle litterae Indipetae: le condizioni psicologiche per l’azione nella narrativa di giovani gesuiti del sedicesimo secolo”, *Memorandum* 3 (2002): 55–71.

Vantard Amélie, “Les vocations missionnaires chez les Jésuites français aux XVIIe–XVIIIe siècles”, *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest* 116/3 (2009): 9–22.

| Unsuccessful petitioners for the mission in the Orient | Successful petitioners for the mission in the Orient | Petitioners for other destinations, who served in the Orient | Missionaries, who did not send a petition to serve in the Orient before their departure or whose petition did not survive. |
|--|--|---|--|
| 1. Simon Wdziekoński 2. Stanisław Kosiński 3. Adalbertus Grabenius 4. Sebastianus Majewski 5. Petrus Dunin 6. Martinus Cykler 7. Stanisław Jasiński 8. Franciscus Marillier 9. Gasparus Solski 10. Maximilian Pruszkowski 11. Joannes Hagi 12. Ignatius Stephanus Wysocki 13. Alexius Cieński 14. Joannes Godebski 15. Christophorus Zdanowicz 16. Franciscus Gasparus Tausch 17. Alexander Wietwiński 18. Thomas Załęski 19. Stanisław Repelowski 20. Petrus Mikuliński 21. Josephat Sokołowski 22. Dominicus Rudnicki 23. Casimirus Twardochlebowski 24. Stanisław Starkowiecki | 1. Thomas Młodzianowski 2. Nicolaus Rubinkowski 3. Joannes Reuth | 1. Paulus Kostanecki 2. Ignatius Zapolski 3. Conradus Terpiłowski 4. Joannes Gostkowski 5. Joannes Ośnicki 6. Michael Wiczorkowski | 1. Stanisław Solski 2. Stanisław Mniszek 3. Paulus Ulanowski 4. Paulus Wroczyński 5. Alexander Zawalski 6. Martinus Rybicki 7. Christophorus Wierzchowski 8. Franciscus Gościecki 9. Teofilus Rutka 10. Franciscus Świerzewicz 11. Alexander Kulesza 12. Albertus Rybczewski 13. Franciscus Malechowski 14. Martinus Kiernożycki 15. Andreas Zielonacki 16. Joannes Krusiński |

Bartłomiej Michał Wołyniec

ORCID: 0000-0002-0373-7070

Uniwersytet Papieski im. Jana Pawła II w Krakowie

Chocim – polskie Lepanto. Aspekt religijny zwycięstwa odniesionego nad Turkami w 1621 r.

Khotyn – the Polish Lepanto. Religious Aspect of the Victory over the Turks in 1621.

Abstrakt

Zmagania polsko-tureckie pierwszej połowy XVII w., w tym także kampania chocimska z 1621 r., interesowały przede wszystkim historyków wojskowości, jak i tych, którzy w swoich badaniach zajmowali się kontekstem politycznym tego konfliktu. W mniejszym natomiast stopniu analizowali go historycy szeroko pojętej kultury, w tym kultury religijnej państwa polsko-litewskiego. O tym ostatnim aspekcie wojny chocimskiej pisał m.in. ks. Stanisław Chodyński, rozpoczynając tym samym badania nad tzw. oficjum chocimskim, a także ks. Bronisław Gładysz, a za nimi i inni autorzy. Celem niniejszego artykułu jest zaś przedstawienie tytułowego zagadnienia zarówno w kontekście działań wojennych, jak i kultury religijnej XVII-wiecznego Krakowa, która nie pozostała bez wpływu na ukształtowanie się pamięci o zwycięstwie chocimskim. Szczątkowo zachowana podstawa źródłowa, która w znacznej mierze spłonęła w 1850 r. podczas wielkiego pożaru Krakowa, pozwala jedynie na podstawową analizę tytułowego zagadnienia. Tym samym wszelkiego rodzaju relacje – wykorzystane w niniejszym artykule – oparte są na fragmentarycznie zachowanych

źródłach oraz wypisach i notatkach sporządzonych przez historyków przed tym tragicznym w skutkach wydarzeniem. Mimo różnego rodzaju trudności w niniejszym artykule udało się omówić, a co ważniejsze połączyć ze sobą trzy dotąd funkcjonujące osobno wątki: zwycięstwo pod Lepanto, sukces wojsk polskich pod Chocimiem oraz krakowską procesję różańcową z 1621 r. W konsekwencji zaś ustalić, że bitwa pod Chocimiem (1621) była dla mieszkańców Rzeczypospolitej tym, czym dla mieszkańców Italii, szerzej zaś Europy, zwycięstwo pod Lepanto.

Słowa kluczowe: Chocim, Lepanto, wojny polsko-tureckie, Marcin Szyszkowski, Pius V

Abstract

The Polish-Turkish wars in the first half of the 17th century, including the Khotyn campaign of 1621, have been of particular interest to military historians, as well as those dealing with the political context of this conflict in their research. They were studied less frequently by historians of broadly understood culture, including the religious culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The last aspect of the Khotyn war was discussed by, among others, Fr. Stanisław Chodyński, who thus started research on the so-called Khotyn Office, as well as by Fr. Bronisław Gładysz, followed by other authors. The aim of this article is to present the issue both in the context of warfare and the religious culture of 17th-century Krakow, which was not without influence on the formation of how the Khotyn victory was memorized. The residually preserved body of sources, which had largely burned down in 1850 during a great fire in Krakow, allows for a merely basic analysis of the issue. Thus, all kinds of accounts used in this article are based on fragmented sources as well as extracts and notes drawn up by historians before the tragic fire. Despite various difficulties, the author found it possible to discuss and, more importantly, to combine three threads that had been functioning separately: the victory at Lepanto, the success of the Polish troops at Khotyn, and the Krakow Rosary Procession of 1621. As a consequence, it should be established that the Battle of Khotyn (1621) was, for the inhabitants of the Commonwealth, what the victory at Lepanto was for the inhabitants of Italy, and more broadly, of Europe.

Keywords: Khotyn, Lepanto, Polish-Turkish Wars, Marcin Szyszkowski, Pius V

Wstęp

Zmagania polsko-tureckie pierwszej połowy XVII w., w tym także kampania chocimska z 1621 r., interesowały przede wszystkim historyków wojskowości, jak i tych, którzy w swoich badaniach zajmowali się kontekstem politycznym tego konfliktu¹. W mniejszym natomiast stopniu analizowali go historycy szeroko pojętej kultury, w tym kultury religijnej państwa polsko-litewskiego². O tym ostatnim aspekcie wojny chocimskiej pisał m.in. ks. Stanisław Chodyński, rozpoczynając tym samym badania nad tzw. oficjum chocimskim³, a także ks. Bronisław Gładysz⁴, a za nimi i inni autorzy⁵. O wiele mniej uwagi badacze poświęcili natomiast procesji różańcowej przemierzającej ulicę Krakowa 3 października 1621 r., która w sposób nierozzerwalny związana była zarówno z samą kampanią chocimską, jak i zredegowanym w kilka lat po jej zakończeniu tekstem oficjum dziękczynnego, upamiętniającego zwycięstwo odniesione przez wojska polsko-litewskie. Przyczyny takiego stanu rzeczy należy upatrywać przede wszystkim w szczerkowo zachowanej podstawie źródłowej,

- 1 M.in.: Józef Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621)* (Lwów: Drukarnia Włodzimierza Łozińskiego, 1889); Ryszard Majewski, „Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 7/1 (1961): 3–39; Leszek Podhorodecki, „Kampania chocimska 1621 roku”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 10/2 (1964): 88–143 oraz 10/1 (1965): 37–68; Leszek Podhorodecki, *Chocim 1621* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1988); Mirosław Nagielski, „Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 143/2 (2016): 277–285; Mirosław Nagielski, „Kampania chocimska 1621 roku”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 18/3 (2021): 7–25; Artur Goszczyński, „Nieszczęścia gorsze od wroga. Głód i niedostatki w armii Rzeczypospolitej podczas kampanii chocimskiej z 1621 r.”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 18/3 (2021): 27–51; Artur Goszczyński, „O wpływie warunków atmosferycznych na przebieg bitwy pod Chocimiem w 1621 roku”, *Radzyński Rocznik Humanistyczny* 19 (2021): 7–16.
- 2 M.in.: Paulina Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie...* Kilka kartek z dziejów sławy wojny chocimskiej 1621 roku”, w: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. Wiesław Pawlak, Magdalena Piskała (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2011), 160–175; Andrzej Korytko, „Chocim 1621 roku w polskiej literaturze i malarstwie”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 18/3 (2021): 119–137.
- 3 Stanisław Chodyński, *Pamięć wieczna wojny chocimskiej w nabożeństwie kościelnym* (Włocławek: Druk Dyecezalna, 1909).
- 4 Bronisław Gładysz, *Officium in gratiarum actione pro victoria chocimensi w historycznym rozwoju przedstawione z uwzględnieniem dwóch nieznanymi druków liturgicznych z XVII wieku* (Poznań: Wydawnictwo PTPN, 1928).
- 5 M.in.: Beata Bodzioch, „Officium gratiarum actione pro victoria ex Turcis obtenta zachowane w antyfonarzach rodziny Piotrkowczyków” (cz. I – Teksty), *Roczniki Teologiczne* 63/13 (2016): 41–53; Beata Bodzioch, „Officium gratiarum actione pro victoria ex Turcis obtenta zachowane w antyfonarzach rodziny Piotrkowczyków” (cz. II – Melodie), *Roczniki Teologiczne* 65/13 (2018): 45–55.

która w znacznej mierze spłonęła w 1850 r. podczas wielkiego pożaru miasta (trzeba tu uwzględnić związek procesji z działalnością krakowskich dominikanów). Z tego też powodu znane nam dziś wszelkiego rodzaju relacje oparte są na fragmentarycznie zachowanych źródłach oraz wypisach i notatkach sporządzonych przez historyków przed tym tragicznym w skutkach wydarzeniem.

Bitwa pod Lepanto (1571 r.)

W drugiej połowie XVI w. zagrożenie chrześcijańskiej Europy ze strony Turków Osmańskich osiągnęło swoje apogeum. Przejawem tego była m.in. bezpośrednia możliwość ataku na Rzym, którego zajęcie stanowiłoby ukoronowanie ofensywnej polityki sułtana Sulejmana Wspaniałego. W czasie rządów jego następcy – Selima II, doszło jednak do pewnego wyhamowania ekspansji, w efekcie czego papież Pius V zdecydował się zawiązać wymierzony przeciw Turcji sojusz państw katolickich. Tym samym w 1571 r. powstała tzw. Liga Święta złożona z Państwa Kościelnego, Królestwa Hiszpanii i Republiki Weneckiej, które wspierane były przez Republikę Genui i Zakon Maltański. Mimo nie w pełni zbieżnych interesów sprzymierzeńcom udało się zorganizować flotę, która pod dowództwem Juana de Austria wysłana została przeciw okrętom sułtana, od pewnego już czasu odnoszącym sukcesy w starciach z przeciwnikami⁶.

Świadomy istniejącego zagrożenia, a co za tym idzie możliwości poniesienia porażki papież Pius V nakazał, aby w intencji zwycięstwa wojsk katolickich wierni odmawiali różaniec, który – w jego przekonaniu – był szczególnie skuteczną modlitwą błagalną w czasie zagrożeń i utrapień. Wyraził to m.in. w opublikowanej w 1569 r. konstytucji apostołskiej *Consueverunt Romani Pontifices*, w której stwierdzał:

Biskupi rzymscy oraz inni święci ojcowie, nasi poprzednicy ilekroć trażyły ich wojny cielesne bądź duchowe, albo kiedy zagrażały im inne niebezpieczeństwa, mieli zwyczaj z tym większym pokojem i żarliwością służyć i oddawać się Bogu, aby tym łatwiej uniknąć zagrożeń i uzyskać bezpieczeństwo. Błagali o Bożą pomoc, swoimi prośbami i litaniami wzywali wstawiennictwa świętych i wraz z Dawidem wznosili oczy ku góróm, mając niezachwianą nadzieję, że stamtąd przyjdzie im pomoc. [...] stosowanie [zaś] do liczby Psalmów Dawida sto pięćdziesiąt Pozdrowień

6 Jan Reychman, *Historia Turcji* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973).

Anielskich z Modlitwą Pańską przy każdej dziesiątce medytuje się, czci i rozmyśla o całym życiu Pana Naszego Jezusa Chrystusa⁷.

Wymownym wydarzeniem, mającym modlitewnie wesprzeć katolicką kampanię wojenną, była także procesja, z inicjatywy papieża przemierzająca ulice Rzymu, podczas której niesiono obraz *Salus Populi Romani*⁸.

Decydująca bitwa rozegrała się 7 października 1571 r. pod Lepanto. Dowodzona przez Juana de Austria niewielka flota spotkała się z dobrze przygotowanymi do walki okrętami tureckimi i odniosła spektakularne zwycięstwo. Wierzono, że było ono możliwe tylko dzięki Najświętszej Maryi Pannie, której orędownictwa wypraszano zarówno w indywidualnych modlitwach różańcowych, jak i w trakcie procesji zorganizowanej przez papieża⁹.

Przekonanie, że zwycięstwo pod Lepanto zostało odniesione dzięki wstawiennictwu Najświętszej Maryi Panny, zostało wyrażone przez papieża Piusa V, który w bulli *Salvatoris Domini Nostri* (1572 r.) stwierdził, że 7 października 1571 r. „dzięki zasługom i modlitwom Matki Bożej Bóg ukazał swoją potęgę, udzielając katolikom zwycięstwa nad Turkami, nieprzyjaciółmi wiary katolickiej”¹⁰. Podobne spostrzeżenie zostało zawarte także w bulli *Monet Apostolus* (1573 r.) papieża Grzegorza XIII: „dnia siódmego października flota turecka przewyższająca liczebnością i dawną sławą flotę chrześcijańską, została pokonana i zmiażdżona mocą Pana Boga Zastępów”¹¹.

Oba papieskie dokumenty dotyczyły liturgicznego upamiętnienia zwycięstwa odniesionego nad Turkami pod Lepanto. Pierwszym z nich papież Pius V ustanowił w dniu 7 października święto Różańca Błogosławionej Dziewicy Maryi, zaś drugim – jego następca Grzegorz XIII – przeniósł jego obchody na pierwszą niedzielę października. Od tej też pory święto miało być obchodzone w każdym kościele, w którym znajdował się ołtarz lub kaplica poświęcona Matce Bożej Różańcowej¹².

7 *Acta Sanctae Sedis necnon Magistrorum et Capitulum generalium sacri Ordinis Praedicatorum pro Societate SS. Rosarii*, red. Joseph Maria Larroca, Vol. II, Pars I–II (Lugduni: Typis Xaverii Jevain, 1891), 75–78.

8 Roberto de Mattei, *Pio V. Storia di un papa santo* (Torino: Edizioni Lindau, 2021), 243–248.

9 *Ibidem*, 252–257.

10 *Acta Sanctae Sedis*, 85–86, 88. Zob. także: Bogusław Kochaniewicz, „Wpływ zwycięstwa pod Lepanto na liturgię Kościoła Zachodniego”, *Salvatoris Mater* 5/1 (2003): 208–209.

11 *Acta Sanctae Sedis*, 97. Zob. także: Kochaniewicz, „Wpływ zwycięstwa pod Lepanto”, 208–209.

12 *Acta Sanctae Sedis*, 88, 90, 97–98. Zob. także: Kochaniewicz, „Wpływ zwycięstwa pod Lepanto”, 209–210; Krzysztof Józef Czyżewski, Marek Walczak, „The Archconfraternity

Krakowski obraz *Salus Populi Romani*

Historia krakowskiego obrazu Matki Bożej Śnieżnej w dużej mierze opiera się na tradycji, która przetrwała do czasów nam współczesnych na podstawie informacji zawartych w wydanych w XVII i XVIII w. książkach, książeczkach i broszurach religijnych. Większość źródeł rękopiśmiennych, które przechowywane były w krakowskim klasztorze Dominikanów, spłonęła bowiem w trakcie wielkiego pożaru miasta w 1850 r. bądź też zaginęła w niedługim czasie po tym tragicznym wydarzeniu. Zwrócił na to uwagę już o. Konstanty Maria Żukiewicz, który w 1921 r. pisał:

Wyznać trzeba, że nie jest łatwo pisać historię cudownego obrazu Matki Boskiej Różańcowej w kościele OO. Dominikanów w Krakowie. Źródeł do historii bezpośrednich nie mamy, gdyż wiele aktów klasztornych spłonęło podczas pożaru krakowskiego kościoła i klasztoru w dniach 18–20 lipca 1850 r. Te zaś dokumenty, które pozostały, zaginęły i już do klasztoru więcej nie powróciły¹³.

Z drugiej strony dominikanin stwierdził, że „z braku bezpośrednich i obszerniejszych źródeł” wydana w 1868 r. broszura autorstwa Józefa Mączyńskiego – *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N[ajświętszej] Maryi P[anny] Różańca Ś[więtego] w kościele Ojców Dominikanów w Krakowie* – „jest obecnie pierwszorzędnym [i] najgłówniejszym do dziejów naszego obrazu [źródłem], bo na dokumentach współczesnych opartem”¹⁴.

Ta niewielkich rozmiarów książeczka stanowi zbiór artykułów, które Mączyński opublikował w krakowskim „Czasie” 24 października 1858 r. oraz w okresie od 3 do 12 października 1862 r. W zasadniczej mierze bazują one na wypisach źródłowych wykonanych przez autora z akt i dokumentów, które spłonęły w 1850 r., bądź też – jak zostało to wspomniane – niedługo potem zaginęły. Sam Mączyński kilkakrotnie – tak w artykułach prasowych, jak i samej broszurze – wspomniał, że korzystał z klasztorowego archiwum, a opisując obraz i związane z nim cuda,

of the Rosary in the Dominican Churches of Krakow. Piety and Patronage of the Arts”, *Acta Historiae Artis Slovenica* 23/2 (2018), 146.

13 Konstanty Maria Żukiewicz, *Cudowny obraz Matki Boskiej Różańcowej w kościele krakowskich dominikanów* (Kraków: Nakładem OO. Dominikanów w Krakowie, 1921), 3.

14 *Ibidem*, 6.

bazował na – niestety bliżej nieokreślonym – „historiografie zakonu”¹⁵. Zapewne z tego właśnie powodu o Żukiewicz określił jego pracę „zlepkiem dawnych aktów klasztornych”¹⁶, które stanowią niezwykle ważne źródło do dziejów krakowskiego konwentu ojców dominikanów. Opierając się zatem na artykułach i broszurze autorstwa Mączyńskiego, jak i materiałach zebranych i opublikowanych w 1921 r. przez o. Żukiewicza, można nakreślić dość ogólne dzieje krakowskiego obrazu Matki Bożej Śnieżnej, które dla poruszonych w tym tekście kwestii wydają się wystarczające.

Wydaje się, iż po raz pierwszy obraz Matki Bożej Śnieżnej z krakowskiego kościoła Dominikanów został wzmiankowany w źródłach w kontekście nowego urządzenia tamtejszego oratorium Arcybractwa Różańcowego, które od tej pory miało funkcjonować w kaplicy pw. Trzech Króli¹⁷. W dniu 4 lutego 1601 r. przeor klasztoru – o. Jacek Suski, wraz z całym konwentem wydał nowy akt fundacyjny konfraterni¹⁸, zaś 14 kwietnia 1601 r. sufragan krakowski Paweł Dąbski konsekrował w brackiej kaplicy ołtarz „in honorem Sancti Sanctissimae Virginis Mariae”¹⁹, w którym – jak przyjmował o. Żukiewicz – umieszczona była już wówczas kopia rzymskiego obrazu *Salus Populi Romani*²⁰. Oba akty w sposób

15 Józef Mączyński, *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N[ajświętszej] Maryi P[anny] Różańca Ś[więtego] w kościele Ojców Dominikanów w Krakowie* (Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1863).

16 Żukiewicz, *Cudowny obraz*, 4.

17 O początkach krakowskiego Arcybractwa Różańcowego zob. m.in.: Andrzej Bruździński, „Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie”, w: *Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi*, red. Włodzimierz Bielak, Stanisław Tylus (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006); Czyżewski, Walczak, „The Archconfraternity of the Rosary”, 140; 143; Krzysztof Józef Czyżewski, Marek Walczak, „Oprawa artystyczna świąt i uroczystości Arcybractwa Różańcowego w kościele dominikanów w Krakowie”, *Rocznik Historii Sztuki* 45 (2020), 59–60.

18 Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów [dalej: APPD], perg. 454 (430): Kraków, 4 lutego 1601 r. Por. APPD, rkps. Kr. B. 13 – znajdują się tutaj dwa odpisy dokumentu z 4 lutego 1601 r., jak i odpis bulli papieża Klemensa VIII z 18 listopada 1600 r. Zob. także.: Bruździński, „Bractwa religijne”.

19 „Anno D[omi]ni 1601, die 14 Mensis Aprilis Ego Paulus Dębski Dei gra[tia] E[pi]scopus Laodicen[sis] Suffraganeus Cracovien[sis] consecravi[t] Altare hoc in honorem Sancti Sanctissimae Virginis Mariae, et reliquias Sanctorum Martyrum, Decem millium Martyrum, Gereonis et Sociorum Sancti Hyacinthi Confessoris in eo inclusi, et singulis Christifidelibus hodiae unum Annum, et in die Anniversario Consecr[ati]onis huiusmodi ipsum visitantibus quadraginta dies de nera Indulgentia in forma Eccl[esi]ae consueta concessa” – dokument ten był dołączony do niewielkich rozmiarów puszki, w której znajdowały się relikwie wspomnianych w tekście męczenników: Czyżewski, Walczak, „Oprawa artystyczna”, 60, przyp. 10.

20 Żukiewicz, *Cudowny obraz*, 6. Autor opracowania swoje przypuszczenie oparł zapewne na treści dokumentu z 4 lutego 1601 r., w którym zostało odnotowane: „Imaginem

bezpośredni wynikały zarówno z podniesienia dominikańskiej konfraterni do rangi arcybractwa, jak i reformy tego stowarzyszenia, która oparta została na przepisach ówczesnego prawa kościelnego. Dokonał jej w 1600 r. o. Abraham Bzowski, który w tym samym jeszcze roku wydał *Różaniec Panny Maryey teraz na nowo w Krakowie u św. Trójcy reformowany [...]*, czyli zbiór przepisów, rozważań i modlitw dla członków omawianego arcybractwa²¹. Wśród wielu punktów odnoszących się do funkcjonowania konfraterni, a także życia duchowego jej członków, znalazł się także taki, w którym o. Bzowski omówił kwestię brackiej kaplicy i znajdującego się w niej ołtarza. Stawiając za wzór ołtarz z krakowskiego oratorium, stwierdził, że w jego centrum znajdował się wizerunek Najświętszej Maryi Panny z Dzieciątkiem, która ofiarowuje różaniec św. Dominikowi i św. Katarzynie ze Sieny²². Nie był to zatem obraz, który wzmiankowany został w przywołanym powyżej dokumencie erekcyjnym. Tym samym można wnioskować, że wizerunek Matki Bożej Śnieżnej pojawił się u krakowskich dominikanów niebawem po opublikowaniu dzieła o. Bzowskiego, ale nie później niż w styczniu 1601 r., gdyż – jak było to wspomniane – obraz został wzmiankowany w dokumencie z 4 lutego 1601 r.²³.

W pochodzących z pierwszej połowy XVII w. drukach religijnych kwestia krakowskiej kopii obrazu *Salus Populi Romani* nie była

Ssmae V. Mariae Maioris pro Altari Oratorii a Ssmo Dno Nro Papa Clemente Octavo benedictam, ad Altare Rosarii ante Chorum honorificentissime ornatam efferre curabunt”: APPD, perg. 454 (430): Kraków, 4 lutego 1601 r. Por. APPD, rkps. Kr. B. 13.

21 Abraham Bzowski, *Różaniec Panny Maryey teraz na nowo u Świętej Trójcy w Krakowie reformowany [...]* (Kraków 1600). Drugie wydanie tego druku ukazało się w 1606 r. – zob. Czyżewski, Walczak, „The Archconfraternity of the Rosary”, 140; 143; Czyżewski, Walczak, „Oprawa artystyczna”, 59–60.

22 Abraham Bzowski, *Różaniec Panny Maryey*.

23 Cezurę tę wydaje się potwierdzać opis procesji Bożego Ciała z 1600 r., podczas której członkowie dominikańskiego bractwa różańcowego nieśli rzeźbiony wizerunek Matki Bożej. „A obraz on nie Maryja Panna pokorna i uboga, ale raczej boginię pogańską Venerę kształtował i pokazywał, albowiem ukazany był on bałwan ryty, w letnik altembasowy, także i w płaszczyk altembasowy, rysimi nóżkami podszyty, z krezami szerokimi, z warkoczem rozczosanym, w koronie i w wieńcu, z równianką za uchem, z noszeniem drogim, z manelami, w trzewiczkach chędogich, a stał na wezglówku złotogłowym, na stole, który sześć nieśli, piastując Dzieciątko, i pomarańczą w rękę trzymając, przed którym trąbiono w szlamaje grano i na kolana kłękano”: Krzysztof Kraiński, *Postylla Kościoła Powszechnego Apostolskiego Słowem Bożym ugruntowanego i zbudowanego na Jezusie Chrystusie [...]* [b. m. i r. w.], 328. Por.: Anna Pawłowska, „Retoryka sztuki. Rola fundacji artystycznych w krakowskim kościele Dominikanów w dobie potrydenckiej reformy Kościoła”, w: *Sztuka w kręgu krakowskich dominikanów*, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak (Kraków: Wydawnictwo Esprit SC, 2013), 573, przyp. 24. Zob. także: Czyżewski, Walczak, „Oprawa artystyczna”, 60.

traktowana zbyt szeroko²⁴. W wydanym w 1606 r. dziele *Propago D. Hiacynti Thaumaturgi Poloni* [...] wspomniany powyżej o. Bzowski zanotował, że brackie oratorium cieszyło się szczególną czcią wiernych z powodu obrazu Bogarodzicy Dziewicy subtelnym pędzlem odmalowanego, z którym papież Klemens VIII złączył szereg odpustów²⁵. W podobny sposób wypowiedział się – w wydanym w 1642 r. dziele *Discursus praedicabiles super Litaniae Laurentanas Beatissimae Virginis Mariae* – inny dominikanin, o. Justyn z Miechowa²⁶. Wzmianka o obrazie znalazła się także w wydanym w 1647 r. dziele Piotra Hiacynta Pruszcza *Stołecznego miasta Krakowa kościoły y kleynoty* [...]:

Piąta kaplica Trzech Królów pod kaplicą św. Jacka, w której archiconfraternitas SS. Rosarii ma swoje nabożeństwo, z ołtarzem pięknym, kędy jest obraz Panny Przenaświetszej, dziwnej wspaniałości i niewypowiedzianej piękności, nabożeństwa wielkiego, cudów przedziwnych, pociechy niewymownej, malowany w Rzymie, poświęcony od Ojca Ś[więtego] Klemensa VIII i od tego odpustami wzbogacony. A przez Bernarda Maciejowskiego kardynała y biskupa krakowskiego przywieziony y bractwu różańca dany²⁷.

Z opisu autorstwa Pruszcza wynika zatem, że obraz powstał w Rzymie, gdzie też został pobłogosławiony przez papieża Klemensa VIII, który dodatkowo związał z jego kultem szereg odpustów. Kolejno wizerunek został przywieziony do Krakowa i ofiarowany krakowskim dominikanom przez biskupa Bernarda Maciejowskiego²⁸. Z braku dostatecznej ilości źródeł relacja Pruszcza, posiadająca potwierdzenie w przywołanych

24 W wydanym w 1603 r. pierwszym przewodniku po Krakowie odnotowano jedynie, że: *Przewodnik abo kościołów krakowskich y rzeczy w nich widzenia godnych krótkie opisanie* [...] (Kraków: Druk Jakuba Sibeneychera, 1603), 39–45.

25 „Inde egressus priusquam chori intima penetrabis, occurret tuis oculis Sanctissimum Rosarii oratorium olim trium regum sacellum propter triumphum beatorum illorum fratrum frequenti populorum concursu celebrę, repositorium, sive etiam propter Iconam Deiparae Virginis ad instar S. Mariae Maioris Romanae, venusto penicillo effigiatam, proque archiconfraternitate Sanctissimi Rosarii [...] a Sanctissimo D. N. [...] Papa Clemente octavo cum indulgentiis sacratam, miraculisque ingentibus illustrem”: Abraham Bzowski, *Propago D. Hiacynti Thaumaturgi Poloni Seu De rebus praeclare gestis in Provincia Poloniae Ordinis Praedicatorum. Commentarius* (Cracoviae: 1606), 92.

26 „in templo Sanctissimae Trinitatis [...] in sacello Sanctissimi Rosarii prostst imago Deiparae vlriginis ad instar illius que est Romae apud S. Mariam Maiorem depicta”: Justyn Miechoviensis, *Discursus praedicabiles super Litaniae Laurentanas Beatissimae Virginis Mariae* [...] (Lutetiae-Parisiorum: 1642), 47.

27 Piotr Hiacynt Pruszc, *Stołecznego miasta Krakowa kościoły y kleynoty* [...] (Kraków: Druk Franciszka Cezarego, 1647), 40.

28 Czyżewski, Walczak, „The Archconfraternity of the Rosary”, 144–145.

powyżej drukach proveniencji dominikańskiej, uznana została za niepodważalną, choć z czasem narosło wokół niej także sporo legend, próbujących nadać krakowskiemu wizerunkowi szczególnie znaczenie. Jedną z nich mówiła o tym, że obraz należał do św. Stanisława Kostki, po którego śmierci został zawieszony nad jego grobem. W 1597 r. miał go stamtąd – za aprobatą papieża Grzegorza XIII – zabrać biskup Maciejowski, co jednak nie mogło się wydarzyć, bowiem papież Grzegorz XIII zmarł w 1585 r., a sam obraz do dziś wisi nad grobem św. Stanisława Kostki²⁹. Rzymskie pochodzenie obrazu, jak i jego związek z Maciejowskim nie mogą jednak w całości zostać odrzucone, bowiem – jak wiadomo – biskup ten ze swojej podróży do Italii przywiózł m.in. srebrną figurę Matki Bożej, którą przekazał swojemu przyjacielowi – wojewodzie krakowskiemu Mikołajowi Zebrzydowskiemu. I tak jak Sykstus V związał liczne opusty z figurą, która dziś znajduje się w ołtarzu głównym kościoła klasztorowego w Kalwarii Zebrzydowskiej, tak też Klemens VIII uczynił z obrazem będącym kopią rzymskiego wizerunku *Salus Populi Romani*, który do dziś cieszy się kultem w dominikańskim kościele w Krakowie³⁰.

Bitwa pod Chocimiem (1621 r.)

W dniu 3 października 1621 r. z krakowskiego kościoła Dominikanów wyruszyła procesja różańcowa, która skierowała się na Rynek Główny, aby stamtąd wrócić do świątyni braci kaznodziejów. Z jednej strony było to wydarzenie zwyczajne – powtarzające się co roku, z drugiej jednak kontekst, w jakim procesja się odbyła, sprawił, że zyskała ona niezwykle wyjątkowy, a co za tym idzie niepowtarzalny charakter.

Zwyczajność wydarzenia wynikała z faktu, że w święto Matki Bożej Różańcowej, przypadające od czasu pontyfikatu Grzegorza XIII na pierwszą niedzielę października, wyruszała z kościoła Dominikanów procesja różańcowa, która stanowiła element pobożności działającego tamże Arcybractwa Różańcowego. Wspomina o tym jeden z dominikańskich rękopisów³¹, a także źródła drukowane: cytowany już *Discursus praedi-*

29 Wydaje się, iż jako pierwszy informacje o tym, że krakowski obraz *Salus Populi Romani* miał należeć do św. Stanisława Kostki, podał w 1891 r. Sadok Barącz w pracy *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce* (Lwów: Druk Szczęsny Bednarski, 1891), 128.

30 O sprowadzeniu figury do Kalwarii zob.: Tomasz Graff, Bartłomiej Michał Wołyniec, Elżbieta Elena Wróbel, *Mikołaj Zebrzydowski. Szkic biograficzny* (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020), 122–123.

31 „Dominica Prima Octobris Processionaliter per Forum Cracouiense defferri sollemnissime, totamque Urbem ad Rosarianam aggregare deuotione”: APPD, rkps. 2, fol.

cabiles autorstwa Justyna z Miechowa³² oraz wspomniane kilkakrotnie dziełko Pruszcza *Stolecznego miasta Krakowa kościoły i klejnoty*. W tym drugim odnotowane zostało m.in., że „ten [tj. obraz] zdejmują z ołtarza 1. Dominica Octobris, z którym procesje w rynku krakowskim cum magna solennitate et devotione stanu różnego czynią, przypominając zwycięstwo cudowne, które Pan Bóg pokazał nad Turczyńcem”³³.

Wspomniane przez Pruszcza zwycięstwo to wiktoria floty katolickiej pod Lepanto, na którego pamiątkę papież Pius V ustanowił święto Matki Bożej Zwycięskiej. O związanych z nim procesjach pisał zaś o. Walerian Andrzejowicz (Litwanides), który w 1627 r. wydał *Ogród różany*, stanowiący pewnego rodzaju „podręcznik” dla członków bractw różańcowych. Znalazła się w nim m.in. informacja mówiąca o tym, że o korzyściach płynących z procesji różańcowych wspomniał w bulli *Monet Apostolus* papież Grzegorz XIII, który „prawie wszystkiego chrześcijaństwa zachowanie od niewoli tureckiej procesji tego Bractwa Różańca Świętego [...] przypisuje, zaczynając i święto wielkie na pamiątkę tego zwycięstwa postanowił”³⁴. Z tego właśnie powodu, także w pierwszą niedzielę października 1621 r., która przypadała wówczas w trzeci dzień miesiąca, wyruszyła z krakowskiego kościoła Dominikanów tradycyjna procesja różańcowa.

W 1621 r. procesja otrzymała jednak wyjątkową oprawę. Wynikała ona z ówczesnej sytuacji politycznej Rzeczypospolitej, zaangażowanej w wojnę z Turcją, której kulminacją była na przełomie września i października

70r. Por.: APPD, rkps. R 800a: *Notatki o Kościele OO. Dominikanów w Krakowie wraz z kaplicą różańcową i o pomnikach w nich się znajdujących z przytoczeniem dosłownego tekstu oraz wiadomości o pochowanych w tym kościele, o promotorach różańcowych, o wotach przy obrazach, o nabożeństwach z okazji świąt odprawianych itp. – z nadmienieniem osób wpisanych dawniej (od r. 1585) do Różańca z arystokracji polskiej. Zebrał brat Kazimierz Jucewicz Z. OO. D. w Krakowie. 1898–1903*, 82: „Dawniejsze czasy procesja ta odbywała się z wielką okazałością. I tak np. w r. 1715, gdy się obraz ukazał na ulicy Grodzkiej wówczas ze wszystkich baszt w koło murów miejskich bito bezustannie z dział i moździerzy. Przed obrazem postępowało więcej niż sto par mężczyzn i przeszło 200 par niewiast z bractwa różańcowego z płonącymi świecami. Następnie szło prawie całe duchowieństwo krakowskie”. Przywołany za notatkami brata Kazimierza Jucewicza cytat stanowi *de facto* fragment pracy ks. Melchiora Bulińskiego: Melchior Buliński, *Historia Kościoła Polskiego*, t. III (Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo „Czytelnia Ludowej” A. Nowoleckiego, 1874), 521.

32 „Dominica 1. Octobris sodalitati Sanctissimi Rosarii dicata, quotannis per urbem Cracoviensem cum solenni pompa et summo honore circumfertur”: Justinus Miechoviensis, *Discursus praedicabiles*, 47.

33 Pruszcza, *Stolecznego miasta Krakowa kościoły*, 40. Toż w: APPD, rkps. R 800a: *Notatki o Kościele OO. Dominikanów w Krakowie*, 81.

34 Walerian Andrzejowicz (Litwanides), *Ogród różany [...] Cz. IV* (Kraków: Druk Franciszka Cezarego, 1627), 82.

obrona twierdzy w Chocimiu. W trakcie oblężenia, w dniu 24 września, zmarł głównodowodzący sił polskich – hetman Jan Karol Chodkiewicz, po którym dowództwo przejął regimentarz królewski Stanisław Lubomirski. Wieść o śmierci zwycięzcy spod Kircholmu sprawiła, że biskup krakowski Marcin Szyszkowski postanowił, aby uczestniczący w procesji wierni modlili się – kierując swoje prośby w stronę obrazu Matki Bożej Śnieżnej – o cud odparcia ataków armii tureckiej. „Co się dotyczy obrazu Panny Mariej, już to w kościele Bożym nie nowina i owszem bardzo stary zwyczaj – pisał w 1627 r. o. Litwanides – jest nosić obrazy świętych, a osobliwie Panny Błogosławionej Mariej w procesjach przy których [wierni] wzywali modlitw przyczynnych do Pana Boga”³⁵. Tego też dnia modlitwa w intencji ojczyzny zjednoczyła wszystkie stany Królestwa: duchowieństwo, szlachtę, mieszczaństwo, a także studentów i profesorów Uniwersytetu Krakowskiego³⁶.

Niestety nie przetrwała do naszych czasów pochodząca z epoki relacja z procesji, bowiem – jak było to wspomniane na początku – większość archiwum dominikańskiego spłonęła w trakcie pożaru w 1850 r. Niemniej dzięki notatkom Mączyńskiego, które sporządził przed tym tragicznym wydarzeniem, na łamach krakowskiego „Czasu” mógł zostać opublikowany artykuł *Procesya różańcowa w Krakowie*³⁷. Należy zaznaczyć, że jego autor kilkakrotnie wspominał, iż w swoich rozważaniach oparł się na „aktach klasztornych oo. dominikanów” lub – jak odnotował o Żukiewicz – na „historiografii zakonu”. Z tej też przyczyny warto w niniejszym miejscu oddać głos Mączyńskiemu, który zapoznawszy się z nieistniejącymi już dziś relacjami, nakreślił niezwykle plastyczny i działający na ludzką wyobraźnię opis procesji z 3 października 1621 r.

Z szczególniejszą uroczystością i okazałością – jak czytaliśmy w aktach klasztornych OO. Dominikanów – odbyła się ta procesja, bo widziałeś w niej żaków szkolnych, sodalistów wszystkich bractw kościelnych z mnogimi chorągwiami i feretronami i podobnemiż wszystkie zakony [i] całe duchowieństwo świeckie z kanoniki, a celebrował sam ksiądz biskup prowadzony przez wielkorządcę krakowskiego Stanisława Witowskiego,

35 *Ibidem*, 86.

36 Mirosław Lenart, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2009), 231; Marta Michałowska, „Palladium polskie. Militarne aspekty ikonografii maryjnej XVII–XVIII”, *Studia Claromontana* 6 (1985), 29; Michał Rożek, *Uroczystości w barokowym Krakowie* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1975), 230–231.

37 „Czas” nr 244 za 24 X 1858 r.

chorążego łączyckiego. Z obu zaś boków duchowieństwa postępowało do trzystu par mężczyzn i kobiet z bractwa różańcowego z gorejącymi świecami. Obraz ten Matki Boskiej niesion i otoczony przez studentów Akademii, jako także braci bractwa różańcowego, gdy okazał się przed kościołem, natenczas odezwały się nie tylko dzwony kościołów, ale dał się słyszeć huk dział z baszt i bram miasta, co okoliczne włości na kilka mil o tem nabożeństwie zawiadomiło [...]. Za szczęśliwą zaś zaraz przepowiednię miano, iż pomimo wiatru ani jedna, jak twierdzono, z palących się tych świec nie zgasła. Podczas tego procesjonalnego pochodu ani bicie dzwonów, ani huk dział nie był w stanie przygłuszyć różańcowego śpiewu zgromadzonych ludzi, śpiewu co niósł w niebo błagalne modły krakowian o ratunek największych im świętości, gdyż wiary i ojczyzny³⁸.

Zgodnie ze zwyczajem trasa procesji biegła od kościoła Dominikanów do Rynku Głównego, który należało okrążyć, a następnie udać się do punktu początkowego. Zgodnie z opisem autorstwa Mączyńskiego po uroczystym powrocie do świątyni braci kaznodziejów obraz ustawiony został na specjalnie do tego przygotowanym ołtarzu – „w środku przywnijściu do prezbiterium” – po czym:

odezwały się z chórów trąby starą pieśnią Bogarodzico. Słyszaną była z takim uczuciem ta odwieczna bojowa pieśń nasza, jakby ją wytrębywano przed rozpoczynającą się pod Chocimem walką. I pobudziła ona wszystkich do serdecznych modłów o wstawiennictwo się Maryi do Boga, aby w tej walce pobłogosławił orężowi polskiemu. O to tylko proszono, a to niewysłowionego miłosierdzia nasza Matka większe dobrodziejstwa nam u Boga wyjednała, bo powstrzymała walkę z bisurmanami i padła na nich taka trwoga i popłoch, iż sami naglili o pokój³⁹.

Wśród organizatorów procesji – poza ojcami dominikanami i członkami bractwa różańcowego – szczególne miejsce zajmował ówczesny biskup krakowski Marcin Szyszkowski, człowiek niezwykle mocno „świadomy i wierzący w zbawienność naszej ucieczki w nieszczęściach do opieki tej Bogarodzicy”⁴⁰. O jego zaangażowaniu kilkakrotnie wspomina cytowany powyżej opis procesji. To on „postanowił z tym obrazem odbyć procesję po rynku krakowskim w nadchodzącą pierwszą niedzielę, która w tym roku przypadała w dniu 3 października, a była właśnie dniem na cześć i chwałę Jej [tj. Matki Bożej] poświęconym”. W kilkanaście zaś dni

38 *Ibidem*.

39 *Ibidem*.

40 *Ibidem*.

później, gdy do Krakowa dotarła radosna nowina o podpisaniu korzystnego dla Rzeczypospolitej traktatu pokojowego, biskup Szyszkowski uznał, iż „był to jeden z tych cudów, jakim słynął ten obraz Matki Bożej Różańcowej i postanowił, aby corocznie na pamiątkę tego dla Polski wyświadczonego cudu odbywała się z tym obrazem procesja po rynku krakowskim”⁴¹. Tak bowiem jak w 1571 r. ulice Rzymu przemierzali pątnicy modlący się o zwycięstwo wojsk katolickich, tak też w 1621 r. z kościoła Dominikanów wyszła w kierunku krakowskiego rynku procesja, w której upraszano Najświętszą Maryję Pannę o odparcie najazdu tureckiego. I tak jak zwycięstwo w bitwie morskiej pod Lepanto dokonane zostało dzięki wstawiennictwu Matki Bożej czczonej w rzymskiej ikonie Salus Populi Romani, tak do wiktorii chocimskiej przyczyniła się Najświętsza Maryja Panna czczona w Krakowie w kopii tego rzymskiego wizerunku⁴².

Opinia o zwycięstwie chocimskim dokonany dzięki wstawiennictwu Matki Bożej ugruntowana została w powszechnej świadomości także dzięki regimentarzowi królewskiemu Stanisławowi Lubomirskiemu oraz o. Mikołajowi Oborskiemu, którym w pierwszych dniach października 1621 r. ukazała się we śnie Najświętsza Maryja Panna. I tak w czynionych w oblężonej twierdzy zapiskach Lubomirski odnotował, że doprowadził do zawarcia korzystnego dla Rzeczypospolitej układu pokojowego tylko dzięki temu, że Maryja, którą widział we śnie, nakazała mu wytrwałość.

Już przez sześć dni pertraktowaliśmy o pokój z Turkami – pisał Lubomirski – ale przystać na ich warunki nie można było, bo mniejsza już o stratę, jaka poniosłaby Rzeczypospolita, ale pokój ten byłby hańbiący. W ten w nocy z 3 na 4 października, gdym nie spał, bo nieszczęścia ojczyzny sen odegnały ode mnie, a nawet śpiąc czuwałem, pojawiła mi się Matka Boża, bo ktoby jej nie rozpoznał po otaczającym Ją świetle w wszystkich barwach, od których noc zajaśniała mi jasnością nawet w życiu moim niewidzianą wśród dnia i usłyszałem od niej to jedno słowo WYTRWAŁOŚĆ. Znikła, a ja w zachwyceniu ukląknęłam, lecz potem dopiero odzyskałem wiedzę, co mi czynić należy: podniósłszy oczy, ręce i serce w niebo, złożyłem dzięki Bogu, że mnie niegodnemu tym napomnieniem dał poradę, i dzięki złożyłem Najświętszej Maryi [...]. To pojawienie taką [zaś] ufnością i pewnością natchnęło mnie, że na drugi dzień dałem sułtanowi odpowiedź, że jedynie zapewnienie z jego strony o dotrzymaniu dawnych umów z Polską wstrzyma mnie od dalszej wojny, do której prowadzenia mieliśmy, jak mi Bóg miły, tylko jedną już beczkę prochu w obozie. I tą odpowiedzią tak mu zaimponowałem, iż teraz wielki wezyr Dylawer słał nam łagodniejsze

41 *Ibidem*.

42 Lenart, *Miles pius et iustus*, 231.

warunki, ale ich nie przyjąłem, obstając przy pierwszych, które podałem; a tak po trzydniowych rokowaniach, mając na pamięci święte słowo WYTRWAŁOŚĆ, przywiódłem pogan do tego, że zrobiłem pokój, jaki sam chciałem⁴³.

Drugą, niezwykle istotną wizję miał w pierwszych dniach października 1621 r. jezuita – o. Mikołaj Oborski. Zakonnik zobaczył w niej twierdzą chocimską otoczoną wojskiem osmańskim, ponad którą klęczał na obłoku Stanisław Kostka pokornie błagający Maryję o pomoc. Niezwykle istotny pozostaje także fakt, że o. Oborski ujrzał we śnie Najświętszą Maryję Pannę, która wyglądała dokładnie tak jak na obrazie czczonym w krakowskim kościele Dominikanów⁴⁴. W 1632 r. wizja ta została wykorzystana w przedstawieniu teatralnym przygotowanym przez uczniów kolegium jezuickiego w Lublinie⁴⁵, kolejno zaś uczniów kolegium krakowskiego (1669 r.)⁴⁶ i kolegium toruńskiego (1713 r.)⁴⁷. W tym kontekście warto wspomnieć, że w przedstawieniu zaprezentowanym w 1669 r. w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie po dość długiej elegii opiewającej wiktoryę chocimską na scenie pojawiają się – obok św. Stanisława Kostki – także król Zygmunt III Waza, królewicz Władysław oraz Stanisław Lubomirski⁴⁸. I choć o pomocy, jaką wojskom polskim okazał święty jezuita, zaczęto wspominać dopiero po jakimś czasie, to jednak – jak zauważyła Paulina Buchwald-Pelcowa – niemal w trakcie jeszcze trwających walk wskazywano na bezpośrednią interwencję z nieba. W liście

43 „Czas” nr 244 za 24 X 1858 r.

44 Żukiewicz, *Cudowny obraz*, 118. Zob. także: „Oborski Mikołaj”, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i Litwy (1564–1995)*, oprac. Ludwik Grzebień (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004), 469.

45 Chodzi o sztukę: *Wizerunek obronnej Królestwa Polskiego przez b. Stanisława Kostkę Societatis Iesu, patrona Korony Polskiej, z rewelacyjnej [...] która jest autentykowana w procesie kaliskim przed komisarzami Stolicy Apostolskiej urzędownie czynionym wyjęty*, o której zob.: *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. I: *Programy teatru jezuickiego*, oprac. Władysław Korotaj, Jadwiga Szwedowska, Magdalena Szymańska (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976), nr 174, 127–128. Zob. także: Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 167.

46 *Propugnaculum tutelare B. Stanislaus Kostka Societatis Iesu bello ad Chocimum Dacico contra Osmanum Turcarum Imperatorem Auxiliaris Polonorum [...] (Cracoviae: 1669)*. Zob. także: Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 168–169.

47 Chodzi o sztukę: *Hilaria sacra ab decretum recenter B. Stanislai Kostka canonisationi favens*, o której zob.: *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej*, t. II, cz. I, nr 405, 320. Zob. także: Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 168.

48 Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 169.

pisanym z obozu w dniu 1 października 1621 r. Jan Czapliński stwierdzał, że jakiś karmelita „będąc na modlitwie widział w powietrzu człowieka modlącego się zniósłszy ręce, ku Polsce zwróconego”⁴⁹.

O ile świadectwo o. Oborskiego znane jest dzięki relacji z procesu beatyfikacyjnego św. Stanisława Kostki⁵⁰, o tyle świadectwo Lubomirskiego zostało zawarte w przywołanym już kilkakrotnie artykule prasowym Mączyńskiego, który – jak należy przypuszczać – znalazł je w jednym z dominikańskich rękopisów. Z tego samego zapewne źródła pochodzi także stwierdzenie, że „to usławszy od Lubomirskiego biskup Szyszkowski uznał, iż to był jeden z tych cudów jakimi słynął obraz Matki Boskiej Różańcowej i postanowił, aby corocznie na pamiątkę tego dla Polski wyświadczonego cudu odbywała się z tym obrazem procesja po rynku w Krakowie”⁵¹.

Wiara biskupa w fakt, że zwycięstwo pod Chocimiem zostało odniesione za przyczyną Najświętszej Maryi Panny, wynikała pośrednio także z tego, że osobiście modlił się o odparcie tureckiego najazdu. W tej intencji 28 września 1621 r. – w towarzystwie nuncjusza Cosimo de Torresa – odbył pielgrzymkę do siedmiu kościołów krakowskich⁵², a więc nabożeństwo, które z jego inicjatywy – na wzór rzymskiego szlaku pątniczego – zostało w tymże 1621 r. zaprowadzone w Krakowie⁵³. W wydanej wówczas broszurze *Siedem kościołów krakowskich [...]* znalazła się informacja, że bezpośrednią przyczyną powstania krakowskiego szlaku pątniczego było ustawiczne zagrożenie wojną ze strony Turcji, jak i nękające Rzeczpospolitą najazdy tatarskie⁵⁴. Istniał bowiem „zwyczaj Kościoła Ś[więtego] Katolickiego – pisał autor broszury – we wszelkich pospolitych niebezpieczeństwach na część jaką Chrześcijaństwa następu-

49 Hanna Malewska, *Listy staropolskie z epoki Wazów* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977), 212. Zob. także. Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 169.

50 Mikołaj Oborski, *Relacja albo krótkie opisanie cudów niektórych i dobrodziejstw przedniejszych B. Stanisława Kostki Soc. Iesu [...]* (Kraków: 1630). Zob. także: Buchwald-Pelcowa, „*Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie*”, 167–168; Lenart, *Miles pius et iustus*, 211.

51 „Czas” nr 244 za 24 X 1858 r.

52 Jan Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, t. IV: Od r. 1620 do r. 1629 (włącznie) (Kraków: Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem Józefa Filipowskiego, 1899), 71–72.

53 Krakowski szlak pielgrzymkowy obejmował katedrę św. Wacława i Stanisława, kościół św. Piotra i Pawła, kościół Dominikanów, kościół Franciszkanów i kościół Bernardynów, kolegiatę akademicką św. Anny oraz kościół NMP w rynku: Bartłomiej Michał Wołyniec, „Biskup Marcin Szyszkowski jako twórca nabożeństwa «Siedmiu kościołów krakowskich»”, *Folia Historica Cracoviensia* 21 (2015): 189–208.

54 *Siedem Kościołów Krakowskich*, Kraków 1621.

jących [...] lud [...] do skruchy za grzechy i pokuty pobudzając i nabożne nawiedzania kościołów niektórych do tego naznaczając⁵⁵. Z tego też powodu biskup Szyszkowski zdecydował się, „widząc [...] gwałtownie prawie potrzeby i wielkie niebezpieczeństwa Korony tej, iść tymże trybem Kościoła powszechnego”⁵⁶. W konsekwencji wystosował prośbę do papieża Pawła V zarówno o zezwolenie na odprawianie w Krakowie nabożeństwa siedmiu kościołów rzymskich, jak i udzielenie uczestniczącym w nim wiernym wszystkich tych odpustów, jakie mogli uzyskać pielgrzymujący do siedmiu bazylik rzymskich⁵⁷. Autor przywołanej broszury wspominał wszak, że papież nie od razu uczynił zadość jego prośbom, ale za „a powtarzanymi i gorącymi [jego – tj. Szyszkowskiego]] prośbami [...] na siedem lat łaskę tę wielką miastu temu uczynił”⁵⁸.

Pamięć o zwycięstwie chocimskim w liturgii

Zwycięstwo wojska polskich pod Chocimem zostało zapamiętane przez ówczesnych mieszkańców Rzeczypospolitej, w tym mieszkańców stołecznego Krakowa, jako sukces odniesiony dzięki wstawiennictwu Najświętszej Maryi Panny, której orędownictwa wzywano podczas procesji różańcowej. Z tej też przyczyny w kolejnych latach przybrała ona formę dziękczynienia nie tylko za zwycięstwo pod Lepanto, ale przede wszystkim za odparcie Turków spod murów Chocimia. Tak jak w latach poprzednich, tak też po 1621 r. z kościoła Dominikanów wynoszona była krakowska kopia obrazu *Salus Populi Romani*:

Ten obraz [...] bardzo cudowny, którego w uroczystej procesji dorocznej w około rynku pierwszej niedzieli października bractwo zażywa z wielkim zgromadzeniem ludzi obojej płci i stanu różnego, powtarzając dziękczynienie Bogu Wszchemogącemu za niewymowne niegdyś dobrodziejstwo pokazane w zwycięstwie, z nieprzyjaciela Krzyża świętego, Bisurmana srogięgo, Turka Othomańskiej sekty, który się był wszystką potęgą swoją na Stolicę Apostolską i wszystko Chrześcijaństwo oburzył, lecz za przyczyną Panny Błogosławionej w ten dzień z hańbą ustąpił, wszystko niemal wojsko utraciwszy, czego też i nasza Korona Polska doznała rzeczywiście, gdy roku 1621 tenże Bisurmaniec Turczyn [...] osobą swoją pod siedmiokróćsto tysięcy wojska i więcej mając na nią nastąpił [...] [a] za przyczyną tejsze

55 *Ibidem*, A5r-v.

56 *Ibidem*, A5v.

57 *Ibidem*, A5v-A6r.

58 *Ibidem*, A6r.

Panny wielką część wojska utraciwszy od małej części Polaków spod Chocimia z hańbą ustąpił⁵⁹.

Zyskująca na znaczeniu cześć, którą mieszkańcy Krakowa darzyli wizerunek Matki Bożej z kościoła Dominikanów, a także powszechnie szerzące się w państwie polsko-litewskim świadectwo cudu chocimskiego sprawiło, iż w niedługim czasie po odniesionym przez wojska polskie zwycięstwie król Zygmunt III Waza wraz z prymasem Wawrzyńcem Gembickim i pozostałymi polskimi biskupami zwrócił się do papieża Grzegorza XV z prośbą, aby zezwolił mieszkańcom Rzeczypospolitej obchodzić w dniu 10 października upamiętniające wiktoryę chocimską święto ku czci Matki Bożej. Papież przychylił się do przesłanej mu prośby i w wydanym 23 czerwca 1623 r. brewe *Decet Romanum Pontificum* nakazał, aby dzień 10 października obchodzony był w Rzeczypospolitej jako święto ku czci Najświętszej Maryi Panny i Patronów Królestwa Polskiego śś. Wojciecha, Stanisława, Zygmunta, Waclawa, Jerzego, Floriana, Elżbiety, Jadwigi, Kazimierza, Jacka oraz Pięciu Braci Męczenników, których wstawiennictwu zwycięstwo chocimskie powszechnie przypisywano. W pierwszym roku po ogłoszeniu brewe wierni winni uczestniczyć w uroczystym świątce, zaś w kolejnych latach miała być odprawiana wyłącznie procesja⁶⁰, która od 1625 r. zdążyła z katedry do kościoła śś. Piotra i Pawła⁶¹. Szczególny charakter przybrała ona w 1626 r. w czasie obchodów roku świętego. Z inicjatywy biskupa Szyszkowskiego zwykła dziękczynna procesja została wówczas zastąpiona procesją jubileuszową, w trakcie której do jezuickiego kościoła śś. Piotra i Pawła zostały wprowadzone relikwie świętych męczenników rzymskich; Piotra, Wiktora, Aleksandra i Anastazji, a także św. Albiny, czyli jednej z towarzyszek św. Urszuli⁶².

Konsekwencją ogłoszenia – przywołanego powyżej – papieskiego brewe było opracowanie *Officium de Festo SS. Patronum Regni Poloniae pro felici victoria de Turcis obtenta*, które – z inicjatywy polskiego

59 Piotr Hiacynt Pruszczyński, *Morze łaski bożej; Które Pan Bog w Koronie Polskiej po różnych miejscach, przy Obrazach Chrystusa Pana, y Matki jego Przenaświętszej, na serca ludzi pobożnych, y w potrzebach ratunku żądających z głębokości miłosierdzia swego nieprzebranego, co dzień obficie wylewa. A żeby ta szczodrobliwia łaska Boża, wszystkim wiernym zawsze pokazywana, była wiadoma* (Kraków: Drukarnia Dziedziców Stanisława Lenczewskiego Bertutowicza, 1662), 30–31.

60 Chodyński, *Pamięć wieczna wojny chocimskiej w nabożeństwie kościelnym*, 5–6; Lenart, *Miles pius et iustus*, 182.

61 AKKK, AA 12, k. 193. Zob. także: Rożek, *Uroczystości*, 230–231.

62 Henryk Damian Wojtyśka, *Miłościwe lata: dzieje Wielkich Jubileuszów Chrześcijaństwa (z udziałem Polaków)* (Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum, 2000), 59.

Episkopatu – zostało w 1624 r. wydane w Warszawie⁶³. W cztery lata później (1628 r.) podczas zwołanego do Piotrkowa przez arcybiskupa Jana Wężyka synodu prowincjonalnego metropolii gnieźnieńskiej biskupi postanowili, że zwrócą się do Stolicy Apostolskiej z prośbą o zatwierdzenie nowego officium, które miało zastąpić jego dotychczas używaną wersję. Opracowanie nowego tekstu zostało powierzone dwóm spośród najbliższych współpracowników biskupa Szyszkowskiego – archidiaconowi krakowskiemu Janowi Foxowi i kanonikowi Sebastianowi Nucerynowi, z których pierwszemu synod powierzył także misję zawiezienia nowo opracowanego officium do Rzymu i przedstawienia go w Kongregacji ds. Świętych Obrzędów⁶⁴.

De officio Patronorum. Ad officium patronorum regni die 10 mensis octobris, pro gratiarum actione Domino Deo, pro victoria ex imperatore turcarum osmano obtenta, conscribendum, deputantur autoritate syndi reverendi DD. Joannes Foxius Archidiaconus Cracoviensis et Sebastianus Nucerinus S.I.D canonicus Scarbimiriensis; qui officium illud conscriptum, ill.mo et rev.mo d. archiepiscopo transmittent; cuius autoritate edatur et in tota provincia cum approbatione S. Sedis Apostolicae observetur⁶⁵.

oraz

De nuntio ad Sanctam Sedem Apostolicam mittendo ad petendam, obtinendamque a S.D. Nostro, presentis synodi confirmationem, nonnullamque alias gratiae eiusdem S.D.N. pro usu et necessitate provinciae designatur admodum r.dus Joannes Foxius I.M.D. archidiaconus Cracovinis⁶⁶.

Wysłana przez polskich biskupów prośba, czyli suplika, zachowała się w zbiorach Kongregacji ds. Świętych Obrzędów, które przechowywane są dziś w Apostolskim Archiwum Watykańskim.

Havendo le felice memoria di Gregori XV concesso che in tutte le chiese del Regno di Polonia si faccia una processione solenne il di 10 ottobre, in

63 *Officium de festo SS. Patronorum Regni Poloniae pro felici victoria de Turcis obtenta* (Varsavia: 1624). Zob także: Gładysz, *Officium in gratiarum actionem*, 33–35; Mirosław Lenart, *Miles pius et iustus*, 181–182.

64 Lenart, *Miles pius et iustus*, 181–182.

65 *Synodus provincialis Gnesnensis provincie [...] Petricoviae Anno D.ni Millesimo sexcentesimo vigesimo octavo, die vigesima secunda mensis Maii celebrate* (Cracoviae: In officina Andreae Petricovii, 1629), k. N1.

66 *Ibidem*, k. N4.

memoria della insigne vittoria che dell'anno 1621 in tal giorno ottenero il polacchi contro il turchi, monsignore archivescovo di Gnesna, primate del Regno e tutti li vescovi considerando che andavano a torno varii officii pro gratiarum actione quali in tal giorno differentemente si recitavano in diverse chiese, accio possino tutti li ecclesiastici in quel Regno uniformamente render gratie a Dio di tanto beneficio ricevuto, nel sinodo provinciale fatto il maggio passato Hanno a quest effetto ordinato un officio particolare del quale se ne da copia stampata a monsignore segretario e pero supplicano le Signorie Vostre Illustrissime a farle gratia d'approvarla accio in quel giorno sia recitato per tutto il Regno, che si ricevera per gratia particolare delle Signorie Vostre Illustrissime et Reverendissime. Quas Deus etc.⁶⁷

Wraz z supliką przesłany został wówczas do Rzymu także tekst nowego officium, które w 1628 r. zostało wydane w Poznaniu. Dekret zatwierdzający Stolica Apostolska wydała 29 czerwca 1629 r., sugerując nanieśnienie do tekstu kilku niewielkich poprawek. W konsekwencji officium w formie poprawionej ogłoszone zostało drukiem w 1629 r. w Krakowie⁶⁸.

Warto w niniejszym miejscu wspomnieć, że o ile pierwsza redakcja officium (1624 r.) miała charakter ściśle religijny i poświęcona była „czci św. Patronów Polski, których orędownictwu król pobożny wraz z biskupami i narodem całym przypisywali pogrom Połańców i cudowne ocalenie ojczyzny”⁶⁹, o tyle tekst z 1628 r., jak i jego wersja poprawiona z 1629 r. miały charakter wybitnie narodowo-patriotyczny. Jego autorzy położyli nacisk na dziękczynienie za zwycięstwo odniesione pod Chocimiem, co w konsekwencji zaowocowało tym, że najwięcej miejsca zajęły w officium teksty wychwalające polskie wojska, króla Zygmunta II Wazę oraz królewicza Władysława, którego uważano za głównego sprawcę wiktorii⁷⁰.

Zakończenie

Bitwa morska pod Lepanto, która rozegrała się między flotą Ligii Świętej a okrętami tureckimi, przyniosła zwycięstwo stronie katolickiej. W powszechnej opinii uważano, że było ono możliwe dzięki interwencji

67 Wiktor Gramatowski, *Polonika liturgiczne w Kongregacji Obrzędów 1588–1632. Studium z dziejów Kurii Rzymskiej* (Rzym–Warszawa: Wydział Teologiczny Towarzystwa Jezusowego „Bobolanum”, 1988), 232 (registr nr 142), 311 (dokument nr 56).

68 *Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta [...]* (Cracoviae: 1629). Por.: *Officium gratiarum pro victoria ex Turcis obtenta [...]* (Cracoviae: 1633). Zob. także Lenart, *Miles pius et iustus*, 181–182.

69 Gładysz, *Officium in gratiarum actione*, 57.

70 *Ibidem*, 57–58; Lenart, *Miles pius et iustus*, 183.

Najświętszej Maryi Panny, którą upraszano o wstawiennictwo w modlitwie różańcowej. Szczególnie wymownym aktem błagalnym była procesja z inicjatywy papieża Piusa V przemierzająca ulice Rzymu, podczas której niesiono obraz *Salus Populi Romani*. W tradycji rzymskiej do tego właśnie wizerunku uciekali się mieszkańcy miasta w chwili różnego rodzaju zagrożeń, a takim właśnie momentem było starcie pod Lepanto, które miało przesądzić o dalszych losach Europy. Zwycięstwo wojsk katolickich zaowocowało liturgicznym upamiętnieniem wiktorii, która z inicjatywy Piusa V i jego następców miała być świętowana w całym Kościele.

W niezwykle podobny sposób – tak na płaszczyźnie wojskowej, jak i religijnej – przebiegało starcie pod Chocimiem, w którym naprzeciw wojsk tureckich stanęła armia polsko-litewska. W momencie, gdy wojska Stanisława Lubomirskiego odparowały atak sułtana Osmana II, w Krakowie trwała procesja różańcowa zorganizowana z inicjatywy biskupa Marcina Szyszkowskiego. Z jednej strony miała ona charakter zwyczajny, bowiem od kilku już lat była obchodzona dla upamiętnienia zwycięstwa pod Lepanto, z drugiej zaś nadzwyczajny, gdyż w 1621 r. w sposób szczególny modlono się o sukces pod Chocimiem. I tak, jak w przypadku Lepanto, tak też wiktorię chocimską przypisywano wstawiennictwu Najświętszej Maryi Panny, której obraz – kopię rzymskiego wizerunku *Salus Populi Romani*, niesiono w procesji krakowskiej.

W konsekwencji zwycięstwa odniesionego przez wojska polskie pod Chocimiem Episkopat Polski wraz z królem Zygmuntem III Wazą wystosowali suplikę, w której prosili o ustanowienie oficjum upamiętniającego pokonanie wojsk tureckich. Związane z nim teksty liturgiczne ostatecznie zostały zaaprobowane przez Stolicę Apostolską w 1628 r., po czym rok później ogłoszone drukiem. Od tej też pory w Kościele w Polsce święto Matki Bożej Różańcowej było obchodzone nie 7, ale 10 października, a więc w dniu, w którym wojska polsko-litewskie pokonały armię turecką pod Chocimiem.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów:

perg. 454 (430)

rkps. Kr. B. 13

rkps. 2.

rkps. R 800a

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej: rkps. AA 12

Źródła drukowane i wydane

- „Czas” nr 244 za 24 X 1858 r.
- Acta Sanctae Sedis necnon Magistrorum et Capitulorum generalium sacri Ordinis Praedicatorum pro Societate SS. Rosarii*, red. Joseph Maria Larroca, Vol. II, Pars I–II (Lugduni: Typis Xaverii Jevain, 1890).
- Andrzejowicz (Litwanides) Walerian, *Ogród różany [...]* (Kraków: Druk Franciszka Cezarego, 1627).
- Bzowski Abraham, *Propago D. Hiacynthi Thaumaturgi Poloni Seu De rebus praeclare gestis in Provincia Poloniae Ordinis Praedicatorum. Commentarius* (Cracoviae: 1606).
- Bzowski Abraham, *Różaniec Panny Maryey teraz na nowo u Świętej Trójcy w Krakowie reformowany [...]* (Kraków: Druk Wojciecha Kobylińskiego, 1600).
- Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia*, t. II: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, cz. I: *Programy teatru jezuickiego*, oprac. Władysław Korotaj, Jadwiga Szwedowska, Magdalena Szymańska (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976).
- Gramatowski Wiktor, *Polonika liturgiczne w Kongregacji Obrzędów 1588–1632. Studium z dziejów Kurii Rzymskiej* (Rzym–Warszawa: Wydział Teologiczny Towarzystwa Jezusowego „Bobolanum”, 1988).
- Kraiński Krzysztof, *Postylla Kościoła Powszechnego Apostolskiego Słowem Bożym ugruntowanego i zbudowanego na Jezusie Chrystusie [...] [b. m. i r. w.]*.
- Malewska Hanna, *Listy staropolskie z epoki Wazów* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1977).
- Miechoviensis Justinus, *Discursus praedicabiles super Litaniae Laurentanas Beatissimae Virginis Mariae [...] (Lutetiae-Parisiorum: 1642)*.
- Oborski Mikołaj, *Relacja abo krótkie opisanie cudów niektórych i dobrodziejstw przedniejszych B. Stanisława Kostki Soc. Iesu [...] (Kraków: 1630)*.
- Officium de festo SS. Patronorum Regni Poloniae pro felici victoria de Turcis obtenta* (Varsavia: 1624).
- Officium gratiarum actionis pro victoria ex Turcis obtenta [...] (Cracoviae: 1629)*.
- Officium gratiarum pro victoria ex Turcis obtenta [...] (Cracoviae: 1633)*.
- Propugnaculum tutelare B. Stanislaus Kostka Societatis Iesu bello ad Chocimum Dacico contra Osmanum Turcarum Imperatorem Auxiliaris Polonorum [...] (Cracoviae: 1669)*.
- Pruszc Piotr Hiacynt, *Morze łaski bożej; Które Pan Bog w Koronie Polskiej po różnych mieyscach, przy Obrazach Chrystusa Pana, y Matki iego Przenąświętszey, na serca ludzi pobożnych, y w potrzebach ratunku żądaiących z głębokości miłosierdzia swego nieprzebranego, co dzień obficie wylewa. A żeby ta szczodrobliwą łaska Boża, wszystkim wiernym zawsze pokazywana, była wiadoma* (Kraków: Drukarnia Dziedziców Stanisława Lenczewskiego Bertutowicza, 1662).
- Pruszc Piotr Hiacynt, *Stołecznego miasta Krakowa kościoły y klejnoty [...] (Kraków: Druk Franciszka Cezarego, 1647)*.

- Przewodnik abo kościołów krakowskich y rzeczy w nich widzenia godnych krótkie opisanie [...]* (Kraków: Druk Jakuba Sibeneychera, 1603).
- Siedem Kościołów Krakowskich [...]* (Kraków: Druk Franciszka Cezarego, 1621).
- Synodus provincialis Gnesnensis provincie [...] Petricoviae Anno D.ni Millesimo sexcentesimo vigesimo octavo, die vigesima secunda mensis Maii celebrata* (Cracoviae: In officina Andreae Petricovii, 1629).
- Wielewicki Jan, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, t. IV: *Od r. 1620 do r. 1629 (włącznie)* (Kraków: Drukarnia C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego, 1899).

Książki i monografie

- Barącz Sadok, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce* (Lwów: Druk Szczęsny Bednarski, 1891).
- Bruzdziński Andrzej, „Bractwa religijne w siedemnastowiecznym Krakowie”, w: *Historia świadectwem czasów. Księdzu Profesorowi Markowi Tomaszowi Zahajkiewiczowi*, red. Włodzimierz Bielak, Stanisław Tylus (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006).
- Buchwald-Pelcowa Paulina, „Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie... Kilka kartek z dziejów sławy wojny chocimskiej 1621 roku”, w: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. Wiesław Pawlak, Magdalena Piskała (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2011), 160–175.
- Buliński Melchior, *Historia Kościoła Polskiego*, t. III (Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo „Czytelnia Ludowej” A. Nowoleckiego, 1874).
- Chodyński Stanisław, *Pamięć wieczna wojny chocimskiej w nabożeństwie kościelnym* (Włocławek: Druk Dyecezalna, 1909).
- Mattei Roberto, *Pio V. Storia di un papa santo* (Torino: Edizioni Lindau, 2021).
- Gładysz Bronisław, *Officium in gratiarum actione pro victoria chocimensi w historycznym rozwoju przedstawione z uwzględnieniem dwóch nieznanymi druków liturgicznych z XVII wieku* (Poznań: Wydawnictwo PTPN, 1928).
- Graff Tomasz, Wołyniec Bartłomiej Michał, Wróbel Elżbieta Elena, *Mikołaj Zebrzydowski. Szkic biograficzny* (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020).
- Lenart Mirosław, *Miles pius et iustus. Żołnierz chrześcijański katolickiej wiary w kulturze i piśmiennictwie dawnej Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2009).
- Mączyński Józef, *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N[ajświętszej] Maryi P[anny] Różańca Ś[więtego] w kościele Ojców Dominikanów w Krakowie* (Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1863).
- „Oborski Mikołaj”, w: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach polskich i Litwy (1564–1995)*, oprac. Ludwik Grzebień (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004).
- Pawłowska Anna, „Retoryka sztuki. Rola fundacji artystycznych w krakowskim kościele Dominikanów w dobie potrydenckiej reformy Kościoła”, w: *Sztuka*

- w kręgu krakowskich dominikanów, red. Anna Markiewicz, Marcin Szyma, Marek Walczak (Kraków: Wydawnictwo Esprit SC, 2013), 567–577.
- Podhorodecki Leszek, *Chocim 1621* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej 1988).
- Reychman Leszek, *Historia Turcji* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973).
- Rożek Michał, *Uroczystości w barokowym Krakowie* (Kraków: Wydawnictwo Literackie Kraków, 1975).
- Tretiak Józef, *Historia wojny chocimskiej (1621)* (Lwów: Drukarnia Włodzimierza Łozińskiego, 1889).
- Wojtyska Henryk Damian, *Miłościwe lata: dzieje Wielkich Jubileuszów Chrześcijaństwa (z udziałem Polaków)* (Olsztyn: Wydawnictwo Hosianum, 2000).
- Żukiewicz Konstanty Maria, *Cudowny obraz Matki Boskiej Różańcowej w kościele krakowskich dominikanów* (Kraków: Nakładem OO. Dominikanów w Krakowie, 1921).

Czasopisma

- Bodzioch Beata, „Officium gratiarum actione pro victoria ex Turcis obtenta zachowane w antyfonarzach rodziny Piotrkowczyków” (cz. I – Teksty), *Roczniki Teologiczne* 63/13 (2016): 41–53.
- Bodzioch Beata, „Officium gratiarum actione pro victoria ex Turcis obtenta zachowane w antyfonarzach rodziny Piotrkowczyków” (cz. II – Melodie), *Roczniki Teologiczne* 65/13 (2018): 45–55.
- Czyżewski Krzysztof Józef, Walczak Marek, „Oprawa artystyczna świąt i uroczystości Arcybractwa Różańcowego w kościele dominikanów w Krakowie”, *Rocznik Historii Sztuki* 45 (2020): 59–84
- Czyżewski Krzysztof Józef, Walczak Marek, „The Archconfraternity of the Rosary in the Dominican Churches of Krakow. Piety and Patronage of the Arts”, *Acta Historiae Artis Slovenica* 23/2 (2018): 139–162.
- Goszczyński Artur, „Nieszczęścia gorsze od wroga. Głód i niedostatki w armii Rzeczypospolitej podczas kampanii chocimskiej z 1621 r.”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 18/3 (2021): 27–51.
- Goszczyński Artur, „O wpływie warunków atmosferycznych na przebieg bitwy pod Chocimiem w 1621 roku”, *Radzyński Rocznik Humanistyczny* 19 (2021): 7–16.
- Kochaniewicz Bogusław, „Wpływ zwycięstwa pod Lepanto na liturgię Kościoła Zachodniego”, *Salvatoris Mater* 5/1 (2003): 208–209.
- Korytko Andrzej, „Chocim 1621 roku w polskiej literaturze i malarstwie”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 18/3 (2021): 119–137.
- Majewski Ryszard, „Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 7/1 (1961), 3–39.
- Michałowska Marta, „Palladium polskie. Militarne aspekty ikonografii maryjnej XVII–XVIII w.”, *Studia Claromontana* 6 (1985): 25–46.

- Nagielski Mirosław, „Kampania chocimska 1621 roku”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 18/3 (2021): 7–25.
- Nagielski Mirosław, „Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 143/2 (2016): 277–285.
- Podhorodecki Leszek, „Kampania chocimska 1621 roku”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 10/2 (1964): 88–143; 10/1 (1965): 37–68.
- Wołyniec Bartłomiej Michał, „Biskup Marcin Szyszkowski jako twórca nabożeństwa «Siedmiu kościołów krakowskich»”, *Folia Historica Cracoviensia* 21 (2015): 189–208.

Hanna Wadas

ORCID: 0000-0002-3399-6233
Akademia Ignatianum w Krakowie

Zuchwalstwo ponad miarę (Odyseja 1.34). Kilka uwag dotyczących motywów, dynamiki i skutków zbrodni w *Orestei* Ajschylosa

*By their own Recklessness (Odyssey 1.34).
A Few Remarks Concerning the Motives,
Dynamics and Consequences of the Crimes
in Aeschylus's Oresteia*

Abstrakt

Celem artykułu jest przeanalizowanie Ajschylosowej *Orestei* pod kątem wybranych motywów, dynamiki oraz konsekwencji popełnionych zbrodni przez głównych bohaterów tragedii. Wśród motywów występków uwzględniono klątwę rodową Atrydów, indywidualny charakter bohaterów oraz międzypokoleniowy charakter zemsty. Te trzy elementy razem oddziaływały na siebie, potęgując cierpienie ofiar i wzmacniając w bohaterach trylogii przeświadczenie o nieuchronności ludzkiego fatum, które popycha człowieka ku złu. Omawiając dynamikę *Orestei*, zwrócono szczególną uwagę na trzy występujące obok siebie rodzaje mordów: dzieciobójstwo, którego dopuścił się Agamemnon; mężobójstwo (*maritricidium*), które popełniła Klitajmestra, oraz matkobójstwo, którego sprawcą był Orestes. Podobnie jak w przypadku motywów zbrodni, również między nimi zachodzi nierozwalna zależność przyczynowo-skutkowa. Ostatnia część artykułu zwraca

uwagę na konsekwencje popełnionych złych czynów, które zostały ujęte w trzy zasadnicze kategorie. Pierwsza kategoria ma charakter społeczny i dotyczy roli instytucji publicznych w podejmowaniu decyzji o życiu i śmierci obywateli. Druga kategoria ma charakter religijny i stawia pytanie o rolę religii w życiu społecznym, w szczególności o wpływ zmarłych na żywych oraz znaczenie rytuału religijnego w oczyszczeniu zbrodniarza. Trzecia kategoria ma naturę prawną i stawia pytanie o genezę prawa, ze szczególnym uwzględnieniem attyckiej procedury sądowej.

Słowa kluczowe: Ajschylos, *Oresteja*, klątwa rodu Atrydów, mężobójstwo, matkobójstwo, maritricidium, maritricyda, dzieciobójstwo, sąd nad Orestesem, Eumenidy

Abstract

The aim of the article is to analyze the Aeschylus's *Oresteia* in terms of selected motives, dynamics and consequences of the committed crimes. The motives for the murders perpetrated by the main *dramatis personae* included the ancestral curse of the House of Atreus, the individual character of the heroes and the intergenerational nature of revenge. These three elements interact with one another to increase the suffering of the victims and augment the conviction in the characters about the inevitability of human fate, which pushes man towards evil. In discussing the dynamics of *Oresteia*, a particular attention was given to the three types of murder that coincide and interact with one another: the infanticide committed by Agamemnon; the maritricide perpetrated by Clytemnestra and the matricide carried out by Orestes. Analogically to the motives of the crime, there is also an inextricable cause and effect relationship between the types of murders. The last part of the article draws attention to the consequences of evil deeds, which have been classified into three main categories. The first one is of a social nature and concerns the role of public institutions in making decisions about the life and death of citizens. The second category is of a religious nature and raises the question of the role of religion in social life, in particular the influence of the dead on the living, and the importance of religious rituals in the purification of a criminal. The third category is of a legal nature and raises the question of the origins of law, with particular emphasis on the Attic judicial procedure.

Keywords: Aeschylus, *Oresteia*, curse of the House of Atreus, maritricide, matricide, maritricidium, maritricyda, infanticide, trial of Orestes, Eumenides

W jednym z ostatnich listów, datowanym na 14 listopada 1943 r., ciężko doświadczony przez los Tadeusz Zieliński pisał do swego ucznia Stefana Srebrnego z prośbą o poetycki przekład trzeciej strofy z hymnu do Zeusa z *Agamemnona* Ajschylosa. Ten bodajże największy polski filolog klasyczny podaje własne rozumienie tych sławnych wersetów.

Jego, co wdrożył śmiertelników na linię [...] świadomości, jego, co dał ważność słowu: cierpieniem ucz się. I oto zamiast snu puka do serca pomna grzechu [...] zgryzota i wbrew woli uczy się człowiek być cnotliwym. W tym bowiem (*de*) zawiera się chyba (*pou*) łaska bogów, gwałtownie dzierżących święty ster (wszechrzeczy)¹.

Celem artykułu jest analiza *Orestei* Ajschylosa pod kątem motywów popełnionych zbrodni, ich dynamiki oraz konsekwencji. Dzieło jest jedyną prawie w całości zachowaną do naszych czasów trylogią tematyczną i należy do najczęściej tłumaczonych oraz interpretowanych dzieł klasyki starogreckiej. W jego skład wchodzi dramaty inspirowane mitem o rodzie Atrydów: *Agamemnon* (Ἀγαμέμνων), *Ofiarnice* (Χοηφόροι) oraz *Boginie łaskawe* (Εὐμενίδες). Pierwsza część trylogii dotyczy śmierci Agamemnona, który został zamordowany za sprawą swej żony Klitajmestry; druga skupia się na matkobójstwie dokonanym w ramach zemsty przez syna – Orestesa; natomiast trzecia ukazuje zemstę Eryinii, sąd nad matkobójcą w Atenach oraz przemianę mścicielek w Eumenidy².

Wielki okres klasyczny cywilizacji greckiej, przypadający na V w. przed Chrystusem, naznaczony był dwiema wielkimi wojnami: perską i peloponeską. Ajschylos (525/4–456) był świadkiem chwały greckiego oręża jako żołnierz pod Maratonem, gdzie padł jego brat, i pod Salaminą³. Z tych doświadczeń wyniósł przekonanie o wszechobecnej sprawiedliwości bogów objawiającej się w historii i prześwitującej nawet przez czyny zbrodnicze. Na świat przyszedł w Eleusis – miejscu znanym w całej Grecji ze względu na sławne misteria⁴. Pisaniem sztuk dramatycznych

1 Tadeusz Zieliński, *Listy do Stefana Srebrnego*, oprac. Grażyna Golik-Szarawarska (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1997), 123.

2 Wszystkie przypisy do *Orestei*, jeśli nie zaznaczono inaczej, są w przekładzie Chodkowskiego za: Ajschylos, *Tragedie*, t. 2. *Oresteja: Agamemnon, Ofiarnice, Boginie Łaskawe*, przekł. Robert Chodkowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2016).

3 Albin Lesky, *A History of Greek Literature* (London: Gerald Duckworth & CO. Ltd., 1966), 241–242.

4 Misteria eleuzyjskie/eleuzynie były misteriami odradzającego się ziarna. Obchodzono je ku czci Demeter i jej córki Persefony. Więcej patrz: Karl Kerényi, *Eleusis. Archetypowy obraz matki i córki*, przekł. Ireneusz Kania (Kraków: Homini, 2014).

zaczął się parać wcześniej. Rywalizował o palmę pierwszeństwa podczas 70 olimpiady na początku V w. (499/496) jako niespełna trzydziestoletni dramaturg; pierwsze z trzynastu zwycięstw w poetyckim agonie odniósł w 484 r.⁵ W 458 r. wystawił w ateńskim teatrze Dionizosa trylogię *Oresteję*, która stała się najbardziej znaną ze wszystkich jego dramatów, gdyż w późnej starożytności ustanowiono ją lekturą szkolną i przepisano do pergaminowego kodeksu. Dzieło zostało uznane przez wielu wybitnych krytyków za jedno z największych artystycznych osiągnięć ludzkiego ducha, porównywalne z rzeźbami Michała Anioła oraz obrazami Leonarda da Vinci⁶. Trylogia składa się z trzech nierównych objętościowo sztuk, które wynoszą odpowiednio 1673, 1076 i 1047 wersetów⁷. Dramat napisany został w duchu powagi i grozy. Nawet otwierające dzieło wersy, które mówią o radości z zakończenia wojny i powrocie do domu, są już przepojone lękiem i obawą przed wiszącą w powietrzu katastrofą. Główni bohaterowie powiązani łańcuchem zbrodni i ekspiacji z pokolenia na pokolenie dodają do niego kolejne ogniwa.

Motywy zbrodni

Śmierć Agamemnona była następstwem klątwy rzuconej przez bogów na ród Pelopidów. Pierwszy gniew nieśmiertelnych ściągnął na siebie Tantal i jego syn Pelops. Każde następne pokolenie, idąc śladami przodków, dopuszczało się zbrodni. Pierwszą popełnił Tantal, który będąc synem Zeusa, skalął bogów, podając im na uczenie własnego syna. Sprawcą kolejnej był Pelops. Ten nie wahał się uciec do podstępny i mord, aby poślubić Hippodamię, córkę króla Ojnomaosa. Nieuczciwie pokonał teścia w wyścigach rydwanów, a królewskiego woźnicę Myrtilosa, swego współnika, zamordował po niechlubnym zwycięstwie, aby zatrzeć wszelkie ślady oszustwa⁸. Warto nadmienić, że konający Myrtilos przeklął mordercę oraz wszystkich jego potomków, prosząc bogów o pomszczenie krzywdy. Następne pokolenia nie ustępowały w okrucieństwie i morder-

5 Jedną z oznak popularności Ajschylosa był hołd złożony dramaturgowi przez Arystofanesa w Żabach. Lesky, *History of Greek Literature*, 243.

6 *Ibidem*, 256. O recepcji Ajschylosa w tradycji zachodniej, o pierwszych wydaniach drukiem (Wenecja, 1518; Genewa, 1557; wydanie łacińskie Bazylea: 1555) patrz: Aeschylus w *The Classical Tradition*, ed. Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013), 10.

7 *Ibidem*, 257.

8 Karl Kerényi, *Mitologia Greków*, przekł. Robert Reszke (Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002), 297–299.

czych zapędach swym przodkom. Już starsi synowie protoplasty rodu z zimną krwią zamordowali przyrodniego brata, Chryssipposa. Atreus, ojciec Agamemnona, pogwałcił święte prawo gościnności wobec swego brata, Tyestes, któremu na uczcie podał potrawę przyrządzoną z jego własnych synów, a następnie skazał na banicję. Podobnie jak Myrtilos, pohańbiony Tyestes przeklął swego krzywdziciela wraz z całym jego rodem⁹. Tragedię Atrydów można interpretować jako wypadkową trzech dominant: klątwy, fatum oraz indywidualnej odpowiedzialności¹⁰. Zdaje się, że początkiem zła była obraza bogów oraz krzywda wyrządzona człowiekowi. W konsekwencji bogowie rzucili z nieba klątwę, którą wzmacniała swym przekleństwem ofiara na ziemi. Na skutek tej podwójnej klątwy w domu Atrydów zadomowił się duch zemsty Alastor, którego obecność podburzała kolejne pokolenia do rozlewu krwi¹¹.

Rzucanie klątwy nie należało jedynie do boskich przywilejów. Starożytni Grecy i Rzymianie nie mieli skrupułów przeklinać siebie nawzajem, pragnąc, aby na wroga spadło nieszczęście. W tym celu wykorzystywano magiczne tabliczki, na których wypisywano złowieszcze przekleństwa. Do ich wyrobu służył najczęściej ołów, gdyż jego szary odcień uważano za barwę właściwą śmierci¹². Tabliczki, zwane κατάδεσμοι (gr.) lub *defixiones* (łac.), zakopywano w ziemi, wrzucano do morza lub umieszczano w grobach. Przekleństwo zyskiwało na mocy poprzez kontakt z duszami przedwcześnie zmarłych ludzi oraz chthonicznymi demonami. Najprostszym sposobem na rzucenie zaklęcia było przebicie gwoździem tabliczki, na której wypisano imię ofiary, co przypominało magiczny rytuał przebijania figurki woskowej¹³. Praktyki te potwierdziło odkrycie w pobliżu Aten pięciu ołowianych tabliczek, datowanych przez badaczy

9 Robert Graves, *Mity greckie*, przekł. Henryk Krzeczowski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982), 348–349.

10 Barbara Bibik, „Dom, dom, niby robak toczy klątwy moc niezwalczona». O «Skażonej» rodzinie na przykładzie *Oresteji* Ajschylosa, *Ifigenii w Aulidzie* Eurypidesa oraz *(A)pollonii* K. Warlikowskiego i *Ifigenii* A. Grzegorzewskiej”, *Państwo i Społeczeństwo* 13/3 (2013), 165.

11 Ajschylos, *Agamemnon*: 1468–1488; Carl-Martin Edsman wskazuje, że Alastor to ucieleśnienie zła, które wyrządza nie tyle pojedynczy członek, ile cała jego rodzina. Demon bierze odwet za wyrządzone krzywdy, lecz równocześnie podlega do popełniania nowych zbrodni aż do momentu zaspokojenia swojej zemsty. Patrz: Carl-Martin Edsman, „Divine and Demonic Necessity in the Oresteia”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 2 (1967), 27.

12 Κωνσταντίνος Βασιλείου, *Κατάδεσμοι: Οι κατάρες στον ελληνορωμαϊκό κόσμο* (published March 24, 2021), za: <https://www.offlinepost.gr/2021/03/24/katadesmoi-oi-katares-ston-ellhnorwmaiko-kosmo/> (dostęp: 30.04.2022).

13 Andrzej Wypustek, *Magia antyczna* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001), 108–109.

na około IV w. p.n.e. Cztery z nich rozpoczyna zwrot do podziemnych bogów z prośbą o sprowadzenie zguby na właścicieli karczm. Ostatnia nie zawiera żadnej inskrypcji, gdyż, prawdopodobnie, wypowiedziano nad nią ustne zaklęcie. Wszystkie tabliczki zostały złożone w grobie młodej kobiety, aby mogły trafić bezpośrednio do wzywanych bóstw¹⁴.

Klitajmestra przed śmiercią przeklina syna, każąc mu się strzec „mściwych suk” (ἐγκότους κύνας)¹⁵. Prześladowające Orestesa Erynie należą do najstarszego panteonu bóstw greckich, gdyż zrodziły się z krwi okaleczonego Uranosa¹⁶. Za cel obierały sobie w szczególności morderców najbliższych członków rodziny, których nieustannym pościgiem doprowadzały do obłądu. Erynia mogła być pierwotnie rozgniewaną duszą zamordowanego, która z upływem czasu przekształciła się w samodzielną postać ściśle związaną ze zmarłym, aby następnie przeobrazić się w odrębną grupę podziemnych bogiń zemsty¹⁷.

Istotną rolę w *Orestei* odgrywają znaki i przepowiednie. Za ich pośrednictwem bogowie przekazują ludziom swoją wolę oraz zapowiadają przyszłe zdarzenia. Dwa orły rozszarpujące brzemiennej zajęczycę oznaczają zwycięstwo Greków pod Troją. Można by przypuszczać, że Artemidę rozgniewała wizja zagłady niewinnych mieszkańców miasta, zwłaszcza kobiet i dzieci¹⁸. Aby temu zapobiec, bogini łowów przeciwnymi wiatrami zatrzymała flotę grecką w Aulidzie. W zamian za umożliwienie dalszej podróży domagała się od Atrydy ofiary z córki¹⁹. Zaślepiiony ambicjami Agamemnon zdecydował się poświęcić życie Ifigenii, wkraczając tym samym na zgubną ścieżkę. Przedstawiony u Ajschylosa motyw gniewu córki Leto został włączony w poczet znaków zwiastujących tragiczną śmierć króla, stanowiącą karę za jego złe czyny i występki przodków²⁰.

14 Owen Jarus, *Curse Tablets Discovered in 2400 Year-Old Grave* (published April 4, 2016), za: <https://www.livescience.com/54285-curse-tablets-uncovered-in-greece.html> (dostęp: 30.04.2022).

15 Ajschylos, *Ofiarnice*, 924.

16 Hezjod, *Teogonia*, przekł. Kazimierz Kaszewski (Warszawa: Druk Wacława Maślankiewicza, 1904), v. 175–185.

17 Ajschylos, *Tragedie*, przekł. Stefan Srebrny (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954), 293.

18 Stuart E. Lawrence, „Artemis in the Agamemnon”, *The American Journal of Philology*, 97/2 (1976), 97.

19 Według *Cypriów* (Κύπρια) Agamemnon rozzłościł Artemidę, ponieważ po zabiciu jelenia przechwalał się, że ma lepsze umiejętności od samej bogini łowów. Patrz: John. J. Peradotto, „The Omen of the Eagles and the ΗΘΘΣ of Agamemnon”, *Phoenix* 23/3 (1969), 242.

20 Robert Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie* (Lublin: Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego KUL, 1994), 160–163.

Sama klątwa nie inicjuje zbrodni. Morderstwa dopuszcza się człowiek. Zdarza się, co prawda, że bogowie angażują się w zabójstwo (jak chociażby Apollo, który polecił Orestesowi pomścić ojca), ale zazwyczaj nie biorą w tym bezpośredniego udziału. Ważną rolę odgrywa również charakter mordercy. Człowiek o słabej woli nie jest w stanie popełnić ani wielkich czynów, ani wielkich zbrodni. Najsilniejszą osobowość w *Orestei* ma Klitajmestra (Κλυταιμῆστρα). Etymologia imienia to „słynna oblubienica” (κλυτός i μνήστειρα)²¹. Oblubienicą kobieta była w swoim życiu trzykrotnie: najpierw jako żona Tantala, zdetronizowanego i zabitego przez jej drugiego męża, Agamemnona, którego z kolei zabiła wraz z trzecim oblubieńcem – Ajgistosem. Jako świadek śmierci pierwszego, sprawcy śmierci drugiego i decydentka losu trzeciego siłą do działania czerpała z twardego charakteru, który w znacznej mierze przyczynił się do jej zguby²². W przeciwieństwie do Eurypidesa, Ajschylos ukazuje Klitajmestrę jako dominującą władczynię, która jest cyniczna, wyniosła i bezlitosna²³.

Przeciwieństwem królowej jest Kasandra, najpiękniejsza z córek Priama, której wola i charakter nie mają żadnego wpływu na jej los. Niedotrzymanie obietnicy bogu zamieniło błogosławieństwo (dar wieszczenia) w przekleństwo (niedowiarstwo ludzi). Z kolei piastunka Kilissa jest kobietą słabego charakteru, ale jej niski status społeczny nie stoi na przeszkodzie w podejmowaniu roztropnych działań. Chociaż zastępuje biologiczną matkę, jest bardziej oddana Orestesowi niż Klitajmestra²⁴. Odmienna jest też reakcja obydwu kobiet na wieść o jego rzekomej śmierci. Opiekunka szczerze opłakuje wychowanka, podczas gdy rodzona matka pod przykrywką bólu i rozpaczyci cieszy się z otrzymanej nowiny²⁵. Silny charakter królowej uwydatnia uległość Agamemnona. Kiedy wódz po zwycięskiej wojnie wraca do domu, na powitanie wychodzi małżonka, która przekonuje męża, aby przeszedł po purpurowym kobiercu do pała-

21 Leksykon Liddell-Scotta wyprowadza etymologię od κλυτός + μνάομαι za: *Greek-English Lexicon*, ed. Henry George Liddell, Robert Scott (1883), 817; *The Oxford Classical Dictionary. Third Edition*, od Κλυταιμ(ν)ήστρα, ed. Simon Hornblower, Antony Spawforth (Oxford-New York: Oxford University Press, 1996), 353 (dalej cytowane jako OCD).

22 Mocnego charakteru królowej dowodzą słowa strażnika, który opisuje Klitajmestrę jako „kobietę o męskiej woli” (γυναικὸς ἀνδρόβουλον). Patrz: *Aeschylus Agamemnon*, ed. Eduard Fraenkel, t. 2 (Oxford: Clarendon Press, 1962), 10.

23 Jacqueline de Romilly, *Tragedia grecka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 65.

24 Florence Yoon, *The Use of Anonymous Characters in Greek Tragedy. The Shaping of Heroes* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 131.

25 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 232.

cu. Niektórzy uczeni wskazują, że materiałem w tym kolorze nakrywano też łoża małżeńskie. Przejście Agamemnona po tkaninie miało symbolizować podeptanie przysięgi małżeńskiej, czego świadkiem była obecność branki²⁶. Przystanie na tę propozycję symbolizuje *hybris*, gdyż purpurowe kobierce były przeznaczone dla bogów, a nie dla śmiertelników. Chór, pozdrawiając Agamemnona jako „zdobywcę Troi” i „potomka Atreusa”, jednocześnie zapowiada jego śmierć. Zginie za występki przodka i złożenie w ofierze córki dla sławy własnego imienia²⁷. Jako zwycięzca jest obarczony winą za okrutny przebieg wojny i odpowiada za niegodziwe czyny, jakich się dopuścił wobec pokonanych, bezbronnych mieszkańców Ilionu²⁸.

Orestes zostaje postawiony przed trudnym wyborem, ponieważ pomśzczenie ojca wiązało się z matkobójstwem i gniewem Erynni, natomiast pozostanie biernym naraziłoby królewicza na gniew Apollona, którego wyrocznia nakazywała działać. Ostatecznie staje się narzędziem w rękach boga i wypełnia swój synowski obowiązek. W przeciwieństwie do Klitajmestry targają nim wątpliwości przed zadaniem śmiertelnego ciosu i nie chełpi się popełnioną zbrodnią. Chociaż odczuwa satysfakcję z dokonanej zemsty, to twierdzi, że jest ona skalana zmagą²⁹. Zemsta przytłacza Orestesa. Bez wahania zabija Ajgistososa, ale wizja przelania matczynej krwi napawa go przerażeniem. Ostatecznie podejmuje się działania nie ze względu na słuszność sprawy, lecz z targającej nim rozpacz. Jako mściciel nie spełnia oczekiwań chóru i Elektry³⁰. Do działania popycha go strach przed karami, które Apollon dla niego przewidział w razie zaniechania zemsty.

Ajschylos przedstawia Elektrę jako bezsilną córkę, która stłamszona przez zbrodniczą matkę może jedynie po cichu opłakiwać niegodziwą śmierć ojca. W przeciwieństwie do Klitajmestry nie bierze bezpośredniego udziału w zemście. Rola królowej ogranicza się do składania ofiar, powitania brata i zapoznania się z planem morderstwa. Chociaż łagodnością zdobywa sympatię widza, to należy przyznać, że jej postać nie pasuje do krwawego charakteru sztuki³¹.

26 Lynda McNeil, „Bridal Cloths, Cover – Ups, and Kharis: The «Carpet Scene» in Aeschylus «Agamemnon»”, *Greece & Rome* 52/1 (2005): 1–17.

27 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 178–180.

28 Romilly, *Tragedia grecka*, 69.

29 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 239.

30 Stefan Srebrny, *Teatr grecki i polski* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), 291.

31 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 247–248.

Aby złagodzić gniew bogini łowów i móc wypłynąć do Troi, Agamemnon za radą wieszczka Kalchasa sprowadził Ifigenię do Aulidy pod pretekstem jej zaręczyn z Achillesem³². Towarzyszyła jej Klitajmestra, która chciała poczynić należyte przygotowania do zamążpójścia córki. Kiedy odkryła prawdziwe zamiary męża, odebrała je jako perfidną zdradę. Łzy i rozpaczliwe błagania nie wpłynęły na decyzję króla i księżniczka została złożona na ołtarzu Artemidy. Podczas dziesięcioletniej rozłąki z małżonkiem królowa dusiła w sobie żal i rozpacz, które przerodziły się w żądę zemsty. W międzyczasie nawiązała romans z Ajgistosem, synem Tyestesa, z którym uknuła plan morderstwa. Nienawiść żony spotęgowała postawa Agamemnona po powrocie do domu, a w szczególności obecność w jego orszaku rywalki – Kasandry. Zachowanie Atrydy było czymś zrozumiałym w świetle ówczesnej kultury greckiej, ale w oczach prawowitej małżonki nakładało się na jego wcześniejsze występki: poświęcenie córki, wymuszenie gwałtem ślubu i zabójstwo jej poprzedniego męża, Tantala oraz synka, którego niczym barbarzyńca oderwał od jej piersi i roztrzaskał o ziemię. Pomimo tych wszystkich krzywd Klitajmestra uważała się za dobrą żonę³³.

Motyw zemsty nieobcy jest również Orestesowi. W jego przypadku ma ona potrójny charakter. Ma obowiązek pomszczenia ojca, ale żywi też wobec matki inne urazy. Oskarża ją o sprzedanie go w niewolę, chociaż ten zarzut wydaje się bezpodstawny³⁴. Robert Chodkowski dodaje, że Atryda, mszcząc się na rodzicielce, pragnie odzyskać, jako prawowity dziedzic, władzę w Argos, której pozbawił go spisek uzurpatorów. Dramat sugeruje, że Klitajmestra i Ajgistos rządzą w sposób tyrański, co czyni z Orestesa również mściciela ludu, a jego działaniu nadaje wymiar społeczny i polityczny³⁵. Z kolei Ajgistos jest narzędziem zemsty międzypokoleniowej, gdyż nie żywi bezpośredniej urazy do Agamemnona, lecz do jego przodka³⁶. Można by powiedzieć, że jest alter ego Orestesa, ponieważ również i na nim spoczywa obowiązek pomszczenia ojca. Drogi zemst krzyżują się, jedna rodzi drugą, co potęguje dramatyzm sztuki i nie zapowiada szczęśliwego rozwiązania.

32 Pierre Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej* (Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987), 157.

33 Euripides, *Iphigenia at Aulis*: 1150–1161, transl. Arthur S. Way, w: *Euripides*, t. 1 (New York: the Loeb Classical Library, 1930), 108–109.

34 Mark Griffith, „*Brilliant Dynasts: Power and Politics in the Oresteia*”, *Classical Antiquity* 14/1 (1995): 89.

35 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 222.

36 Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, „Personal Freedom and Its Limitations in the Oresteia”, *The Journal of Hellenic Studies* 85 (1965), 49.

Dynamika zbrodni

Można patrzeć na *Oresteję* jako na szereg następujących po sobie zbrodni. Trylogię otwiera pamięć o mordzie popełnionym przez mężczyzn na dzieciach (Tantal, Atreus, Agamemnon). Czyny te doprowadziły do ich zagłady i hańbiącej śmierci. Karzącą ręką była w przypadku Agamemnona ręka jego żony i matki jego dzieci. Należy jednak pamiętać, że ta ręka sprawiedliwości nie należała do osoby nieskalanej. Klitajmestra podobnie jak Aerope, matka Atrydy, była cudzołożnicą³⁷. Obydwie kobiety pragnęły detronizacji prawowitych władców na rzecz swoich kochanków. Wszystko to miało wpływ na haniebne postęпки ich małżonków lub synów. Cykl zbrodni zamyka Orestes, syn mordujący własną matkę. W tej części artykułu rozpatrzmy po kolei powyższe zbrodnie, na które składają się dzieciobójstwo, mężobójstwo oraz matkobójstwo.

W starożytności akt dzieciobójstwa zdarzał się niejednokrotnie i nie wyciągano z niego konsekwencji prawnych. Dla przykładu, w Sparcie dzieci słabe i chorowite, które uważano za nieprzydatne społecznie, przy aprobacie starszożyny skazywano na śmierć³⁸. Oprócz ideologicznych względów prawo do życia dziecka zależało od sytuacji ekonomicznej. Nie zawsze rodzina mogła wykarmić wszystkich członków, co prowadziło do wykluczenia najsłabszych³⁹. Podobne praktyki stosowano również w krajach azjatyckich. W Chinach dochodziło do zabijania nowo narodzonych córek, na co decydowano się m.in. w celu uniknięcia dużych kosztów związanych z ich utrzymaniem (głównie posagiem)⁴⁰. Trzecim ważnym czynnikiem akceptującym dzieciobójstwo, a wręcz zachęcającym do niego, była religia. Niektóre społeczności, takie jak kartagińska czy hinduska, składały bogom ofiary z najmłodszych. W przypadku Molocha mamy do czynienia z bóstwem, które karmi się dziecięcą krwią⁴¹. Natomiast bóstwa olimpijskie brzydziły się taką uczcą. Tantalą,

37 Patrz: „Aerope”, OCD, 25.

38 Violetta Grudzień, *Dzieciobójstwo zarys historii stosowania kar* (Katowice: Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, 2012), 4.

39 *Ibidem*.

40 Bernice J. Lee, „Female Infanticide in China”, *Historical Reflections/Reflexions Historiques* 8/3 (1981): 164. Na problem dyskryminacji dziewczynek oraz związanego z tym dzieciobójstwa zwrócił uwagę Matteo Ricci, jezuicki misjonarz przebywający w Chinach w latach 1583–1610, który opisał te działania w jednym ze swoich dzienników. Patrz: *China in the Sixteenth Century: The journals of Matteo Ricci: 1583–1610*, transl. Louis J. Gallagher (New York: Random House, 1953), 86–87.

41 Kult Molocha polegał na paleniu dzieci żywcem. Patrz: Giambattista Vico, *Nauka Nowa*, przekł. Jan Jakubowicz (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966), 10.

który przyrządził potrawę dla bogów z własnego syna, spotkała surowa kara. Z natury rzeczy dopuszczali się takich czynów ludzie bez hamulców moralnych lub szaleńcy (Herkules, Medea). Również Agamemnon miał ręce splamione dziecięcą krwią. Jak wspomnieliśmy, bez skrpułów zamordował niemowlę swej przyszłej żony oraz prawdopodobnie dopuścił się podobnych czynów podczas zdobycia Ilionu. W starożytnej Sparcie i Rzymie można było zabić dzieci, jeśli zostały splodzone w wyniku gwałtu bądź kazirodztwa. Warto podkreślić, że grecki termin ἔκθεσις jest eufemizmem, tłumaczonym na język łaciński jako *expositio infantis*, co oznacza porzucenie dziecka⁴². Śmierci Ifigenii nie można w sposób jednoznaczny utożsamić ze zbrodnią dzieciobójstwa. W jej przypadku mamy do czynienia z panną na wydaniu, chociaż, według Cyserona, Agamemnon złożył ślub Artemidzie, że odda jej w ofierze to, co najpiękniejsze urodzi się w roku przyrzeczenia. Arpinata uważa, że Agamemnon powinien raczej złamać ślub niż popełnić tak straszliwą zbrodnię⁴³. W swej obietnicy przypominał on Jeftego, który w zamian za zwycięstwo zobowiązał się złożyć ofiarę całopalną z pierwszej napotkanej istoty. O losie Ifigenii zadecydowano w chwili jej narodzin, chociaż z ofiarą czekano do osiągnięcia przez nią dojrzałości. Natomiast przeznaczenie córki Jeftego dopełniło się w dwa miesiące⁴⁴.

Specjalistyczny termin *maritricidia* w języku polskim nie zapuścił jeszcze korzeni. Nie notują go największe słowniki naukowe. Przyczyną tego stanu rzeczy może być fakt, że rzeczowniki *mężobójstwo* i *mężobójczyni* pochodzą od łacińskiego *homicidium* i oznaczają mord w ogóle, a nie zabójstwo męża przez żonę⁴⁵. W języku angielskim rzeczownik *maritricide* występuje bardzo rzadko. Nie jest notowany nawet przez *Oxford English Dictionary*, który podaje tylko przymiotnik *maritricidal*, a jego pierwsze użycie datuje na rok 1812. Warto zaznaczyć, że przymiotnik bywa kojarzony ze zbrodnią popełnioną przez Klitajmestrę. Amerykański *Webster's Third New International Dictionary* podaje zarówno formę przymiotnikową (*maritricidal*), jak i czasownikowo-rzeczownikową

42 Patrz hasło: „Infanticide”, OCD,757; patrz także hasło: *expositio infantis* w: Janusz Sondał, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków* (Kraków: Universitas 2001), 359.

43 „Quid quod Agamemnon cum devovisset Dianae, quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius? Promissum potius non faciendum quam tam taetrum facinus admittendum fuit”. Cicero, *De officiis*, III: 95.

44 Księga Sędziów 11: 29–40.

45 Patrz „mężobójca” w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t.13, red. Maria Renata Mayenowa et al. (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981), 326–327.

odmianę (*maritricide*)⁴⁶. Znamy z literatury greckiej i rzymskiej przypadki, w których kobiety pałają nienawiścią do swoich małżonków. W większości przypadków mszczą się na nich, mordując ich męskie potomstwo. Za przykład niech posłużą Medea oraz Prokne. Ta pierwsza była zarówno bratobójczynią, jak i zabójczynią swych dzieci. Brata zabiła z miłości do Jazona, a synów z nienawiści do niego, kiedy ją porzucił dla innej kobiety⁴⁷. Z kolei Prokne zemściła się na swym mężu Tereusie, podając mu na uczenie potrawę z własnego syna. Uczyniła to, aby pomścić gwałt i okaleczenie, którego dopuścił się na jej siostrze, a swej szwagierce Filomeli⁴⁸. W przeciwieństwie do Klitajmestry przywołane zemsty są bardziej okrutne i upokarzające. Nie są one skierowane bezpośrednio przeciwko winowajcy, gdyż przedmiotem ataku jest jego bezbronne potomstwo. Medea działa jak kobieta opętana. Natomiast Prokne jest pod wpływem bakchicznego szału, kiedy decyduje się na tak bestialski występki, przewyższający w barbarzyństwie nawet okrutny czyn męża. Klitajmestra działa zarówno z wyrachowaniem, jak i pod wpływem namiętności. Obecność branki prawdopodobnie niweczy ostatnią szansę na pojednanie małżonków⁴⁹. Sam czyn Klitajmestry nie jest tak nikczemny, jak Medei czy Prokne, ale również nie do przyjęcia dla społeczeństwa patriarchalnego, jakim była polis ateńska w czasach Ajschylosa. Mitologia grecka nie czyni z królowej Argos jedynej mężobójczyni. Wpisuje ją w poczet kobiet, które mają na sumieniu podobne występki. Należą do nich mieszkanki Lemnos, które wymordowały swoich mężów powodowane zazdrością o rywalki. Wiązało się to z klątwą Afrodyty, która urażona brakiem czci, ukarała je odpychającą wonią ciała⁵⁰. W VI satyrze Juwenalis przytacza listę mężobójczyń. Otwiera ją Medea z Prokne. Następnie idą Danaidy (Belidy), córki Danaosa, które wszystkie – oprócz jednej (Hypermestry) – wymordowały swoich małżonków podczas nocy poślubnej. Listę zamyka Erifile, która z powodu chciwości wysłała Amfiaraosa, swego męża, na pewną śmierć. Juwenalis zgryźliwie twierdzi, że i tak te morderczynie

46 Termin zapożyczony został z łaciny nowożytnej. Patrz hasło: „maritricidal”: <https://www.oed.com/view/Entry/114160?redirectedFrom=maritricidal#eid> (dostęp: 04.05.2022). Amerykański słownik Webstera podaje oprócz formę przymiotnikowej (*maritricidal*) również rzeczowniko-czasownikową odmianę (*maritricide*). Rzeczownik (*maritricide*): oznacza 1) kobietę, która zabija swego męża; 2) modliszkę. *Webster's Third New International Dictionary*, ed. Philip Babcock Gove (Springfield: Merriam Webster, 2002), 1382.

47 Patrz: „Medea”, OCD, 944.

48 Owidiusz, *Metamorfozy* (Wrocław: Biblioteka Narodowa, 1995), v. 412–674.

49 Humphrey Davy Findley Kitto, *Tragedia grecka. Studium literackie* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini, 1997), 76

50 Patrz: „Hypsipyle”, OCD, 739.

były lepsze od Rzymianek, ponieważ te drugie do czynu popychają jeszcze bardziej haniebne względy niż ludzka namiętność⁵¹.

Zabójstwo matki należy do najbardziej odrażających zbrodni, nawet jeśli rodzicielka okazuje się potworem. W mitologii greckiej podobną do Orestesa historię ma Alkmeon, który pomścił śmierć ojca, zabijając matkę. Tym czynem naraził się na gniew Erynii i chociaż został oczyszczony, nie uniknął tragicznej śmierci⁵². Najbardziej sławnym matkobójcą jest Neron. Swetoniusz powiada w jego żywocie, że nie było takiej więzi rodzinnej, której by nie pogwałcił. Z mniejszym okrucieństwem traktował obcych niż bliskich. Bardzo dobrze ilustrują to liczne próby zgładzenia Agryppiny Młodszej podejmowane przez cesarza. Wyrodney syn próbował matkę trzykrotnie otruć, pogrzebać żywcem pod gruzami domu, utopić w morzu. Kiedy wszystkie zamachy zawiodły, ostatecznie dopiął swego z pomocą zabójców. Nie okazał nawet szacunku zwłokom, pastwiąc się nad nimi. Podobnie jak Orestes i Alkmeon był przesładowany przez Furie⁵³.

Ostatnią próbą ocalenia życia, którą podejmuje Klitajmestra, jest wzbudzenie w synu litości poprzez przywołanie swego macierzyństwa. Ukazuje mu obnażoną pierś i przypomina, że kiedyś, jako bezzębne niemowlę, był tą piersią karmiony. Gest ten wstrzymuje go na chwilę przed zadaniem śmiertelnego ciosu⁵⁴. Wszelkie argumenty na niekorzyść matki, takie jak zbezczeszczenie zwłok ojca oraz brak zainteresowania losem własnych dzieci, choć przypieczętują śmierć Klitajmestry, stają się czymś drugorzędnym wobec nakazu i obowiązku synowskiej lojalności. Na korzyść Orestesa nie przemawia nawet to, że władczyni gotowa jest zabić syna w odwecie za śmierć kochanka, o czym świadczy jej rozkaz o podanie „mężobójczego toporu” (ἀνδροκμήτα πέλεκυς). Widząc, że nie ma szans w starciu z synem, Klitajmestra diametralnie zmienia postawę i prosi Orestesa o darowanie życia ze względu na łączące ich więzi⁵⁵. Rzymska *pietas* nakazywała czcić rodziców. Waleriusz Maksymus w *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* opisuje historię kobiety skazanej na śmierć głodową w więzieniu. Kiedy pomimo upływu dni kobieta wciąż żyła, strażnicy zainteresowali się tym fenomenem i ku

51 Juvenalis, *Satira* VI, 643–661.

52 Patrz: „Alcmaeon”, OCD, s. 54–55. O mitologii matkobójstwa więcej w: Emma M Griffiths, „Electra”, w: *Brill's Companion to Sophocles*, ed. Andreas Markantonatos (Brill: Leiden, 2012), 74–76.

53 Svetoni Tranquillii, *Vita Neronis*, 34.

54 Amber Jacobs, *On Matricide: Myth, Psychoanalysis, and the Law of the Mother* (New York: Columbia University Press, 2007), 107–121.

55 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 235–237.

swemu zaskoczeniu odkryli, że przychodząca w odwiedziny córka karmiła matkę własną piersią. Poruszeni tym sędziowie postanowili ułaskawić skazaną. Czyn córki – zaznacza Maksymus – był co prawda sprzeczny z prawem natury, lecz w rzeczywistości stanowił jego istotę⁵⁶. Kultura grecka w okresie klasycznym oraz kultura rzymska w czasach Maksymusa podzielały podobny system wartości. Obowiązki, które spoczywały na córce wobec oskarżonej matki, nie mogły być mniejsze niż obowiązki Orestesa wobec Klitajmestry.

Skutki zbrodni

W końcowej części artykułu omówione zostaną konsekwencje zbrodni, które podzielono na trzy podstawowe kategorie. Należy je odczytywać poprzez istniejące warunki polityczno-społeczne, religijne oraz prawne w dobie wielkich greckich dramaturgów: Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa.

Według Arystotelesa rodzina jest najmniejszą komórką społeczną, stąd problemy rodzinne, w szczególności w rodzinach panujących, rzutują na całą społeczność⁵⁷. Trzy najważniejsze kwestie, które musi ustalić każda rodzina, dotyczą tego, z kim zawrzeć związek małżeński, w jaki sposób podzielić majątek między dzieci oraz jak rozwiązać problem kohabitacji żonatych synów z rodzicami⁵⁸. Mitologia grecka ukazuje panteon bogów jako rodzinę endogamiczną. Związki małżeńskie między nimi były oparte na bliskich więzach pokrewieństwa. Mogło to być odbiciem praktyki społecznej, która zezwalała na poślubienie osoby spokrewnionej. Wielką kolonizację grecką VIII i VI w. p.n.e mogła zapoczątkować większa mobilność społeczna męskiej młodzieży, szukającej nowych możliwości poza przeludnionymi domostwami *polis* (πόλις).

Podział majątku rodzinnego też niejednokrotnie był przyczyną konfliktu, czego przykładem są pretensje Orestesa do matki o pozbawienie go dziedzictwa. Problemy w *oikos* (οἶκος) prowadziły do problemów w *polis*.

Akcja *Oresteji* nie toczy się w próżni politycznej, lecz odzwierciedla problemy społeczne, które istniały w państwie ateńskim. Jednym z nich było rozstrzygnięcie, jakie instytucje są zobowiązane lub uprawnione do

56 Valerii Maximi, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* (Lipsiae: Forgotten Books, 1988), 247.

57 Arystoteles, *Polityka*, przekł. Ludwik Piotrowicz (Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006), 1252 a.

58 Emmanuel Todd, *The Explanation of Ideology. Family Structure and Social Systems* (New York: Basil Blackwell, 1985), 1–19.

podejmowania decyzji o życiu i śmierci obywateli. Według Christiana Meiera celem sądu, który odbywa się nad Orestesem, jest nie tylko rozpatrzyć jego zbrodnię, ale też rozwiązać problem ważny dla ówczesnej społeczności Aten, jakim jest istota prawa. Dwie toczące ze sobą spór strony – Eumenidy oraz Apollon, roszczą sobie prawo do rozstrzygnięcia najważniejszych, dotyczących życia i śmierci dylematów obywateli. Zależnie od werdyktu orzekającego o winie lub niewinności oskarżonego okaże się, czy obowiązywać będzie niepodzielnie prawo starych bóstw, czy też uwzględnione zostaną nowe niebiańskie prawa, które symbolizują Apollo i Atena. Na tym problemie zasadniczo opiera się ostatni dramat trylogii⁵⁹. Prawo, które reprezentują Eumenidy, osadza się na surowości i bezwzględnych sankcjach. Pościg za matkobójcą jest wpisany w ich naturę. W przeciwieństwie do nich Atena stara się ustalić, czy racje moralne mogą usprawiedliwić postępowanie Orestesa. Jej prawo jest o wiele łagodniejsze i nawet może doprowadzić do ułaskawienia zabójcy. Do tego potrzebny jest sąd, w którego gestii leży rozstrzygnięcie tego sporu⁶⁰. Jedną z zasadniczych kwestii jest też rola i znaczenie Aeropagu w życiu obywateli. W czasie gdy Ajschylos tworzył *Oresteję*, ówczesni przywódcy ateńscy, tacy jak Efiaktes i Perykles, próbowali ograniczyć jego rolę. Tymczasem dla Ajschylosa była to jedna z najważniejszych instytucji decydujących o demokratycznym charakterze polis⁶¹.

Teatr grecki był z natury religijny. Jego początki wiążą się z kultem Dionizosa, czyli bogiem, któremu nieobcy był – jak pisze Tadeusz Zieliński – „opór, prześladowania, męki”⁶². Dramat grecki wiązał z sobą wszystkie elementy ludzkiego życia – od tych najbardziej prymitywnych po te najbardziej wzniosłe. Dramaturdzy w swoich tragediach ukazywali bezsilność człowieka wobec fatum, które sprawia, że szlachetny bohater jak Edyp może nieświadomie przynieść zglębę własnym rodzicom⁶³.

Grecy okazali cześć duszom zmarłych. Niektórych się radzono, proszono o przychylność, obawiano się. Dobrze obrazuje tę postawę Odyseusz, który w XI księdze *Odysei* schodzi do podziemi, żeby zasięgnąć rady Tejrezjasza. Zmarłego, którego dusza z przyczyn nienaturalnych została strącona do Hadesu, żyjący krewni mieli w obowiązku pomścić.

59 Christian Meier, *Powstanie polityczności u Greków* (Warszawa: Teologia Polityczna, 2012), 189.

60 *Ibidem*, 213–214.

61 Gilbert Murray, *A History of Ancient Greek Literature* (New York: Ungar, 1967), 223.

62 Tadeusz Zieliński, *Sofokles i jego twórczość tragiczna* (Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1928), 23.

63 *Ibidem*, 22–29.

Jednocześnie zabójca przez przelaną krew ofiary był niejako podwójnie naznaczony śmiercią, ponieważ był narażony zarówno na zemstę zmarłych, jak i na pomstę żywych. W tym świetle należy zapewne rozumieć wyjaśnienie Ajschylosa, który mówi w *Ofiarnicach*, że „zmarli mordują żywych”⁶⁴. Powrót do świata żywych był zatem dwustopniowy: należało doznać aktu oczyszczenia przez Apolla (lub człowieka przeprowadzającego rytuał w jego imieniu) oraz uzyskać niewinnienie przez sąd. Oczyszczenie związane było z usunięciem zmazy spowodowanej przelaną krwią⁶⁵. Orestes trzymał w jednej ręce ociekający krwią miecz, a w drugiej gałązkę oliwną ze wstęgą z białej wełny. Były one symbolami błagalnika i zapowiedzią rytualnego oczyszczenia przez boga przy użyciu krwi świni⁶⁶.

W Atenach ustanowiono kult Erynii, którym nadano nowe imię Eumenid – „bogini łaskawych”. Tym samym doszło tam do ukojenia ich gniewu za sprawą łagodzącej mądrości Ateny, która na pierwszym miejscu kładła sprawiedliwość⁶⁷. Przebłagane Erynii nie zostają jednak pozbawione swej dawnej mocy, która zostaje niejako uspijona. Nabyta przez nie łagodność i dobrotliwość bynajmniej nie przeczą ich przerażającej naturze. W każdej chwili, jeśli dojdzie do pogwałcenia ich praw, mogą sprowadzić klęskę na ludność Aten. Ich opieka jest warunkowa, gdyż zależy od przestrzegania nowych praw, w tym od pobożności żyjących. Nowi bogowie nie wykluczają starych bóstw, włączając je do nowego panteonu⁶⁸.

Pod względem prawnym trzecia część dramatu ukazuje przejście spod panowania rygorystycznych bogów (Erynii), którzy kierują się jedynie prawem wendety, pod panowanie wyrozumiałych (Apollon i Atena), którzy patronują dochodzeniu sprawiedliwości na drodze sądowej. Jest to zapowiedzią demokracji ateńskiej oraz nowożytnego systemu sądownictwa opierającego się na rządach prawa. Zabójstwo członka rodziny wymagało od jego bliskich pomsty na sprawcy. Pierwotnie krewny osobiście karał mordercę, przelewając jego krew, lecz w świetle prawa ateńskiego było to niedopuszczalne. Samosądy były traktowane jako nowe zbrodnie, które należało osądzać podczas rozprawy sądowej. Tym samym realizacja zemsty przechodziła z rąk prywatnych w ręce publiczne

64 Ajschylos, *Ofiarnice*, 886.

65 Ajschylos, *Tragedie*, 298.

66 Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, 246.

67 Hugh Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1971), 93.

68 Srebrny, *Teatr grecki i polski*, 286.

i stawała się domeną państwa. Rola rodziny ograniczała się do złożenia pozwu i wytoczenia sprawy powodowi. Jeśli ofiara zdążyła przed śmiercią przebaczyć swojemu oprawcy, wówczas bliscy tracili prawo do jego ścigania. Jeżeli natomiast nie doszło do pojednania, wówczas najbliższy członek rodziny był zobowiązany ukarać winnego. W razie zaniedbania tej powinności gniew zabitego obracał się przeciwko niemu. Przyjęcie okupu od mordercy w zamian za wstrzymanie pościgu uważano za karygodne i spotykało się z potępieniem opinii publicznej⁶⁹. Istotnym nawiązaniem do ówczesnej procedury sądowej jest również wykorzystanie skrwawionej szaty Agamemnona jako dowodu świadczącego w sądzie na korzyść oskarżonego⁷⁰. Tkanina miała unaocznic sędziom zbrodnię zamordowanej, a tym samym osłabić winę Orestesa. Z podobnym zabiegiem mamy do czynienia w *Juliuszu Cezarze* Szekspira, kiedy to Marek Antoniusz ukazuje skrwawioną szatę zamordowanego cezara i tym samym pragnie przekonać widzów do swoich racji⁷¹.

Według attyckiej procedury sądowniczej sprawy o zabójstwo kierowane były do trybunału na Aeropagu przez przedstawiciela rodziny osoby poszkodowanej. Jednocześnie krewni ofiary rzucali klątwę na mordercę, wykluczając go tym samym ze społeczności. Zanim sprawca stanął przed sądem, musiał najpierw dostąpić rytualnego oczyszczenia ustanowionego przez Apollona⁷². Wyrok w sprawie Orestesa wiązał się ze zdobyciem przychylności sędziów, przy czym było to głosowanie nietypowe, ponieważ równa liczba głosów za i przeciw prowadziła do uniewinnienia oskarżonego. Sama liczba sędziów była zazwyczaj nieparzysta, co ułatwiała wydanie werdyktu. U Ajschylosa przeważała interwencja samej Ateny, która poparła swym boskim autorytetem racje matkobójcy, oczyszczając go tym samym z zarzutów⁷³.

Oresteję można badać w sposób interdyscyplinarny, gdyż stanowi niewyczerpane źródło inspiracji nie tylko do badań filologicznych, lecz również religioznawczych, historycznych, prawnych, społecznych czy kulturowych. Jest też *Trylogia* zwierciadłem natury ludzkiej. Odbija się w niej zarówno wielkość, jak i nikczemność człowieka. Przez wieki dzieło to stanowiło niewysychające źródło inspiracji i natchnienia dla artystów, pisarzy i poetów. W dziejach najnowszych historycy, dziennikarze

69 *Ibidem*, 280–281.

70 Tadeusz Sinko, *Literatura grecka*, t. 1, część 2 (Literatura klasyczna w. V-IV przed Chr.) (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932), 65.

71 *Juliusz Cezar* 3:2 (v. 1714–1742).

72 Sinko, *Literatura grecka*, 66.

73 *Ibidem*, 69.

i analitycy polityczni przywoływali tragedię domu Atrydów, kiedy zastanawiali się nad nieszczęściami, które dotknęły ród Kennedych⁷⁴. Bracia John i Robert Kennedy byli porównywani do Grakchów, a ich matka, Rose Kennedy, do Kornelii – córki Scypiona Afrykańskiego. Kiedy 22 listopada 1963 r. został zamordowany John Kennedy, brat szukał pocieszenia w Ajschylosie. 4 kwietnia 1968 r. dokonano zamachu na Martina Luthera Kinga – działacza na rzecz równouprawnienia czarnej ludności. Robert Kennedy wygłosił w tym samym dniu przemówienie przed wzburzonym tłumem w Indianapolis. W mowie, którą oparł na *Agamemnonie* Ajschylosa w przekładzie Edith Hamilton⁷⁵, przestrzegął przed spiralą nienawiści i zemsty. Mówił:

Moim ulubionym poetą był Ajschylos. Napisał on: „Nawet podczas snu ból, który nie może zapomnieć, draży kroplą po kropli kamień serca, aż, w rozpacz i wbrew woli naszej, przychodzi mądrość za sprawą gwałtownej łaski Boga”. [...] Bądźmy wierni zaleceniom przekazanych nam przed wiekami przez Greków, aby przewyciężać w człowieku dzikość i okrucieństwo oraz czynić życie na tym świecie łagodnym i szlachetnym⁷⁶.

Dwa miesiące później został zastrzelony, podobnie jak jego brat. Rodzina Kennedych nigdy nie dążyła do zemsty na zabójcach.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Arystoteles, *Polityka*, przekł. Ludwik Piotrowicz (Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006).
- Aeschylus, *The Oresteia: A New Translation by Ted Hughes* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1999).

74 Ród Kennedych do przeklętego rodu Atrydów porównywał m.in. Edward J. Klein, były redaktor naczelny *The New York Times Magazine* (1977–1987). Patrz: Edward J. Klein, *The Kennedy Curse: Why Tragedy Has Haunted America's First Family for 150 Years* (New York: St. Martin's Griffin, 2003).

75 Edith Hamilton, *Three Greek Plays. Prometheus Bound, Agamemnon, The Trojan Women* (New York: W.W. Norton and Company, 1937).

76 „My favorite poet was Aeschylus. He wrote: «In our sleep, pain which cannot forget falls drop by drop upon the heart until, in our own despair, against our will, comes wisdom through the awful grace of God.» [...] Let us dedicate ourselves to what the Greeks wrote so many years ago: to tame the savageness of man and make gentle the life of this world”. *Statement on Assassination of Martin Luther King, Jr., Indianapolis, Indiana, April 4, 1968*, cyt. za: <https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/the-kennedy-family/robert-f-kennedy/robert-f-kennedy-speeches/statement-on-assassination-of-martin-luther-king-jr-indianapolis-indiana-april-4-1968> (dostęp: 30.04.2022).

- Aischylos, *Tragedie*, przekł. i oprac. Stefan Srebrny (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1952).
- Ajschylos, *Tragedie*, t. 2. *Oresteja: Agamemnon, Ofiarnice. Boginie Łaskawe*, przekł. Robert Chodkowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2016).
- China in the Sixteenth Century: The Journals of Matthew Ricci: 1583–1610*, transl.. Louis J. Gallagher (New York: Random House, 1953).
- Cicero, *De officiis*.
- Euripides, *Iphigenia at Aulis*, transl. Arthur S. Way, w: *Euripides*, t. 1 (New York: the Loeb Classical Library, 1930)
- Fraenkel Eduard, *Aeschylus – Agamemnon*, vol. 1–3 (Oxford: Clarendon Press, 1962).
- Hezjod, *Teogonia*, przekł. Kazimierz Kaszewski (Warszawa: Druk Wacława Maślankiewicza, 1904).
- Owidiusz, *Metamorfozy*, przekł. Anna Kamińska, Stanisław Stabryła (Wrocław: Biblioteka Narodowa, 1995).
- Seneca's Tragedies with an English Translation*, ed. Frank Justus Miller, vol. 2, Cambridge – London: Harvard University Press, 1961).
- Svetoni Tranquvili, *Vita Neronis*.
- Valerii Maximi, *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* (Lipsia: Forgotten Books, 1988).

Książki i monografie

- Chodkowski Robert, *Agamemnon Ajschylosa: studium nad strukturą tragedii lirycznej* (Lublin: Redakcja Wydawnictwa KUL, 1985).
- Chodkowski Robert, *Ajschylos i jego tragedie* (Lublin: Wydawnictwo Stowarzyszenia Naukowego KUL, 1994).
- Greek-English Lexicon*, ed. Henry George Liddell, Robert Scott (1883).
- Griffiths Emma M., „Electra”, w: *Brill's Companion to Sophocles*, ed. Andreas Markantonatos (Brill: Leiden, 2012), 74–76.
- Grimal Pierre, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej* (Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987).
- Graves Robert, *Mity greckie*, przekł. Henryk Krzeczkowski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982).
- Grudzień Violetta, *Dzieciobójstwo zarys historii stosowania kar* (Katowice: Wydawnictwo Szkoły Policji w Katowicach, 2012).
- Hamilton Edith, *Three Greek Plays. Prometheus Bound, Agamemnon, The Trojan Women* (New York: W.W. Norton and Company, 1937).
- Jacobs Amber, *On Matricide: Myth, Psychoanalysis, and the Law of the Mother* (New York: Columbia University Press, 2007).
- Kerényi Karl, *Eleusis. Archetypowy obraz matki i córki*, przekł. Ireneusz Kania (Kraków: Homini, 2014).
- Kerényi Karl, *Mitologia Greków*, przekł. Robert Reszke (Warszawa: Wydawnictwo KR, 2002).

- Kitto Humphrey Davy Findley, *Tragedia grecka. Studium literackie* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini, 1997).
- Klein Edward J., *The Kennedy Curse: Why Tragedy Has Haunted America's First Family for 150 Years* (New York: St. Martin's Griffin, 2003).
- Kocur Mirosław, *Teatr antycznej Grecji* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001).
- Lesky Albin, *A History of Greek Literature* (London: Gerald Duckworth & CO. Ltd., 1966).
- Meier Christian, *Powstanie polityczności u Greków* (Warszawa: Teologia Polityczna, 2012).
- Lloyd-Jones Hugh, *The Justice of Zeus* (Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1971).
- Murray Gilbert, *A History of Ancient Greek Literature* (New York: Ungar, 1967).
- Sondel Janusz, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków* (Kraków: Universitas, 2001).
- Romilly Jacqueline, *Tragedia grecka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994).
- Sinko Tadeusz, *Literatura grecka*, t. 1, część 2 (Literatura klasyczna w. V–IV przed Chr.) (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932).
- Słownik kultury antycznej*, red. Lidia Winniczuk (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986).
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 13, red. Maria Renata Mayenowa et al. (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981).
- Srebrny Stefan, *Teatr grecki i polski* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984).
- The Classical Tradition*, ed. Anthony Grafton, Glenn W. Most, Salvatore Settis (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013).
- The Oxford Classical Dictionary. Third Edition*, ed. Simon Hornblower, Antony Spawforth (Oxford–New York: Oxford University Press, 1996).
- Todd Emmanuel, *The Explanation of Ideology: Family Structure and Social Systems* (New York: Basil Blackwell, 1985).
- Vico Giambattista, *Nauka Nowa*, przekł. Jan Jakubowicz (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966).
- Webster's Third New International Dictionary*, ed. Philip Babcock Gove (Springfield: Merriam Webster, 2002), 1382.
- Wypustek Andrzej, *Magia antyczna* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001).
- Yoon Florence, *The Use of Anonymous Characters in Greek Tragedy. The Shaping of Heroes* (Leiden–Boston: Brill, 2012).
- Zieliński Tadeusz, *Listy do Stefana Srebrnego*, oprac. Grażyna Golik-Szarawarska (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1997).
- Zieliński Tadeusz, *Sofokles i jego twórczość tragiczna* (Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1928).

Czasopisma

- Bibik Barbara, „«Dom, dom, niby robak toczy klątwy moc niezwalczona». (O «Skażonej» rodzinie na przykładzie *Oresteï* Ajschylosa, *Ifigenii w Aulidzie* Eurypidesa oraz (*A*)*pollonii* K. Warlikowskiego i *Ifigenii* A. Grzegorzewskiej)”, *Państwo i Społeczeństwo*, 13/3 (2013): 163–17.
- Edsman Carl-Martin, „Divine and Demonic Necessity in the *Oresteia*”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 2 (1967): 19–34.
- Euben J. Peter, „Justice and the *Oresteia*”, *The American Political Science Review* 76/1 (1982): 22–33.
- Fontenrose Joseph, „Gods and Men in the *Oresteia*”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 102 (1971): 71–109.
- Fuller Benjamin Athorp Gould, „The Conflict of Moral Obligation in the Trilogy of Aeschylus”, *The Harvard Theological Review* 8/4 (1915): 459–479.
- Griffith Mark, „*Brilliant Dynasts*: „Power and Politics in the *Oresteia*”, *Classical Antiquity* 14/1 (1995): 62–129.
- Hammond Nicholas Geoffrey Lemprière, „Personal Freedom and Its Limitations in the *Oresteia*”, *The Journal of Hellenic Studies* 85 (1965): 42–55.
- Lawrence Stuart E., „Artemis in the Agamemnon”, *The American Journal of Philology*, 97/2 (1976): 97–110.
- Lee Bernice J., „Female Infanticide in China”, *Historical Reflections/Reflexions Historiques* 8/3 (1981): 163–177
- McNeil Lynda, „Bridal Cloths, Cover – Ups, and Kharis: The «Carpet Scene» in Aeschylus «Agamemnon», *Greece & Rome* 52/1 (2005): 1–17.
- Peradotto John J., „The Omen of the Eagles and the ΗΘΟΣ of Agamemnon”, *Phoenix* 23/3 (1969): 237–263.

Źródła internetowe

- <https://www.oed.com/view/Entry/114160?redirectedFrom=mariticial#eid> (dostęp: 04.05.2022).
- Kennedy Robert F., *Statement on Assassination of Martin Luther King, Jr., Indianapolis, Indiana*, April 4, 1968, <https://www.jfklibrary.org/learn/about-jfk/the-kennedy-family/robert-f-kennedy/robert-f-kennedy-speeches/statement-on-assassination-of-martin-luther-king-jr-indianapolis-indiana-april-4-1968> (dostęp: 30.04.2022).
- Κωνσταντίνος Βασιλείου, *Κατάδεσμοι: Οι κατάρες στον ελληνορωμαϊκό κόσμο*, <https://www.offlinepost.gr/2021/03/24/katadesmoi-oi-katares-ston-ellh-norwmaiko-kosmo/> (dostęp: 30.04.2022).
- Owen Jarus, *Curse Tablets Discovered in 2,400-Year-Old Grave*, <https://www.livescience.com/54285-curse-tablets-uncovered-in-greece.html> (dostęp: 30.04.2022).

Magdalena Sadlik

ORCID: 0000-0002-1839-9246
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

To kopuła świętego Piotra, to Rzym... Wieczne Miasto w relacjach z polskich podróży (1858–1905)

**This is the Dome of St. Peter, this is Rome...
The Eternal City in the Polish Travel Reports
(1858–1905)**

Abstrakt

Od średniowiecza Italia była jednym z ważniejszych państw na mapie wojaży polskich podróżników, pątników, co nie pozostało bez wpływu na liczbę spisywanych wspomnień, relacji. Ponieważ romantyczne podróżopisarstwo inspirowane w znacznej mierze *Podróżą włoską* Johanna Wolfganga Goethego zyskało już wiele opracowań, uwagę skupiłam na drugiej połowie XIX i początku XX stulecia. W niniejszym tekście przedstawiam obraz Rzymu – Stolicy Piotrowej prezentowany w wybranych tekstach, przy czym ich artystyczna wartość nie stanowiła tu kryterium wyboru. Obok cenionych, erudycyjnych *Kartek z podróży* Kraszewskiego, *Podróży do Włoch* Kremera, „wiązki wspomnień podróżnych” popularnego niegdyś Stanisława Bełzy uwzględnione zostały również wspomnienia z pielgrzymek. Wędrówki po Wiecznym Mieście przebiegały co najmniej kilkoma szlakami: śladami europejskiego dziedzictwa kulturowego wyznaczonymi spuścizną antyku i chrześcijaństwa, tropem ojczystych pamiątek oraz przed tron następcy Świętego Piotra, bowiem w myśl często przywoływanej

w analizowanych tekstach maksymy: „Widzieć Rzym, a nie widzieć papieża to rzecz niedorzeczna”¹.

Słowa kluczowe: Rzym, chrześcijaństwo, papież, podróżopisarstwo, katakumby, pielgrzymki, patriotyzm

Abstract

Since the Middle Ages, Italy has been one of the most important countries on the road map of Polish travelers and pilgrims, which has had an impact on the number of written memories and accounts. Because Romantic travel writing largely inspired by Johann Wolfgang Goethe's *The Italian Journey* has already received many studies, I focused my attention on the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. In this article I present the image of Rome – the See of Peter presented in selected texts, while their artistic value was not the criterion for choice. In addition to Kraszewski's acclaimed, erudite *Kartki z podróży*, Kremer's *Podróż do Włoch*, the “bundle of travel memoirs” by the once popular Stanisław Bełza, and memoirs of pilgrimages are also included. The wanderers in the Eternal City followed at least several routes marked by the memorabilia of European cultural heritage marked by the legacy of antiquity and Christianity, national monuments and the hall of the successor of St. Peter, because according to the maxim often quoted in the analyzed texts: “To see Rome and not to see the Pope is a ridiculous thing.”²

Keywords: Rome, Christianity, Pope, travel, catacombs, pilgrimage, patriotism

„Rzym!...Któż nie zadrży na dźwięk tego wyrazu, komu nie rozplomięni się wzrok gdy się znajdzie na ulicach tego grodu!”³ – zapytywał z emfazą Stanisław Bełza. Rzym „cmentarzysko ludów i wieków”⁴ „wielki prawodawca świata”, „stróż ludzkiego sumienia”, „gród dostojny i święty” „gród nad grody wszystkie”⁵ podobnie jak Jerozolima zajmował szczegól-

1 Jan Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu* (Cieszyn: Drukarnia Karola Prochaski, 1890), 398.

2 *Ibidem*, 398.

3 Stanisław Bełza, *Za Apeninami* (Kraków: Geberthner i Wolff, 1890), 52.

4 Józef Ignacy Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, oprac. Paweł Hertz, t. 1 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977), 376.

5 Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. V, cz. 1 (Wilno: J. Zawadzki, 1863), 32. O obszernej rozprawie Kremera w wielu partiach upodabniającej się do podręcznika z zakresu historii sztuki zob. Urszula Kowalczyk, „Dylemat podróży – *Podróż do Włoch* Józefa Kremera i *Podróż do Włoch* Hipolita Taine'a”, *Prace Filologiczne. Seria Literaturoznawcza* 57 (2009): 169–182.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

ne miejsce na mapie europejskich wojaży, a literaci zdawali się prześcigać w metaforach, które najpełniej oddałyby charakter miasta. Kolejnym sięgającym po pióro wędrowcom, tak jak i tym zmierzającym do Ziemi Świętej, przychodziło się zmierzyć nie tylko z patyną stuleci, ale i z literacką materią – narosłymi na przestrzeni wieków relacjami, opisami, wspomnieniami z italskich wojaży z Wiecznym Miastem na pierwszym planie, a wreszcie – z nieuchronną konfrontacją własnych wyobrażeń z zastaną rzeczywistością:

W jakich że to olbrzymich wymiarach na szkolnej jeszcze ławie wyobrażałem sobie kopułę Bazyliki Świętego Piotra: w jak cudnych kształtach zjawiały się przede mną obrazy Rafaela! Rzym z ogromem świątyń, pałaców, ze skarbami sztuki, z pamiątkami tylu wypadków historycznych, przybrał na koniec w wyobraźni mojej wymiary, na które ostatecznie zgubiłem skalę⁶.

Przed pochopnymi sądami ostrzegał Fisz, nie kryjąc swej pokory wobec kulturowej spuścizny: „Żeby Rzym pojąć, zrozumieć i ocenić długo w nim i na nim samym uczyć się trzeba”⁷. Na wędrowców, turystów, co niejednokrotnie podkreślano, by zaakcentować palimpsestowość przestrzeni, czekały do odkrycia aż trzy miasta⁸: Rzym starożytny „kopalny” wyznaczany obszarem antycznych ruin, Rzym chrześcijański i tętniący życiem Rzym współczesny⁹. Tak zakreślony obszar zainteresowań wymagałby obszernej monografii, toteż w niniejszym tekście ograniczę się do obrazu miasta – Stolicy Piotrowej – prezentowanego w wybranych relacjach z pielgrzymek, reportażach i wspomnieniach z drugiej połowy XIX i początku XX stulecia.

Wzrastające zainteresowanie krajem, gdzie „cytryna dojrzewa”, datowane od czasów *Podróży włoskiej* Goethego, przybierające w dobie romantyzmu formę mody¹⁰, nie maleje w drugiej połowie XIX stulecia. Niezmiennie, w „wieku pary i elektryczności” „wszystkie drogi prowadziły do Rzymu” także polskich pisarzy i poetów: Adama Mickiewicza,

6 Zenon Fisz [Tadeusz Padalica], *Listy z podróży*, t. II (Wilno: J. Zawadzki, 1859), 92.

7 *Ibidem*, 99.

8 Zob. Henryk Sienkiewicz, „List z Rzymu”, *Gazeta Polska* 234 (1879).

9 Fisz, *Listy z podróży*, t. 2, 102.

10 Zob. Olga Płaszczewska, *Wizja Włoch w polskiej i francuskiej literaturze okresu romantyzmu (1800–1850)* (Kraków: TAIPWN Universitas, 2003), 13–29; Stanisław Burkot, *Polskie podróżopisarstwo romantyczne* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 352–373; A. Litwornia, *Rzym Mickiewicza. Poezja nad Tybrem 1829–1831* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2005).

Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasieńskiego, Cypriana Norwida, Teofila Lenartowicza. Józefa Ignacego Kraszewskiego¹¹, Marię Konopnicką, Kazimierza Przerwę-Tetmajera, Władysława Reymonta, a na początku kolejnego stulecia: Leopolda Staffa, Jana Kasprowicza, Władysława Orkana, Jerzego Żuławskiego. W miarę cywilizacyjnego rozwoju, wyznaczanego coraz gęstszą siecią żelaznych dróg kolejowych, dalekie wojaże utraciły przypisywaną im wcześniej elitarność, co z kolei nie pozostało bez wpływu na przemiany w obrębie samego podróżopisarstwa. W latach 70. XIX w. obok literatów artystów, bogatej szlachty kultywującej tradycję *Grand Tour* na włoskim szlaku pojawiają się zorganizowane grupy pielgrzymów¹². W efekcie, prócz wyrastających z tradycji romantycznej podróży erudycyjnych „kartek”, rynek księgarski wzbogacił się o publikowane przez korespondentów gazet reportaże, wspomnienia pątników, zmierzających do Rzymu przede wszystkim przez wzgląd na religijne przesłanki. Zinstytucjonalizowane w formie, organizowane przez duchownych pielgrzymki odbywały się najczęściej w ramach obchodzonych z pietyzmem jubileuszy¹³, by wymienić tylko: pięćdziesięciolecie nadania czakry biskupiej Piusowi IX (1877)¹⁴, pięćdziesięciolecie kapłaństwa Leona XIII (1887) i dwudziestopięciolecie jego pontyfikatu (1902)¹⁵. Trudno nie wspomnieć również o pielgrzymce słowiańskiej (1881) podjętej w odpowiedzi na papieskie wezwanie¹⁶. Dzięki tego typu inicjatywom realizowano również cele dydaktyczno-patriotyczne: umocnienie narodowej tożsamości, podtrzymanie więzi pomiędzy społecznościami z różnych zaborów,

11 Zob. M. Burzka-Janik, „Kraszewski w Rzymie. Uwagi na marginesie *Kartek z podróży 1858–1864*”, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, red. Anna Janicka, Krzysztof Czajkowski, Łukasz Zabielski, Białystok 2014–2015), 77–92.

12 Zob. Rafał Szczurowski, „Ksiądz Wincenty Smoczyński – przewodnik pielgrzymów do Rzymu w latach 1888–1900”, *Nasza Przyszłość* 91 (1999): 301–330; Jan Górecki, „Fenomen pielgrzymowania Europejczyków do Rzymu na podstawie pisma „Katolik” (1869–1914)”, *Peregrinus Cracoviensis* 18 (2017): 47–63; Elżbieta Biesiadecka, „Ruch pielgrzymkowy w Galicji w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku w relacjach galicyjskiej prasy”, *Galicja. Studia i materiały* 6 (2020): 121–135.

13 Anna Matusik, „*Anni Sancti*”. *Lata Świąte w pamiątkach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych* (Katowice: Biblioteka Śląska, 2013).

14 Antoni Kantecki, *Polska pielgrzymka do Rzymu z roku p. 1877* (Poznań: Jarosław Leitgeber, 1877).

15 Jan Kasprowicz, „Ad limina apostolorum”, *Słowo Polskie* 211, 216, 216, 223, 230, 231, 236 (1902).

16 Renata Stachura-Lupa, „Stanisław Tarnowski o pielgrzymce słowiańskiej do Rzymu (1881)”, w: *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. Krzysztof Stępnik, Monika Gabrys (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010), 132–139.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

przypomnienie opinii europejskiej o polskiej sprawie. Z radością i nie bez satysfakcji te płynące z pielgrzymek korzyści odnotowywali kapłani:

Wszystkie dzielnice Polski; Galicja, Śląsk, Prusy i Wielkopolska wystąpiły zgodnie do tej zbiorowej manifestacji uczuć katolickich i [...] wywiązała się wspaniała polska pielgrzymka do Rzymu, którą Polska udowodniła światu, że mimo stuletniej niewoli, mimo potrójnego rozdarcia śmiało stanąć może obok wolnych i niepodległych ludów katolickich¹⁷.

Pielgrzymka w religijnym podjęta celu, miała zaraz na początku błogie następstwa, bo oto dawno od Polskiej Korony oderwana część Ojczyzny, Śląsk, poczuł się jednym z całą Polską i dłoń bratnią do serdecznego nam podał uścisku. Z wiarą Ojców w Kościele Bożym przechował lud śląski język ojczysty, wiara też obudzi w sercu tego ludu świadomość obowiązków narodowych, a miłość ojczyzny ukochanej rozpali się w sercu obok Bożej miłości¹⁸.

Pielgrzymka nasza do Rzymu była dobrą rzeczą i wiele dobrego zrobiła. Była dobrą rzeczą, bo nas zaprowadziła do Ojca chrześcijaństwa, jako dzieci do ojca święcącego wielką uroczystość, [...] bo przypomniawszy światu, że chociaż polityka nie uznaje nas jako Polaków, tylko jako poddanych niemieckiej ojczyzny, lub jako carskich niewolników zamieszkałych w „przywiślańskim kraju” [...] Kościół, Papieństwo i Papież uważają nas za stary, zasłużony, katolicki Polski naród. Zrobiła to dobrego, że z nas, a zwłaszcza z wieśniaków budowano się wszędzie¹⁹.

Śladami „świętych pamiątek”

Rzym do dziś dnia leży na rozgraniczu dwóch moralnie od siebie różnych światów [...]. Żeby zrozumieć całą potęgę chrystianizmu, trzeba go oceniać nie wedle wyższości jego idei w moralnym względzie, lecz wedle tego, z czym stanął do walki i co zwyciężył. Rzym najpotężniejszym tej siły jest dowodem²⁰.

17 Kantecki, *Polska pielgrzymka do Rzymu z roku p. 1877*, 11.

18 *Ibidem*, 31.

19 Wincenty Smoczyński, *Wspomnienia o polskiej pielgrzymce do Rzymu w roku 1888 na jubileusz J. Ś. Leona XIII papieża* (Kraków: Drukarnia „Czasu” Fr. Kulczyckiego, 1889), 63.

20 Fisz, *Listy z podróży*, t. 2, 99.

Zdecydowana większość autorów, zwłaszcza erudycyjnych relacji wyrastających z tradycji romantycznej podróży²¹, silnie zaznaczała różnice pomiędzy chrześcijańskim a antycznym, pogańskim dziedzictwem, wynikające z odmiennego kodeksu wartości przyjętego w obu kulturach. O starciu dwóch odmiennych światów rozgrywającym się na przestrzeni wieków i zdaniem niektórych przytaczanych tu autorów jeszcze, przynajmniej na płaszczyźnie architektonicznej, nierozstrzygniętym, pisał Kraszewski: „Mimo wspaniałości chrześcijańskiej stolicy, olbrzymie zwalisko, na którym się ona wznosi, jeszcze nad nią jest pogańsko wspanialsze; czuć, że Kościół jest wojującym dotąd, nie zwyciężcą”²². O duchowym, niekwestionowanym triumfie krzyża przekonywał natomiast Zenon Fisz:

Rzym pogański dobywa się gruzów i zwiększa tylko inwentarz wiadomych już zabytków [...]; ale Rzym chrześcijański mnoży ogniwa swe na obydwu końcach dziejowego łańcucha i gdy z jednej strony corocznie nowe odkrywa katakumby, na końcu drugim, misją i propagandą zanosí krzyż Chrystusów do najodleglejszych pustyń kuli ziemskiej²³.

Forum i katakumby²⁴ bądź Watykan i Kapitol²⁵ niczym „przeciwnie słońca” symbolizować miały obie kultury, natomiast za „znak nowej ery” – „słup graniczny między pogaństwem i chrześcijaństwem” uważano Łuk Konstantyna.

Trasa odkrywców chrześcijańskiego Rzymu obejmowała katakumby, liczne świątynie, ze szczególnym uwzględnieniem siedmiu bazylik²⁶, Koloseum i więzienie Mamertyńskie²⁷ jako miejsca kaźni za wiarę oraz Watykan. O ile w relacjach pielgrzymich ten ostatni zajmował najwięcej

21 O samym gatunku zob. m.in. Olga Płaszczewska, „Józef Ignacy Kraszewski wobec tradycji europejskiej podróży literackiej”, w: *Europejskość i rodzimość. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. Wiesław Ratajczak, Tomasz Sobieraj (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006), 53–73.

22 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 378.

23 Fisz, *Listy z podróży*, t. 2, s. 102.

24 Bełza, *Za Apeninami*, 77.

25 Julian Mohort [Julian Ochorowicz], *Przelotne wrażenia z podróży do Rzymu* (Warszawa: Drukarnia „Biblioteki Dzieł Wyborowych”, 1899), 96.

26 Stefan Wierycz [Amelia Bortnowska], *Z pielgrzymki do Rzymu. Listy do „Gazety Świątecznej”* (Warszawa: Księgarnia Krajowa Konrada Prószyńskiego, 1905), 66–86.

27 Jadwiga Chojko-Boutière, „Więzienie Mamertyńskie w *Quo vadis*”, *Pamiętnik Literacki* 57/3 (1966): 269–281.

To kopuła świętego Piotra, to Rzym...

miejsca, o tyle w *Kartkach*... Kraszewskiego – katakumby²⁸, główny cel jego rzymskiego wojażu²⁹: „Podróżny, który po raz pierwszy zbliża się do Wiecznego Miasta i z dala wita nad nim kopułę św. Piotra [...] mimowolnie uczuje się pociągnionym naprzód ku kolebce chrześcijaństwa, ku wielkiemu cmentarzysku męczenników”³⁰. Powrót *ad fontes*, do miejsca, z którego „chrześcijanie zwycięzcy wyszli w świat”³¹, łączył pisarz z nadzieją duchowego odrodzenia: „Drugi może raz z nowych katakumb wyjść musi prawda, aby świat zwyciężyć, który o niej zapomniał”³². Wędrowca-erudyta obeznany w literaturze przedmiotu przyjmuje tu postawę historiozofa, badacza kultury odczytującego przeszłość z kamieni: „Pragnęliśmy zejść do katakumb i spytać o tajemnicę tych czasów tak cudownych, tak wielkich”³³. Pogłębione studia nad pierwszymi wiekami chrześcijaństwa wiązały się, o czym Kraszewski wzmiankuje w *Kartkach*..., z przygotowywaną powieścią historyczną *Caprea i Roma. Obrazy z pierwszego wieku* (1860)³⁴, prócz tego zaowocowały także odczytami drezdeńskimi *Wieki katakumbowe* opublikowanymi w „Kronice Rodzinnej”³⁵, jak i *Rzymem za Nerona* (1866). W historyczne tajniki katakumb wprowadzał Kraszewskiego sam Giovanni Battista de Rosi. Słynny włoski archeolog pokazał pisarzowi Pałac Laterański³⁶, gdzie z inicjatywy Piusa IX powstawało wówczas muzeum gromadzące pozyskane w katakumbach artefakty. Prace archeologów, konserwatorów sztuk budziły niezmiennie ożywione dyskusje, niekiedy kontrowersje. I tak systematyczne i konsekwentne ogoławanie „grobow świętych” z pamiątek,

28 Kilka lat przed podróżą Kraszewskiego ukazała się przetłumaczona z francuskiego pozycja, zob. Jean Gaume, *Historia katakumb czyli Rzym podziemny* (Warszawa: J. Glüksberg, 1854).

29 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 433.

30 Józef Ignacy Kraszewski, „Wieki katakumbowe. Odczyty w Dreźnie”, *Kronika Rodzina* 17 (1868): 257.

31 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. I, 433.

32 *Ibidem*, 376.

33 *Ibidem*.

34 Zob. Ewa Owczarz, „Widzenie i wczytywanie. Topografia i historia w *Caprei i Romie* Józefa Ignacego Kraszewskiego”, *Litteraria Copernicana* 4 (2018): 61–77.

35 Zob. Elżbieta Dąbrowicz, *Katakumby. Józef Ignacy Kraszewski – Zygmunt Krasiński – Cyprian Norwid*, w: *Europejskość i rodzimość. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, 85–96; Magdalena Rudkowska, „Gruzy i ruiny w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego”, *Napis* 7 (2011): 465–473.

36 Do dziś w Pałacu Laterańskim mieści się Papieskie Muzeum Starożytności Chrześcijańskiej.

sięgające aż XVI w., choć podjęte w dobrej wierze, w imię ocalenia spuścizny przeszłości³⁷, spotkało się z ostrą krytyką Bolesławity:

Zniszczono w ten sposób pomnik jedyny w chrześcijaństwie, żywe świadectwo życia w pierwszych wiekach prześladowania³⁸.

Muzeum najbogatsze nie powie nam o historii tyle, co ubogi grób, tam na miejscu zasklepiony ręka fossora przed tysiącem sześciuset latami³⁹.

Z jeszcze większym potępieniem pisał Kraszewski o świętokradczych, wynikających z próżności, praktykach turystów pozostawiających na ścianach katakumb swoje imiona. Wędrówka ciemnymi, zatęchłymi tunelami, prócz historiozoficznych, egzystencjalnych refleksji budziła u niektórych wędrowców zgoła przyziemne lęki „Zdaje ci się, żeś już żywcem pochowany w grobie [...]. Drżysz już nie o tych, którzy tu przed wiekami byli, ale o siebie samego”⁴⁰. Wyprawa do katakumb okazywała się zazwyczaj asumptem dla apoteozy pierwszych wieków chrześcijaństwa, kiedy to „pobożność [...] była przede wszystkim czynem i ofiarą”⁴¹. Dzieje pierwszych chrześcijan odczytywane z ruin, zachowanych inskrypcji prowadziły do optymistycznej konkluzji o ostatecznym zwycięstwie „światła i prawdy”⁴². Wędrówka śladami „męczenników świętej wiary” potęgowała poczucie przynależności do chrześcijańskiej wspólnoty – „rzeszy uświęconej boleścią i cierpieniem”⁴³, rozumiana w kategoriach głębokiego przeżycia duchowego zapewniać miała przeniknięcie tajemnic transcendencji⁴⁴, gwarantowała samodoskonalenie⁴⁵. W opisach katakumb często kroc powraca mocno zazwyczaj akcentowana opozycja pomiędzy światłem i mrokiem przypisanym dwóm jakże odmiennym przestrzeniom:

37 Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, 70–71.

38 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 424.

39 *Ibidem*, 438.

40 Belza, *Za Apeninami*, 96; Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 123–133.

41 Kraszewski, „Wieki katakumbowe”, 853.

42 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 450.

43 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 6: *Kościoly i muzea Rzymu*, 73.

44 „Tak ci lekko o błogo na sercu w tych katakumbach! Zajrzałeś w żywe oczy wiekuistym prawdom, one tu, w tej stolicy wiary, tak proste, jawne [...] tutaj bez silenia się rozumu, tutaj darem, jakby błyskawicą roztwierają się na oścież tajemnice nieba)”. Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 6, 73.

45 Belza, *Za Apeninami*, 53–54.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

skąpanej w słońcu Apijskiej Drodze oraz „podziemnemu miastu”⁴⁶. Prócz tego zyskują one także symboliczne znaczenie. Mrok labiryntów kontrastuje ze światłością przypisaną sferze ducha: „Zaiste w tych podziemiach tak ciemno, nocno, posępno, a w duszy jaśniej, widniej, promienniej”⁴⁷. *Genius locci* niegdysiejszego bastionu chrześcijaństwa mieli jednak szanse odczuć tylko wędrowcy skłonni na tę „osieroconą”⁴⁸ przestrzeń spojrzeć „oczyma duszy”, odznaczający się wyobraźnią umożliwiającą ożywienie przeszłości:

Malowania w katakumbach chociaż przygasły dla oczu śmiertelnych, chociaż zwlokły za siebie, jakby ciało ziemskie farby doczesne, goreją przeciwieństwem swoich barw dla duchowych, nieśmiertelnych oczu wędrowca. W tych poblądłych, umarłych malowidłach widzisz zarazem świecący zaród sztuki chrześcijańskiej, z nich wyziera duch, co przerodził świat⁴⁹.

Śladami męczenników za wiarę podążały również polskie pielgrzymki. W katakumbach odprawiano nabożeństwa, taka osobliwa podróż w czasie do pierwszych wieków chrześcijaństwa okazywała się dla pielgrzymów głębokim duchowym przeżyciem niejednokrotnie upamiętnionym we wspomnieniach, relacjach⁵⁰.

Nie wszyscy turyści docierali do katakumb, natomiast zazwyczaj każdy z nich swe pierwsze kroki w Rzymie kierował do bazyliki św. Piotra – „cudu świata”⁵¹. Imponująca swym rozmachem i przepychem budowla znalazła niezliczoną liczbę opisów⁵², z tego też względu część podróżników z nich rezygnowała, koncentrując się przede wszystkim na własnych emocjach. „Stałem w niemym podziwieniu przez długą chwilę”⁵³ – odnotował Kremer swe pierwsze wrażenia, odczuwane przez większość przybyszów. Notabene nie należał do nich Ochorowicz ostentacyjnie dystansujący się od powszechnych zachwyty: „Chciano wybudować kościół największy i najbogatszy na świecie – i wybudowano go.

46 Władysław Reymont, „Z wrażeń włoskich”, w: *idem, Spotkanie. Szkice i obrazy* (Warszawa: Geberthner i Wolff, 1897), 336–337.

47 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. VI, 71.

48 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. I, 438.

49 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 6, 71.

50 Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, 72–73; Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 123–133.

51 Fiszer, *Listy z podróży*, t. II, s. 94

52 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. VI, s. 21–37; Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, 1–12; S. Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 56–60.

53 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. VI, 21.

Ot o i wszystko”⁵⁴. Literaci – koneserzy sztuki rozpisywali się szeroko o detalach architektonicznych, „genialnej harmonii proporcji”⁵⁵, zgodnie podnoszono przede wszystkim duchowe, symboliczne znaczenie bazyliki: „W niej co jest jakby wszechświata wizerunkiem, płonie ognisko wiary Zbawiciela dla wszech ludów chrześcijańskich”⁵⁶. Świątynię postrzegano jako widome świadectwo zwycięstwa dobrem nad przemocą i siłą, toteż jej widok napawał otuchą, nadzieją na przyszłość:

I nic się wtedy nie robi sobie z „kulturkampfu”, nic z gromów jakie przeciwko Kościołowi rzuca potężny kanclerz z Warcina [...] bo się czuje, że to wszystko daremne sprawy, że złość ludzka darmo się miota bezsilna, nie obali bowiem tego, co szeregiem wieków ugruntowane, szeregi wieków istnieć będzie, patrząc spokojnym okiem, jak walić się będą dzisiejsze potęgi, tak jak tyle potęg wczorajszych, w obliczu jego już zdruzgotanych zostało⁵⁷.

Podążając rzymskim szlakiem chrześcijańskich zabytków, z radością odnajdywano polskie ślady, od lat 70. XIX w. taką wędrowkę znacznie ułatwiał kompendium księdza Ignacego Polkowskiego, które z powodzeniem mogło spełniać funkcję przewodnika. Do najczęściej odwiedzanych miejsc należał „kościół narodowy” św. Stanisława Biskupa i Męczennika.

Byłem w Rzymie i widziałem papieża

Dla pielgrzymów przybywających w zorganizowanych grupach audiencja u papieża i pozyskanie jego błogosławieństwa wyznaczały cel podróży, ale i indywidualni wędrowcy, w miarę możliwości, chętnie udawali się na spotkanie w Watykanie, by zrealizować swe marzenie wynikające z duchowej potrzeby bądź też jedynie uczynić zadość powszechnemu zwyczajowi. Spośród polskich indywidualnych „posłuchań” u papieża w omawianym tu okresie największe zainteresowanie wzbudziła wizyta Kraszewskiego u Piusa IX⁵⁸, zresztą dość lakonicznie zrelacjonowana przez samego pisarza:

54 Mohort, *Przelotne wrażenia z podróży do Rzymu*, 95.

55 Fisz, *Listy z podróży*, t. II, 101.

56 Kremer, *Podróż do Włoch*, t. VI, 33.

57 *Ibidem*, 58.

58 Zob. Wojciech Mleczko, „J.I. Kraszewski i Zmartwychwstańczy: przyczynek do opisu relacji”, *Nasza Przyszłość* 130 (2018): 189–201; Piotr Chlebowski, „Listy Józefa Ignacego

To kopuła świętego Piotra, to Rzym...

każdego z osobna pytał [Pius IX – M.S.] i dawał nauki. Poznać z nich było można łatwo, iż mówił wedle wskazówek i natchnienia tych, którzy objaśnili zawczasu Ojca Świętego o osobach mających mu być przedstawionymi. Nie wchodzimy w to, o ile zdanie o nas było lub nie sprawiedliwym, przez usta Piusa IX mówiło przekonanie własnych ziomków, przyjęliśmy więc opartą na nich naukę w milczeniu. Kolej obeszła wszystkich, każdego Ojciec Święty zapytywał, badał, pocieszał lub gromił, wedle wiadomości, jakie mu o kim z nas dostarczano [...]. Zatem dał znak do pożegnania, udzielając swe błogosławieństwo, rękę do ucałowania i nogę⁵⁹.

Choć dla pisarza to spotkanie okazało się dość gorzkie – w myśl przekazów Pius IX, za sugestią zmartwychwstańców, miał mu udzielić reprimendy co do wymowy niektórych dzieł nieliczących z nauką Kościoła⁶⁰ – jednak, jak się wydaje, nie miało to większego wpływu na sporządzoną przez Kraszewskiego krótką charakterystykę namiestnika św. Piotra:

Pius IX siedział na małym podwyższeniu [...]; cały ubrany biało, z twarzą łagodną, ale zarazem energicznego wyrazu. Czerstwy był, oblicza spokojnego i nie wyglądała na więcej nad lat sześćdziesiąt (...) nieugięta wola malowała się w rysach pełnych szlachetności⁶¹.

Niemniej w konkluzji zamykającej wstrzemięźliwą relację trudno byłoby się doszukać entuzjazmu czy uniesień religijnych znamiennych dla wspomnień z papieskich audiencji, których liczba systematycznie wzrasta wraz z wyraźnym ożywieniem ruchu pielgrzymkowego przypadającym już na kolejny pontyfikat – Leona XIII.

Dziewiętnastowiecznym pielgrzymom przecierali szlaki pątnicy pokroju Feliksa Boronia⁶², który podjął samotną, po części pieszą wędrówkę do Rzymu „na takie utrudzenie ciała czyli na pokutę”⁶³. Dzięki

Kraszewskiego do Zmartwychwstańców”, *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 3–4 (1994): 154–172.

59 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 398.

60 „Audiencja ta nader bolesną była dla Kraszewskiego, a to z racji księży Zmartwychwstańców, którzy uprosili Ojca Świętego o kierunek pism jego, uważany przez nich za niemoralny”. Stanisław Grudziński, „Powieściopisarstwo. Czwarte dziesięciolecie od 1860–1870”, w: *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego* (Warszawa: Józef Unger, 1880), 88.

61 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. 1, 397.

62 Stanisław Grodziski, *Feliks Boronia pielgrzymka do historii* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984).

63 *Podróż do Rzymu i Paryża odbyta w roku 1861 przez Feliksa Boronia, włościanina wsi Kaszowa pod Krakowem spisana za opowiadaniem pielgrzyma przez Walerego*

wstawiennictwu Polaka, papieskiego szambelana, Kulczyckiego ziściło się marzenie Boronia, by odebrać błogosławieństwo z rąk papieskich. Tak wspominał swą audiencję u Piusa IX:

Ja upokorzywszy się na klęczkach, rozpląkałem się, i przyjmując błogosławieństwo, już od płaczu widzieć Ojca Świętego nie mogłem, co widząc Ojciec Święty także się rozczulił [...]. Wyszedłszy od Ojca Świętego uspokoić się w płaczu nie mogłem i z radości i z wdzięczności dla pana Boga, że mnie chudakowi z ziemi naszej polskiej takie się szczęście dostało⁶⁴.

„Wielkie jest szczęście przybliżyć się do następcy Piotra Świętego”⁶⁵ – to przekonanie Boronia podzielali wierni tłumnie, zwłaszcza w „lata święte”⁶⁶, odwiedzający Stolicę Apostolską, a w ich relacjach do głosu dochodziły równie silne emocje⁶⁷: „Mężczyźni pobladli, kobiety niektóre płaczą. Żadne z nich tej chwili w życiu nie zapomni”⁶⁸, „rozpląkałem się jak dziecko”⁶⁹ – wyzna jeden z kapłanów, zaś w korespondencji dla „Słowa Polskiego” Kasprowicz wspomni o „głośnym, spazmatycznym łkaniu” zebranych na audiencji. Płacz przypisywano też niekiedy same-mu papieżowi, zapewne by zaakcentować jego wrażliwość. Ten portret następcy św. Piotra (Piusa IX, Leona XIII) wyłaniający się z pielgrzymich wspomnień, zazwyczaj pomijany, wart jest uwagi. Charakterystyka zewnętrzna okazuje się tu bowiem formą kreacji. Zazwyczaj podkreślano arystokratyzm postawy oraz te cechy wyglądu, które w myśl powszechnie znanych w XIX w. ustaleń fizjonomistów świadczyć miały o przymiotach charakteru oraz potencjale intelektualnym.

Postać jego wysoka i wysmukła jest prawdziwie książęcą, twarz blada jak jego sutanna opowiada o jego cierpieniach, rysy wyraziste i oczy bystre zwiastują silną wolę, czoło wysokie zapowiada głęboką myśliciela,

Wielogłowskiego (Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo dzieł katolickich, naukowych i rolniczych, 1863), 5.

64 *Ibidem*, 44.

65 *Ibidem*, 43; Kantecki, *Polska pielgrzymka*, 87–94.

66 Zob. Daniel Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1996), 208–216.

67 Józef Marczyński, *Z pielgrzymki do Rzymu* (Lwów: Drukarnia Zygmunta Golloba, 1898), 18.

68 Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 62.

69 Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, 20.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

wszystko zaś cechuje godność i łagodność. W swojej białej szacie wyglądał jak gołąbek⁷⁰.

Dostrzegano, czasami nawet bez większego taktu, mankamenty urody wynikające z zaawansowanego wieku, niekiedy oznaki starości przypisywano ascetyzmowi papieża⁷¹, zaś widoczne zmęczenie tłumaczono ustawiczną troską, trudami pontyfikatu przypadającego na niełaskawe dla Stolicy Apostolskiej czasy. W analizowanych tu relacjach, wspomnieniach z audyencji następcę św. Piotra postrzegano jednak przede wszystkim nie przez pryzmat podlegającego nieubłaganemu procesowi biologicznemu ciała, ale „ducha wielkiego opromieniającego wątlą Starca niezwykłą wspaniałością i majestatem”⁷², akcentując tym samym ontologiczny dualizm. Takie prezentacje umacniały autorytet papieża – „Namiestnika Chrystusowego” sprawującego „rząd dusz”, silnego także dzięki wierności wyznawców:

Jakże wspaniały, a dający wiele do myślenia, przedstawia widok ten starzec słaby, pozbawiony siły monarszej, nieznany i niewidziany od lat tyłu, zamknięty w domu własnym, i odprawiający mszę św. przy drzwiach zamkniętych, a witany z takim uwielbieniem, jak żaden z monarchów w świecie⁷³.

Na tle przytaczanych powyżej fragmentów zupełnie odrębne miejsce zajmuje charakterystyka Orkana, zaskakująca swym przedmiotowym ujęciem: „siedząca figura starca niby z wosku, niesiona przez szpaler sali jak feretron, coś ustami mówiąca, uniesionym palcami zgiętymi błogosławiąca”⁷⁴. Na takim wizerunku zaważył zapewne góralski ogląd świata, w którym to fizyczna sprawność, tężyzna ciała odgrywały niebagatelną rolę⁷⁵.

70 *Ibidem*, 23–24.

71 *Ibidem*, 32.

72 Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 63.

73 Smoczyński, *Wspomnienia o polskiej pielgrzymce do Rzymu w roku 1888 na jubileusz J. Ś. Leona XIII papieża*, 26.

74 Władysław Orkan, „O pielgrzymce do Rzymu”, w: *idem*, *Warta. Studia – Listy – Szkice* (Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926), 30–31.

75 Z charakterystyką Orkana koresponduje również góralskie wspomnienie z „posłuchania” z początku XX w. podkreślające fizyczną słabość leciwego już Leona XIII „ale to już małe było a bieluckie jak wopno [...]”. Taki ino skielet w ciełe [...]. Wzieni go pod pazuchy, to ino takim chłopce przy nik sie widział, bo to zesknięte, a kardynałowie chłopcy beły”. Wojciech Brzega, „Z pielgrzymki do Rzymu. Opowiadanie Jaśka Wirhowego”, w: *idem*, *Posiady. Opowiadania z Podhala* (Kraków: Księgarnia Literacka Karola

Na XIX w. przypada stopniowy spadek politycznego znaczenia Państwa Kościelnego, przypieczętowany utratą niezawisłości w 1870 r.⁷⁶ Na marginesie pielgrzymkowych wspomnień, relacji niejednokrotnie ubolewano nad trudnym położeniem Stolicy Piotrowej zdeterminowanym układem sił politycznych zarówno we Włoszech, jak i w całej Europie⁷⁷: „Kto znał Rzym papieski, a zobaczył go teraz pod zaborem sabaudzkiej rewolucji, ten by go prawie nie poznał” – zapewniał ksiądz Smoczyński⁷⁸. Konsekwencje napiętych relacji między Stolicą Apostolską a włoskimi władzami mogli odczuć sami pielgrzymi – papież „więzień Watykanu” odprawiał nabożeństwa przy drzwiach zamkniętych, zaś do bazyliki wpuszczano tylko za okazaniem specjalnych biletów⁷⁹. Jak jednak z mocą podkreślał Stanisław Bełza, utrata władzy świeckiej nie oznaczała upadku autorytetu moralnego:

Watykan mniej był potężnym w chwili, gdy rozkazywał terytoriom, mniej majestatycznie wyglądał, gdy cesarzom kłękać u stóp swych kazał (Grzegorz VII), niż dziś, gdy z terytoriów jest ogołocony [...]. Znikło bowiem to, co było ziemskiego [...] pozostała boska istota [...]. Znikło ciało, pozostał duch, który się oprze lat tysiące, znikła forma, została treść święta i niezmienna⁸⁰.

Polityka poszczególnych papieży, zwłaszcza w kwestiach związanych z polską sprawą, była szeroko komentowana, nierzadko wzbudzała emocje, a nawet kontrowersje, by przypomnieć oburzenie, z którym przyjęto wiadomość o nadaniu najwyższego papieskiego odznaczenia – Orderu Chrystusa z brylantami „żelaznemu kanclerzowi”. Pogłosy tej decyzji Leona XIII odbiły się echem nie tylko w czasopiśmiennictwie epoki, ale

Kwaśniewskiego, 1913), 82–83. Anna Mlekodaj, „Fizyczne i mentalne podróże górali w *Opowiadaniach z Podhala Wojciecha Brzezi*”, w: *Podróż i literatura 1864–1914*, red. Ewa Ihnatowicz (Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 423.

76 Zygmunt Zieliński, „Proces narastania centralizmu rzymskiego. Sobór Watykański I i upadek świeckiej władzy papieża”, w: *idem, Papieże i papieństwo dwóch ostatnich wieków* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007), 190–206.

77 Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, 36–45; Kantecki, *Polska pielgrzymka do Rzymu z roku 1877*, 46–47.

78 Smoczyński, *Wspomnienia o polskiej pielgrzymce do Rzymu w roku 1888 na jubileusz J. Ś. Leona XIII papieża*, 13.

79 Sikora, *Pielgrzymka do Rzymu*, s. 13.

80 Bełza, *Za Apeninami*, 61.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

nawet i w poezji⁸¹. Owe opinie nie pozostały bez odpowiedzi, i to nie tylko na łamach katolickiej prasy. Gorliwym obrońcą Leona XII okazał się ksiądz Wincenty Smoczyński, który przypuszczał, że często manifestowana niechęć wobec idei pielgrzymek do Rzymu wynika z krytycznej postawy wobec papieża⁸², a nie z obawy przed wysokimi kosztami, jak to często tłumaczono. Notabene polityczno-dyplomatyczne kulisy uhonorowania Bismarcka przedstawione przez niego we *Wspomnieniach o polskiej pielgrzymce...*⁸³ w swym głównym zarysie pozostają w zgodzie z przekazem współczesnych historyków. Nadanie Orderu Chrystusa wieńczyło udaną mediację Leona XIII w kwestii zatargu pomiędzy Rzeszą a Hiszpanią, podjętą na prośbę kanclerza Rzeszy. Powodzenie dyplomatycznych zabiegów papieża przyniosło długofalowy efekt – umocniło jego pozycję na politycznej scenie Europy⁸⁴. Z równą żarliwością bronił Smoczyński Leona XIII przed zarzutami o prorosyjskie sympatie. Niezrażeni bezwzględnyymi prawami rządzącymi polityką, „racją stanu” przedstawiciele duchowieństwa, kościelni dostojnicy patronujący pielgrzymkom uporczywie dobijali się do bram Watykanu o błogosławieństwo dla polskiej sprawy, przyjmując z radością słowa otuchy⁸⁵. Ten konsekwentny lojalizm wobec Stolicy Apostolskiej wyróżniał Polaków na tle innych nacji⁸⁶.

Wędrowki śladami wytyczonymi przed wiekami przez pątników prowokowały do pytań o charakterze egzystencjalnym, społecznym, socjologicznym: o kondycję współczesnego człowieka, kierunek rozwoju cywilizacji. Tego typu dywagacje nie napawały na ogół optymizmem: „Nie ludźmy się bowiem, chrześcijanami jeszcze nie jesteśmy czynem i życiem,

81 Maria Konopnicka, „Po odwiedzeniu kościoła jubileuszowego”, w: *eadem, Poezje*, wydanie zupełne, krytyczne, oprac. Jan Czubek (Warszawa: Geberthner i Wolff, 1915), t. 8, 31–36.

82 „Nie brakło przeciwnych a bardzo silnych wpływów, usiłujących udaremnić zamierzona pielgrzymkę”. Zob. Czesław Bogdalski, *Pielgrzymka polska do Rzymu* (Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1888), 6.

83 Smoczyński, *Wspomnienia o polskiej pielgrzymce do Rzymu w roku 1888 na jubileusz J. Ś. Leona XIII papieża*, 69–72.

84 Lech Trzeciakowski, *Otto von Bismarck* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009), 227.

85 Zob. np. fragmenty mowy arcybiskupa lwowskiego Józefa Bilczewskiego wygłoszonej w Watykanie i odpowiedź Leona XIII: „Serce nasze rwie się do całej Polski i mimo woli przychodzi nam na myśl, jak naród Wasz wśród rozlicznych, najcięższych goryczy pełnych nieszczęść zachował wiarę Ojców ze stałością i niezłomnością, gotów raczej zginąć, niż się ugiąć. Gorąco dla narodu polskiego pragniemy lepszej i to trwałej doli”. Jan Kasprzowicz „Depesze «Słowa Polskiego»”, *Słowo Polskie* 215 (1902).

86 Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, 219.

jesteśmy nimi słowem tylko i pozorem”⁸⁷ – zastrzegął Kraszewski. Natomiast nad postępującą komercjalizacją religijnych praktyk traktowanych przez turystów niczym widowisko ubolewał Fisz, który odwiedził Rzym w Wielkim Tygodniu⁸⁸

„Kartki”, wspomnienia, relacje i reportaże z podróży obfitowały w spostrzeżenia dotyczące przeobrażeń samych form pielgrzymowania na przestrzeni stuleci⁸⁹, ewolucji rytuału religijnego. Spotkanie z kulturą Południa rodziło nieuchronne porównania „swojszczyzny” z „obczyzną” także i w zakresie sfery religijnej: celebracji nabożeństw, zachowania wiernych. O „rozczulających”⁹⁰, zadziwiających rzymian, świadectwach „głębokiej, prostej wiary” polskich pielgrzymów nie bez poczucia humoru pisał Kasprowicz – korespondent „Słowa Polskiego”:

Zachodzi sobie kilku chłopów do bazyliki, kłęką rzędem na środku kościoła – co u św. Piotra rzadko się widzi [...], żegna się mówi pacierz, a jeden z nich ze łzami w oczach rzuca się krzyżem na marmurową posadzkę. Widzi to [...] *custode* (kościelny), podbiega natychmiast i sadząc, że naszemu chłopinie stało się coś złego, podnosi go, wystraszony, do góry⁹¹.

Ta dążność do zewnętrznej, wręcz ostentacyjnej manifestacji przeżycia duchowego, choć przybierająca różne formy, określała w ogóle ludową religijność europejską w XIX w.⁹² Odmienne od panujących na ziemiach polskich zwyczaje związane z kultem, celebracją uroczystości kościelnych nie budziły zazwyczaj entuzjazmu spisujących swe *wspomnienia* z.... Przywykły do nabożnej ciszy podhalańskich świątyń Orkan nie krył swego zniesmaczenia zlaicyzowanym obrzędkiem papieskich audiencji:

Dusze proste wierzą, oczekują, że za ukazaniem się Ojca św., jakby za podniesieniem w czasie sumy, pochyli się tłum do ziemi jak zboże wiatrem przygięte, stanie się cisza wielka [...] i spłynie na wszystkich, niby balsam z nieba, błogosławieństwo. Aż tu... rozwierają się drzwi – zrywa się w sali huragan oklasków – jakby obłęd, katastrofa, jakby powała zleciała – niezrozumiałe, opętańcze krzyki: *Eviva papa re!* Co słabsze kobiety mdleją [...]. A dopieroż nieszpory, z całą pompą ceremoniału przez kardynałów

87 *Ibidem*, 376.

88 Fisz, *Listy z podróży*, t. II, 103.

89 Orkan, *O pielgrzymce do Rzymu*, 26.

90 Kasprowicz, „*Ad limina apostolorum*”.

91 *Ibidem*.

92 Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, 217.

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

odprawiane [...]. Albo oklaskiwanie w kościele, niby w koncertowej sali, śpiewających na chórze solistów... Włosi pompę i operę lubią⁹³.

Taka forma powitania wynikała również z odmiennego, znacznie bardziej żywiołowego, a znamiennego dla południowców sposobu ekspresji, na który zwracał uwagę Kraszewski. Porównując odprawianą w Koloseum mszę z polskimi nabożeństwami, nie omieszkał dodać: „przy głębokiej, namiętej wierze forma jest dziwna we wszystkim, co religii tycze”⁹⁴. Podróż do Włoch rozpatrywać więc można także i w kategorii spotkania z „Innym”. Bariera językowa, różnice kulturowe nie wykluczały jednak poczucia wspólnoty wynikającego z przynależności do „jednej rodziny”, umocnionego jeszcze za sprawą mszy św. odprawianej przez papieża, a łączącej wszystkich wiernych przybyłych do Stolicy Piotrowej⁹⁵.

Druga połowa XIX w. obfituje w „kartki”, wspomnienia z podróży spisywane przez wędrowców romantyków odczytujących znaki, hieroglify przeszłości z ruin traktowanych jako żywe pomniki historii⁹⁶, odkrywających „miasta umarłe”, obok nich pojawiają się coraz częściej relacje pielgrzymów, dla których głównym celem jest doświadczenie przeżycia religijnego, zaś u schyłku stulecia – także wrażenia młodopolskich wędrowców pokroju Żuławskiego eksplorujących niespiesznie miejskie, przesycone mową wieków przestrzenie.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bełza Stanisław, *Za Apeninami* (Kraków: Geberthner i Wolff, 1890).
- Bogdalski Czesław, *Pielgrzymka polska do Rzymu* (Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1888).
- Brzega Wojciech, „Z pielgrzymki do Rzymu. Opowiadanie Jaśka Wirhowego”, w: *idem, Posiady. Opowiadania z Podhala* (Kraków: Księgarnia Literacka Karola Kwaśniewskiego, 1913).
- Chojko-Boutière Jadwiga, „Więzienie Mamertyńskie w *Quo vadis*”, *Pamiętnik Literacki* 57/3 (1966): 269–281.
- Fisz Zenon [Tadeusz Padalica], *Listy z podróży*, t. 2 (Wilno: J. Zawadzki, 1859).

93 Orkan, *O pielgrzymce do Rzymu*, 30–31.

94 Kraszewski, *Kartki z podróży 1858–1864*, t. I, 393.

95 Wierycz, *Z pielgrzymki do Rzymu*, 97.

96 Grażyna Królikiewicz, *Ruina jako obraz i temat romantyczny* (Kraków: Universitas, 1993), 35.

- Gaume Jean, *Historia katakumb czyli Rzym podziemny* (Warszawa: J. Glücksbberg, 1854).
- Grudziński Stanisław, „Powieściopisarstwo. Czwarte dziesięciolecie od 1860–1870”, w: *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I. Kraszewskiego* (Warszawa: Józef Unger, 1880).
- Kantecki Antoni, *Polska pielgrzymka do Rzymu z roku p. 1877* (Poznań: Jarosław Leitgeber, 1877).
- Kasprowicz Jan, „Ad limina apostolorum”, *Słowo Polskie* 211, 216, 216, 223, 230, 231, 236 (1902).
- Kasprowicz Jan, „Depesze «Słowa Polskiego»”, *Słowo Polskie* 215 (1902).
- Kraszewski Józef Ignacy, *Kartki z podróży 1858–1864*, oprac. Paweł Hertz, t. 1 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977).
- Kraszewski Józef Ignacy, „Wieki katakumbowe. Odczyty w Dreźnie Odczyt trzeci”, *Kronika Rodzinna* 23 (1868): 853.
- Konopnicka Maria, „Po odwiedzeniu kościoła jubileuszowego”, w: *eadem, Poezje*, wydanie zupełne, krytyczne, oprac. Jan Czubek (Warszawa: Geberthner i Wolff, 1915), t. 8, 31–36.
- Kremer Józef, *Podróż do Włoch*, t. 5, cz. 1 (Wilno: J. Zawadzki, 1863).
- Marczyński Józef, *Z pielgrzymki do Rzymu* (Lwów: Drukarnia Zygmunta Golloba, 1898).
- Mohort Julian [Julian Ochorowicz], *Przelotne wrażenia z podróży do Rzymu* (Warszawa: Drukarnia „Biblioteki Dzieł Wyborowych”, 1899).
- Orkan Władysław, „O pielgrzymce do Rzymu”, w: *idem, Warta. Studia – Listy – Szkice* (Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926).
- Podróż do Rzymu i Paryża odbyta w roku 1861 przez Feliksa Borunia, włościanina wsi Kaszowa pod Krakowem spisana za opowiadaniem pielgrzyma przez Walego Wielogłowskiego* (Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo dzieł katolickich, naukowych i rolniczych, 1863).
- Reymont Władysław, „Z wrażeń włoskich”, w: *idem, Spotkanie. Szkice i obrazy* (Warszawa: Geberthner i Wolff, 1897).
- Sienkiewicz Henryk, „List z Rzymu”, *Gazeta Polska* 234 (1879).
- Sikora Jan, *Pielgrzymka do Rzymu* (Cieszyn: Drukarnia Karola Prochaski, 1890).
- Smoczyński Wincenty, *Wspomnienia o polskiej pielgrzymce do Rzymu w roku 1888 na jubileusz J. Ś. Leona XIII papieża* (Kraków: Drukarnia „Czasu” Fr. Kulczyckiego, 1889).
- Wierycz Stefan [Amelia Bortnowska], *Z pielgrzymki do Rzymu. Listy do „Gazety Świątecznej”* (Warszawa: Księgarnia Krajowa Konrada Prószyńskiego, 1905).

Książki i monografie

- Burkot Stanisław, *Polskie podrózpisarstwo romantyczne* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988).
- Burzka-Janik Małgorzata, „Kraszewski w Rzymie. Uwagi na marginesie *Kartek z podróży 1858–1864*”, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, red. Anna Janicka,

To kopała świętego Piotra, to Rzym...

- Krzysztof Czajkowski, Łukasz Zabielski (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2014–2015), 77–92.
- Chlebowski Piotr, „Spotkania Józefa Ignacego Kraszewskiego z *Ostatnią Wieczerną*, czyli trzy epizody z włoskiej podróży”, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, red. Anna Janicka, Krzysztof Czajkowski, Łukasz Zabielski (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2014–2015), 59–66.
- Dąbrowicz Elżbieta, *Katakumby. Józef Ignacy Kraszewski – Zygmunt Krasiński – Cyprian Norwid*, w: *Europejskość i rodzimość. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. Wiesław Ratajczak, Tomasz Sobieraj (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006), 85–96.
- Grodziski Stanisław, *Feliksa Boronia pielgrzymka do historii* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984).
- Królikiewicz Grażyna, *Ruina jako obraz i temat romantyczny* (Kraków: Universitas, 1993).
- Litwornia Andrzej, *Rzym Mickiewicza. Poezja nad Tybrem 1829–1831* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2005).
- Matusik Anna, „Anni Sancti”. *Lata Święte w pamiętnikach, dziennikach i książeczkach jubileuszowych* (Katowice: Biblioteka Śląska, 2013).
- Mlekodaj Anna, „Fizyczne i mentalne podróże górali w *Opowiadaniach z Podhala* Wojciecha Brzezi”, w: *Podróż i literatura 1864–1914*, red. Ewa Ihnatowicz (Warszawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, 2008).
- Olszewski Daniel, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1996).
- Płaszczewska Olga, „Józef Ignacy Kraszewski wobec tradycji europejskiej podróży literackiej”, w: *Europejskość i rodzimość. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, red. Wiesław Ratajczak, Tomasz Sobieraj (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006).
- Płaszczewska Olga, „Literatura i legenda w *Podróży do Włoch* Józefa Kremera”, w: *Józef Kremer (1806–1875). Studia i materiały*, red. Jacek Maj (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 2007), 221–262.
- Płaszczewska Olga, *Wizja Włoch w polskiej i francuskiej literaturze okresu romantyzmu (1800–1850)* (Kraków: TAIPWN Universitas, 2003).
- Stachura-Lupa Renata, „Stanisław Tarnowski o pielgrzymce słowiańskiej do Rzymu (1881)”, w: *Południowa Słowiańszczyzna w literaturze polskiej XIX i XX wieku*, red. Krzysztof Stępnik,
- Monika Gabryś (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010).
- Stomma Ludwik, *Antropologia wsi polskiej XIX w.* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1986).
- Trzeciakowski Lech, *Otto von Bismarck* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2009).
- Ugniewska Joanna, „Podróż do Włoch Józefa Kremera”, w: *Józef Kremer (1806–1875). Studia i materiały*, red. Jacek Maj (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 2007).

Zieliński Zygmunt, *Papieże i papieżstwo dwóch ostatnich wieków* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007).

Zieliński Zygmunt, „Proces narastania centralizmu rzymskiego. Sobór Watykański I i upadek świeckiej władzy papieża”, w: *idem, Papieże i papieżstwo dwóch ostatnich wieków* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007), 190–206.

Czasopisma

Chlebowski Piotr, „Listy Józefa Ignacego Kraszewskiego do Zmartwychwstańców”, *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 3–4 (1994): 154–172.

Biesiadecka Elżbieta, „Ruch pielgrzymkowy w Galicji w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku w relacjach galicyjskiej prasy”, *Galicja. Studia i materiały* 6 (2020): 121–135.

Górecki Jan, „Fenomen pielgrzymowania Europejczyków do Rzymu na podstawie pisma „Katolik” (1869–1914)”, *Peregrinus Cracoviensis* 18 (2017): 47–63.

Kowalczyk Urszula, „Dylemat podróży – *Podróż do Włoch* Józefa Kremera i *Podróż do Włoch*

Hipolita Taine’a”, *Prace Filologiczne. Seria Literaturoznawcza* 57 (2009): 169–182.

Młeczko Wojciech, „J.I. Kraszewski i Zmartwychwstańcy: przyczynek do opisu relacji”, *Nasza Przyszłość* 130 (2018): 189–201.

Owczarz Ewa, „Widzenie i wczytywanie. Topografia i historia w *Caprei i Romie* Józefa Ignacego Kraszewskiego”, *Litteraria Copernicana* 4 (2018): 61–77.

Owczarz Ewa, „Włochy i Kraszewski. Metafizyka przestrzeni”, *Prace Filologiczne. Seria Literaturoznawcza* 57 (2009): 193–209.

Rudkowska Magdalena, „Gruzy i ruiny w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego”, *Napis7* (2001): 465–473.

Szczurowski Rafał, „Ksiądz Wincenty Smoczyński – przewodnik pielgrzymów do Rzymu w latach 1888–1900”, *Nasza Przyszłość* 91 (1999): 301–330.

Joanna Małocha

ORCID: 0000-0001-6965-4297

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Obraz historii Polski w podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego – wybrane zagadnienia

**The Image of Polish History in the Textbooks
for Teaching Polish as a Foreign Language –
Selected Issues**

Abstrakt

Lektorzy pracujący ze studentami kierunków niefilologicznych szczególnie wyraźnie odczuwają, iż kompetentne nauczanie języka obcego nierozdzielnie wiąże się z przekazywaniem wiedzy o kulturze i historii kraju lub krajów, w którym jest on używany. Bez takiej koherencji wiele zjawisk (jak choćby idiomy, specyfika frazeologii czy nietypowe konstrukcje gramatyczne powstałe pod wpływem historycznych kontaktów międzynarodowych) pozostanie w znacznej mierze niezrozumiałe dla osób uczestniczących w lektoracie. Na kwestię „przemycania” w trakcie zajęć językowych wiadomości o dziejach danego kręgu kulturowego spojrzeć można jednak nie tylko z perspektywy nauczyciela języka, ale również z punktu widzenia historyka. Niniejszy artykuł stanowi pokłosie takich właśnie rozważań nad obrazem rodzimej historii, jaki przekazywany jest w trakcie lektoratu języka polskiego obcokrajowcom studiującym w Rzeczypospolitej inne kierunki aniżeli polonistyka. Analizie poddano pomoce edukacyjne, a ściślej wybrane podręczniki tworzone przez natywnych użytkowników języka polskiego,

powstałe po 2005 r. Cezura ta podyktowana jest zachodzącymi w glottodydaktyce na przestrzeni ostatniego półwiecza zmianami w podejściu do nauczania aspektów kulturowych. Jako efekt tych dociekań starano się przedstawić następujące kwestie. Po pierwsze: stan badań nad omawianym problemem na przestrzeni końca wieku XX i początku XXI w. przy jednoczesnym porównaniu z ukazującymi się wówczas publikacjami przeznaczonymi do nauczania specjalistycznego języka polskiego w zakresie innych dyscyplin. Po drugie: typologię zagadnień z historii Rzeczypospolitej, jakie wprowadzono do nauczania tegoż języka jako obcego z podkreśleniem postaci, wydarzeń i miejsc, które wyjątkowo często wykorzystywane są w analizowanych materiałach dydaktycznych. Po trzecie: problem możliwości skorelowania rzeczony typologii z poziomami nauczania języka obcego określonymi w ESOKJ. Wiodącym wynikiem powyższych rozważań jest konkluzja, iż obraz dziejów Polski odmalowywany przed obcokrajowcami za pomocą tekstów niewątpliwie przemyślanych i wartościowych w swej warstwie językoznawczej z punktu widzenia historyka jest niekompletny (zwłaszcza w odniesieniu do okresu nowożytnego i wieku XX). Przez to zaś może prowadzić słuchaczy z innych kręgów kulturowych do niezrozumienia polskiej specyfiki cywilizacyjnej i rzutować na poprawność komunikacji językowej. Sytuacja taka zwiększa zarazem zakres odpowiedzialności lektorów za choćby częściowe uzupełnienie niedostatków występujących w materiałach dydaktycznych.

Słowa kluczowe: język polski jako obcy, historia Polski, podręczniki do nauczania języka polskiego jako obcego, polskie postaci historyczne, polskie wydarzenia historyczne, polskie zabytki

Abstract

Teachers working with non-philology students feel particularly strongly that teaching a foreign language competently is inextricably linked to imparting knowledge about the culture and history of the country or countries in which it is used. Without such coherence, many phenomena (such as idioms, specific phraseology, or unusual grammatical constructions created under the influence of historical international contacts) will remain largely unintelligible to those taking the course. However, the issue of "smuggling" information about the history of a given culture during language classes can be looked at not only from the perspective of a language teacher, but also from that of a historian. This article follows from such considerations on the image of Polish history, which is transmitted during the Polish language course to foreigners studying in the Republic of Poland other than in Polish Studies. The analysis focused on educational aids, more specifically on selected textbooks written by native speakers of Polish created after 2005. This time frame is dictated by the changes taking place in glottodidactics over the past half-century

in the approach to teaching cultural aspects. As a result of these inquiries, the following questions were sought to be presented. Firstly, the state of research on the problem in question at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, in comparison with the then-published publications intended for teaching specialist Polish in other disciplines. Secondly, a typology of issues in the history of the Republic of Poland introduced to the teaching of Polish as a foreign language, highlighting the historical figures, events and places which are particularly often used in the analyzed teaching materials. Thirdly, the problem of the possibility of correlating this typology with the levels of foreign language teaching specified in the CEF. The main result of the above considerations is the conclusion that the image of Polish history for foreigners by means of texts that are undoubtedly well thought out and valuable in their linguistic layer, is incomplete from the historian's point of view (especially in relation to the modern period and the 20th century). This can lead listeners from other cultural backgrounds to misunderstand the specificity of Polish place in civilization and affect the correctness of linguistic communication. At the same time, such a situation increases the responsibility of teachers for at least partial correction of deficiencies in teaching materials.

Keywords: Polish as a foreign language, Polish history, textbooks for teaching Polish as a foreign language, Polish historical figures, Polish historical events, Polish monuments

Wprowadzenie

Nauczyciele języków obcych pracujący ze słuchaczami studiów niefilologicznych szczególnie wyraźnie doświadczają prawdziwości zasady, iż „poznawanie języków obcych to jednocześnie poznawanie innych kultur, zaś poznawanie innych kultur jest nierozzerwalnie związane z poznawaniem języków”¹. A co za tym idzie – przekonują się o konieczności doskonalenia u siebie jako wykładowców, wśród szeregu innych kompetencji profesjonalnych, także wiedzy ogólnej². Zaś istotną część rzeczonej wiedzy stanowią informacje o historii kraju (lub krajów), w których używany

1 Marta Torenc, *Nauczanie międzykulturowe – implikacje glottodydaktyczne* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2007), 9.

2 Jak zauważyła Dorota Werbińska: „nauczyciel języka obcego zwykle potrzebuje więcej wiedzy ogólnej niż nauczyciel matematyki, gdyż nawet na poziomie elementarnym w nauczaniu języka występują treści z innych przedmiotów i więcej informacji interdyscyplinarnych niż przy nauczaniu matematyki”. Dorota Werbińska, *Skuteczny nauczyciel języka obcego* (Warszawa: Fraszka Edukacyjna, 2004), 26.

jest nauczany język³. Przy czym na kwestię „przemycanych” w trakcie lektoratu wiadomości o dziejach danego kręgu kulturowego spojrzeć można nie tylko z perspektywy nauczyciela języka, ale również z punktu widzenia historyka. Niniejszy artykuł stanowi więc pokłosie takich właśnie rozważań na temat obrazu rodzimych dziejów, jaki wyłania się z wybranych materiałów dydaktycznych przeznaczonych do nauczania języka polskiego jako obcego na różnych stopniach zaawansowania.

Dodatkowy asumpt do przeprowadzenia tejsze analizy dała rosnąca popularność nauczania języka polskiego jako obcego. Przyczyny rzeczzonego zjawiska należy zapewne upatrywać m.in. we wstąpieniu Rzeczypospolitej do Unii Europejskiej, w rozwoju programów międzynarodowej wymiany młodzieży oraz osób dorosłych (typu ERASMUS) czy we wzmożeniu ruchu emigracyjnego. Widocznym jego efektem jest choćby rosnąca liczba studiów podyplomowych z tego zakresu, oferowanych zarówno przez duże, jak i małe ośrodki edukacyjne. Przy czym ich propozycja skierowana jest nie tylko do absolwentów polonistyki (jak należałoby oczekiwać i jak *de facto* było w przeszłości), ale także do filologów w ogóle (np. w przypadku kursu organizowanego przez Centrum Języka i Kultury Polskiej w Świecie Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego⁴), czy wręcz – absolwentów wszystkich wydziałów humanistycznych (jak można przeczytać na stronie rekrutacji Centrum Języka Polskiego i Kultury Polskiej dla Cudzoziemców „Polonicum” Uniwersytetu Warszawskiego⁵). Wyrazem owej zwiększającej się popularności języka polskiego jako obcego jest także pojawienie się stosownych kursów również w programach uczelni, które nawet nie posiadają wydziałów czy instytutów o profilu filologicznym (tu przykładem jest Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, na którym lektorat ten ustanowiony został Zarządzeniem Rektora z 2014 r. i prowadzony jest przez nauczycielkę języka francuskiego ze skończonymi studiami podyplomowymi⁶).

3 Mirosław Jelonkiewicz, „Kanon kulturowy i kompetencja socjokulturowa w opisie kompetencji językowej na potrzeby certyfikacji znajomości języka polskiego jako obcego”, w: *Inne optyki. Nowe programy, nowe metody, nowe technologie w nauczaniu kultury polskiej i języka polskiego jako obcego*, red. Romuald Cudak, Jolanta Tambor (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001), 504–506.

4 *Studia podyplomowe 2020/21. Nauczanie języka polskiego jako obecnego*, <http://www.jpjo.polonistyka.uj.edu.pl/studia-podyplomowe> (dostęp: 10.02.2022).

5 *Studia Podyplomowe „Glottodydaktyka Polonistyczna – nauczanie języka polskiego jako obcego” Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego*, <http://polonicum.uw.edu.pl/studia-podyplomowe#informacje-ogolne> (dostęp: 10.02.2022).

6 Zarządzenie nr 41/2014 Rektora Uniwersytety Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie z dnia 18 czerwca 2014 r. w sprawie kursów języka polskiego dla obcokrajowców podejmujących studia pierwszego stopnia, studia drugiego stopnia, jednolite studia

Z połączenia tych trzech elementów – nierozzerwalności kompetentnej edukacji językowej i kulturowej; potrzeby spojrzenia na omawiane zagadnienie z perspektywy historyka, nieobecnej do tej pory w literaturze przedmiotu, oraz rosnącej wśród obcokrajowców popularności języka polskiego – zrodziło się wspomniane pytanie o obraz rodzimej historii, jaki przekazywany jest w wybranych materiałach dydaktycznych stosowanych przez lektorów.

Założenia wstępne przeprowadzonej analizy i szczegółowe pytania badawcze

Zgodnie z tematem artykułu jako obiekt rozważań przyjęto nie tyle cały proces dydaktyczny nauczania języka polskiego jako drugiego, ile wykorzystywane w jego trakcie pomoce edukacyjne, a ściślej – wybrane podręczniki akademickie. W szczególności uwzględniono w artykule publikacje autorstwa rodzimych użytkowników języka polskiego. W ten sposób bowiem możliwe było skupienie się na obrazie ojczystej historii, jaki sami staramy się przekazać przedstawicielom innych nacji – parafrazując przysłowie: „tak nas widzą, jak się piszemy”.

W związku z zachodzącymi w glottodydaktyce na przestrzeni ostatniego półwiecza zmianami w podejściu do nauczania aspektów kulturowych – o czym będzie mowa poniżej – jako materiał do analizy wyłoniono przykładowe współcześnie używane podręczniki, które wydano po 2005 r. Przy czym podkreślić należy, iż chodzi o pomoce dydaktyczne, których adresatami są obcokrajowcy studiujący inne kierunki aniżeli polonistyka i nieposiadający z tego tytułu dodatkowych kursów polskiej kultury i literatury.

Przy powyższych założeniach wstępnym w niniejszym tekście starano się udzielić odpowiedzi na następujące pytania: jaki jest stan badań nad obecnością zagadnień kulturowo-historycznych w nauczaniu języka polskiego jako obcego? Które elementy z historii Polski zostały wprowadzone do nauczania języka polskiego jako obcego? Czy można stworzyć ich typologię na podstawie analizy wybranych podręczników dla poszczególnych poziomów zaawansowania? Co w uzyskanym z przeprowadzonej

magisterskie i studia doktoranckie w Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, <https://upjp2.nowybib.pl/article/zarzadzenie-rektora-nr-41-slash-2014-w-sprawie-kursow-jezyka-polskiego-dla-obcokrajowcow-podejmujacych-studia-pierwszego-stopnia-studia-drugiego-stopnia-jednolite-studia-magisterskie-i-studia-doktoran> (dostęp: 10.02.2022).

obserwacji obrazem ojczystych dziejów może zadziwiać, zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt, iż autorami analizowanych tekstów są Polacy?

Stan badań nad obecnością zagadnień kulturowo-histerycznych w nauczaniu języka polskiego jako obcego

System certyfikacji języka polskiego jako obcego opiera się na Ustawie z dn. 12 czerwca 2015 r. o zmianie ustawy o języku polskim oraz ustawy o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych (Dz. U. 2015 poz. 1132)⁷ wraz z Rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dn. 11 grudnia 2015 r. w sprawie Państwowej Komisji do spraw Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego (Dz. U. 2015, poz. 2088). Wymienione akty prawne zatwierdzają prowadzenie nauczania języka polskiego jako obcego i certyfikowanie w zakresie jego znajomości na sześciu poziomach, zgodnych z Europejskim Systemem Opisu Kształcenia Językowego⁸: poziom podstawowy: A1 (elementarny) i A2 (wstępny); poziom samodzielności językowej: B1 (progowy) i B2 (średni ogólny); poziom biegłości językowej: C1 (efektywnej biegłości użytkowej) i C2 (zaawansowany)⁹.

Wiedza o polskiej historii, gospodarce i kulturze nie jest co prawda testowana na wyżej wzmiankowanych państwowych egzaminach certyfikacyjnych, niemniej w wykazie tematów przeznaczonych do opanowania na poziomie średnim i zaawansowanym pojawiają się wybrane elementy tzw. wiedzy o Polsce¹⁰. Zanim jednak powstał rzeczony system certyfi-

7 Przedmiotowe akty zastąpiły wcześniejsze, tj. : Ustawę z dn. 11 IV 2003 r. o zmianie ustawy o j. polskim (Dz. U. nr 73 z 30 IV 2003) oraz Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu z 15 X 2003 r. w sprawie Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego (Dz. U. nr 191 z dn. 12 XI 2003).

8 Daniel Coste, Brian North, Joseph Sheils, John Trim, *Europejski system opisu kształcenia językowego. Uczenie się, nauczanie, ocenianie* (Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 2003); Waldemar Martyniuk, „Europejski system opisu kształcenia językowego a nauczanie języka polskiego jako obcego”, w: *Z zagadnień dydaktyki języka polskiego jako obcego*, red. Ewa Lipińska, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 117–129.

9 Nazewnictwo poszczególnych poziomów językowych podano za: *Opisy poziomów zaawansowania*, <https://igp.polonistyka.uj.edu.pl/ikp-opis-poziomow-zaawansowania> (dostęp: 30.04.2022).

10 Małgorzata Dawidziak-Kładoczna, „Elementy historii Polski na zajęciach języka polskiego jako obcego”, w: *Nauczanie języka polskiego jako obcego i kultury polskiej w nowej rzeczywistości europejskiej. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Glottodydaktycznej*, red. Piotr Garncarek (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu

kacji, w literaturze przedmiotu rozważano już różne aspekty nauczania języka polskiego jako obcego, np. z zakresu typologii językowej¹¹, stylistyki¹², komparatystyki¹³, gramatyki¹⁴, wykorzystania w trakcie edukacji informatyki i mediów¹⁵ czy problematyki indywidualizacji tegoż procesu ze względu na stosowane strategie dydaktyczne¹⁶. Natomiast zagadnienie obecności tematyki kulturowej w omawianej działalności edukacyjnej zostało wówczas pośrednio poruszone w opracowaniach traktujących o kwestiach leksykalnych. Rozważając bowiem problem optymalnych – z punktu widzenia zasad glottodydaktyki – zasobów słownikowych, jakie

Warszawskiego, 2005), 224–229; Małgorzata Gaszyńska-Magiera, „Jak testować znajomość kultury?”, w: *Wrocławska dyskusja o języku polskim jako obcym. Materiały z międzynarodowej konferencji Stowarzyszenia „Bristol”*, red. Anna Dąbrowska (Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2004), 557–562; Waldemar Martyniuk, *Listy zagadnień kontrolnych do analizy testów biegłości językowej* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2004).

- 11 Edward Lotko, „Typologia językowa i nauczanie języka polskiego w środowisku czeskim”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 37–43.
- 12 Jiri Damborský, „Nauczanie języka polskiego w środowisku czeskim”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias, 44–50.
- 13 Jadwiga Kowalikowa, „Zagadnienia komparatystyki w nauczaniu języka polskiego w uniwersytecie zagranicznym”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias, 51–62.
- 14 Ewa Jędrzejko, „Nominalizacja w kształceniu polonistycznym cudzoziemców”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias, 145–158; Barbara Nadgórska-Maciejewska, „Zagadnienie prefiksów czasownikowych w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias, 159–174.
- 15 Janusz Bomanowski, „Autorskie propozycje wykorzystania mediów w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców* 20 (2013): 339–348; Robert Dębski, *Komputer w nauczaniu języka polskiego. Przetwarzanie języka w programach dydaktycznych* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996); Alicja Skalska, „Film edukacyjny w praktyce glottodydaktycznej – próba adaptacji”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Studia i materiały* 6 (1996): 43–63.
- 16 Iwona Janowska, „Perspektywa zadaniowa w nauczaniu/uczeniu się języków obcych”, w: *W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego jako obcego u progu XXI wieku*, red. Władysław T. Miodunka, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 35–50; *Eadem*, „Strategie językowe i działania komunikacyjne w podejściu zadaniowym”, w: *Polonistyka bez granic*, t. 2, red. Ryszard Nycz, Władysław T. Miodunka, Tomasz Kunz (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010), 81–92; *Eadem*, *Planowanie lekcji języka obcego. Podręcznik i poradnik dla nauczycieli języków obcych* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010); Jan Lewandowski, *Nauczanie języka polskiego cudzoziemców w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1985); Anna Seretny, Ewa Lipińska, *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2005); Ewa Wyrębowska-Bajor, Eliza Madej, „Koncepcja językowo-metodyczna podręcznika języka polskiego dla grup humanistycznych”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Kształcenie specjalistyczne cudzoziemców* 7/8 (1996): 243–251.

potrzebne są uczącym się polskiego do sprawnej komunikacji językowej, Stanisław Grabias wyliczył, że leksyka dotycząca szeroko pojętej kultury (a więc nie samej tylko historii) powinna zajmować zaledwie 1,9% całości wymaganego słownictwa, szacowanego na 2644 wyrazy i morfemy (podczas gdy np. na czynności fizyczne przyznano 5,5%, a sport – 2,3% leksyki)¹⁷. Podobnie, opracowując na początku lat 90. XX w. projekt programu nauczania języka polskiego jako obcego, Komisja Ekspertów Ministerstwa Edukacji Narodowej sporządziła listę haseł do słownika minimum współczesnej polszczyzny dla trzech poziomów edukacji językowej. Sam wyraz „historyk” znalazł się w niej dopiero w grupie wyrazów dla trzeciego poziomu, czyli w okolicach 30. setki słów koniecznych do poznania; choć np. termin „hitlerowski” przewidziano już dla adeptów poziomu drugiego¹⁸.

Oczywiście przytoczone powyżej statystyki i rankingi popularności terminologii historycznej w nauczaniu języka polskiego obcokrajowców w dużej mierze wynikają po prostu z frekwencji wyrazów i tematów o tej specyfice w praktyce komunikacyjnej języka żywego. Niemniej jest to zjawisko symptomatyczne, które koresponduje zresztą z obrazem, jaki wyłania się z kart *Bibliografii analitycznej glottodydaktyki polskiej* opracowywanej przez Międzyuczelniany Ośrodek Metodyki Nauczania Języków Obcych Uniwersytetu Warszawskiego¹⁹. Znalazły się tam bowiem liczne podręczniki specjalistycznego języka polskiego, w tym dedykowane adeptom nauk technicznych²⁰, chemikom²¹, biologom²²,

17 Stanisław Grabias, „Zasady minimalizacji zasobów leksykalnych dla potrzeb glottodydaktyki. Podstawowy zasób słów”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias, 93–102.

18 Halina Zgólkowa, „Dobór słownictwa do nauczania języka polskiego jako obcego”, w: *Język polski jako obcy. Program nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny*, red. Władysław Miodunka (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1992), 37–64; 79, 90.

19 Małgorzata Gnyś, *Bibliografia analitycznej glottodydaktyki polskiej i obcej*, t. 3: *Język polski jako obcy, cz. 1: Podręczniki do nauki języka polskiego dla cudzoziemców za lata 1980–1993* (Warszawa: Międzyuczelniany Ośrodek Metodyki Nauczania Języków Obcych Uniwersytetu Warszawskiego, 1996).

20 Robert Dębski, Elżbieta Gałdyn, Magdalena Szalc-Mays, „A jednak się kręci”. *Podręcznik języka naukowo-technicznego dla obcokrajowców* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993); Maria Mieczkowska, Grzegorz Rudziński, *Język polski w tekstach technicznych* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993).

21 Waleria Fijałkowska, Mieczysława Barbara Nowakowska, *Chemia. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1981).

22 Barbara Penczak, *Biologia. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców*, cz. 1: *Biologia ogólna*; cz. 2: *Botanika*; cz. 3: *Zoologia*; cz. 4: *Wybrane*

ekonomistom²³, lekarzom²⁴, fizykom²⁵ czy matematykom²⁶. Z czasem zaś wydawano kolejne prace dotyczące coraz bardziej szczegółowych zagadnień z zakresu każdej z wymienionych dziedzin²⁷ oraz tworzono

zagadnienia z genetyki i biologii ewolucyjnej (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1985).

- 23 Ryszard Kluszczyński, *Język polski. Wybór tekstów ekonomiczno-socjologicznych. Skrypt przeznaczony jest dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1987).
- 24 Maria Chłopicka, Danuta Pukas-Palimąka, Katarzyna Turek-Fornelska, *Co Panu dolega? Komunikacyjny podręcznik języka medycznego dla obcokrajowców* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991).
- 25 Marian Mazerant, *Fizyka. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1977).
- 26 Anna Frieske, Jadwiga Radaszewska, *Matematyka* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993); Włodzimierz Kwapiński, Jacek Wesołowski, *Matematyka. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1979).
- 27 W ciągu ostatnich dwóch dekad powstały między innymi: z myślą o studentach chemii skrypt – Zofia Jaruga, Mieczysława Barbara Nowakowska, *Chemia ogólna* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000) wraz ze słownikami polsko-angielskim, polsko-hispańskim i polsko-francuskim; dla biologów: Stanisław Hrabec, Joanna Kaźmierczak, *Wybór tekstów do nauki języka polskiego w zakresie biologii. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015); Iwona Gosztowt, Joanna Kaźmierczak, *Podstawy cytologii i genetyki. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017); Edyta Gałat, *Biologia – język specjalistyczny. Skrypt dla obcokrajowców A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2021); w zakresie ekonomii: Rafał Bazaniak, Małgorzata Krzywańska, Mirosława Ledzion, *Historia do 1918 r. Teksty dla grup ekonomicznych. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018); Izabela Kugiel-Abuhasna, *Wybraliśmy ekonomię. Podręcznik języka ekonomicznego dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2020); dla studentów i absolwentów medycyny: Jolanta Lechowska, Joanna Podsiadły, *Chcę studiować medycynę. Język polski dla cudzoziemców – podręcznik dla kandydatów na studia medyczne* (Łódź: Wydawnictwo WING, 2004); Magdalena Ławnicka-Borońska, *Język polski w medycynie. A guide to polish in medical practice* (Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2013); Edyta Gałat, *Anatomia. Język specjalistyczny dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018); Monika Burzyńska, Wojciech Gruchała, Weronika Rodzińska, Dorota Rogala, Beata Terka, Marzena Wawrzeń, *U lekarza. Słucham i rozumiem! Materiały do nauczania języka polskiego medycznego. Poziom A2–B2* (Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2019); zaś z myślą o adeptach fizyki i matematyki: Barbara Busiakiewicz, Tadeusz Malinowski, *Fizyka. Podręcznik dla cudzoziemców. Część 1* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014); Grzegorz Rudziński, Danuta Wróbel, Alicja Zielińska, *Wstęp do matematyki. Podręcznik dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011); Agnieszka Tambor, *Licz na Banacha. Podręcznik do nauczania polskiego słownictwa specjalistycznego dla cudzoziemców* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019).

wydawnictwa adresowane do przedstawicieli coraz to nowych dyscyplin (np. teologii²⁸, architektury²⁹ czy nauk o żywieniu³⁰).

Natomiast dla historyków publikacji takich ukazało się zdecydowanie mniej i posiadały one stanowczo większy stopień generalizacji oraz wybiórczości, podyktowanej zapewne obowiązującą doktryną polityczną. Były to bowiem ogólne tablice synchroniczne³¹, zarysy historii Polski (zwłaszcza po 1945 r.) głównie w ujęciu ekonomiczno-socjalnym³² lub słowniki terminów historycznych związanych z dziejami PRL-u³³.

Począwszy od końca lat 90. XX w. zaczęto publikować artykuły i opracowania monograficzne poświęcone wyłącznie nauczaniu na lektoratach dla cudzoziemców polskich realiów i kultury³⁴. Ich autorzy zwracali uwa-

28 Karolina Ziolo-Pużuk, *Szczęść Boże! Skrypt do nauki języka polskiego jako obcego dla osób duchownych i zakonnych. cz. 1: A1* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2021).

29 Edyta Gałat, *Architektura język specjalistyczny. Skrypt dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018); Michalina Rittner, *Sztuka bez granic. Zbiór tekstów z ćwiczeniami leksykalnymi dla cudzoziemców. Poziom B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2021).

30 Marzena Jasnos, Anna Kokot, Anna Mijas, Agnieszka Wiśniewska, *Wybieram gastronomię. Podręcznik do nauki specjalistycznego języka polskiego jako obcego* (Warszawa: Linguae Mundi, 2015).

31 Teresa Jakubowska, *Tablice synchroniczne do dziejów Polski 960 – 1945. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1985); Ireneusz Kolendo, Janina Michowicz, *Tablice synchronistyczne historii PRL 1944–1985. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1990).

32 Teresa Jakubowska, Ireneusz Kolendo, Janina Michowicz, *Historia Polski (do 1945). Skrypt dla słuchaczy grup humanistycznych i ekonomiczno-socjologicznych Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991); Janina Michowicz, *Polska współczesna. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1979).

33 Janina Michowicz, Dawood Ibrahim Balousha, Ben Dokhan Houssin, *Słownik polsko-arabski do historii i wiedzy o PRL dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1983); Anna Pąkowska, *Słownik terminów historycznych. Materiały pomocnicze z zakresu historii i wiedzy o PRL. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1981); Anna Pąkowska, Magdalena Starzycka, *Historyczny słownik minimum dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1986); por. Magdalena Starzycka, „Uwagi na marginesie pracy nad «Historycznym słownikiem minimum dla cudzoziemców»”, *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców* 0 (1987): 154–161.

34 Anna Burzyńska, *Jakże rad bym się nauczył polskiej mowy... O glottodydaktycznych aspektach relacji język a kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002); Piotr Garncarek, *Świat języka*

gę na brak oficjalnie obowiązujących wytycznych i pomocy dydaktycznych oraz wynikającą z tego konieczność opierania się w tym zakresie na własnej wizji i doświadczeniu. Podkreślano także, że wprowadzane w latach 70. nowe trendy glottodydaktyczne przeniosły punkt ciężkości na rozwój sprawności komunikacyjnych, marginalizując przy tym znaczenie zagadnień z obszaru kompetencji związanych ze znajomością danej kultury³⁵.

Pod wpływem tak eksponowanych potrzeb lektorskich rozpoczęto zatem prace nad programem nauczania języka polskiego jako obcego, który – na bazie już powstałych, a przywołanych powyżej rozwiązań – uwzględniłby także nowo zgłaszane uwagi³⁶. W efekcie podjętych starań w 2004 r. ukazała się publikacja pod redakcją Władysława Miodunki, podsumowująca dotychczasową dyskusję na temat obecności elementów

polskiego oczami cudzoziemców (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997); Teresa Jakubowska, „Mapa na lekcjach historii i wiedzy o Polsce w nauczaniu słuchaczy-cudzoziemców”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Studia i materiały* 5 (1994): 61–71; Grażyna Kompel, „Nauczanie Europejczyków kultury polskiej na poziomie średnim”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Polonistyczna edukacja językowa i kulturowa cudzoziemców. Poziom średni: stan obecny – problemy – postulaty* 10 (1998): 169–177; Grażyna Zarzycka, *Dialog międzykulturowy. Teoria oraz opis komunikowania się cudzoziemców przyswajających język polski* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000).

- 35 Efektem tych dyskusji było powstanie szeregu prac posiadających jednak bardziej charakter teoretyczny aniżeli praktyczny i służących *stricte* przybliżaniu polskiej kultury obcokrajowcom. Ponieważ zatem nie są one typowymi podręcznikami do nauczania języka obcego, a zatem nie spełniają warunków założonych dla grupy materiałów poddawanych analizie, nie będą brane pod uwagę w poniższych rozważaniach. Dla dopełnienia obrazu stanu badań zostaną jedynie wymienione przykłady nowszych z wyżej wymienionych opracowań: *Kultura polska. Silva rerum*, red. Romuald Cudak, Agnieszka Tambor (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 2002); *Polska półka historyczna – 100 faktów z historii Polski, które każdy cudzoziemiec znać powinien*, red. Agnieszka Tambor (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2020). Odrębną specyfikę i formę mają – dostępne online – materiały powstałe w ramach działalności Fundacji Wspierania Kultury i Języka Polskiego im. Mikołaja Reja, a przede wszystkim pozycja *Polak potrafi! O wielkich Polakach w Polsce i na świecie*, <http://fundacjareja.eu/polak-potrafi-spis-tresci/> (dostęp: 29.04.2022). Przypisuje ona każdemu z poziomów biegłości językowej (z pominięciem A1) kilka opracowań poświęconych znanym – choć czasem nieco zaskakującym pod względem dopasowania do stopnia znajomości języka – przedstawicielom narodu polskiego (dla A2 proponuje np.: Mikołaja Kopernika, Adama Mickiewicza, Ludwika Łukasza Zamenhafa, Wisławę Szymborską; dla B1 m.in.: Ernesta Malinowskiego, Fryderyka Chopina, Jana Karskiego, Irenę Sendlerową; dla B2 np.: Tadeusza Kościuszkę, Władysława Reymonta, Marię Skłodowską-Curie, Jana Pawła II, Zbigniewa Religę, polskich kryptologów pracujących nad Enigmą; dla C1 Henryka Sienkiewicza, Witolda Gombrowicza, Czesława Miłosza; zaś dla C2 Józefa Piłsudskiego, Jana Czochralskiego i Lecha Wałęsę).
- 36 *Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny. Zbiór materiałów opracowanych przez Komisję Ekspertów MEN*, red. Władysław T. Miodunka (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1992).

kulturowych w nauczaniu języka polskiego jako obcego i będąca próbą integracji istniejących propozycji teoretycznych z praktyką dydaktyczną³⁷. Analizowane podręczniki stanowią zaś pokłosie powstałego wówczas projektu, choć nie zawsze – jak zostanie to ukazane – uwzględniają jego założenia całościowo i bezwarunkowo³⁸.

Elementy z historii Rzeczypospolitej obecne w wybranych podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego – próba typologii i skorelowania z poziomami ESOKJ

Informacje z historii Polski zawarte w analizowanym zbiorze podręczników językowych ująć można w następujące trzy grupy (typy tematyczne) odgrywające istotną rolę w dziejach Rzeczypospolitej: postaci, wydarzenia i miejsc/zabytków.

Jeśli chodzi o pierwszy z typów, w ćwiczeniach przeznaczonych dla studentów z poziomu A1–A2 i poświęconych nauce krótkiej prezentacji osoby w zakresie podawania jej imienia, nazwiska oraz zawodu przywołane zostały postaci polskich noblistów (Marii Skłodowskiej, Henryka

37 *Kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Stan obecny – programy nauczania – perspektywy*, red. Władysław T. Miodunka (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2004); por. Przemysław Ernest Gębał, „Realia i kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, w: *Z zagadnień dydaktyki języka polskiego jako obcego*, red. Ewa Lipińska, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 221–235.

38 Na marginesie niniejszych rozważań sygnalizuję, iż od lutego 2022 r. – w związku z masowym napływem na terytorium Rzeczypospolitej migrantów ukraińskich chrońnięcych się przed agresją rosyjską – wytworzyła się paląca potrzeba przygotowania materiałów do nauczania szkolnego dzieci uciekinierów, które zaczęły uczęszczać do polskich placówek edukacyjnych. W odpowiedzi na zaistniałą sytuację powstały poradniki – dostępne w większości online – dedykowane poszczególnym przedmiotom, w tym historii, np.: *Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – historia*, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/Ukraińscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-predmiotowy-historia.pdf> (dostęp: 30.04.2022); *Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – biologia*, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/Ukraińscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-predmiotowy-biologia.pdf> (dostęp: 30.04.2022); *Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – matematyka*, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/Ukraińscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-predmiotowy-matematyka.pdf> (dostęp: 30.04.2022).

Ze względu jednak na specyficzny kontekst społeczny, w jakim materiały te powstawały, oraz ich poniekąd doraźny charakter, często wymykający się planowemu nauczaniu języka polskiego jako obcego, nie będą one poddawane analizie w niniejszym artykule. Niewątpliwie natomiast mogą stanowić ciekawy temat osobnych rozważań glottodydaktycznych.

Sienkiewicza, Władysława Reymonta, Czesława Miłosza, Lecha Wałęsy i Wisławy Szymborskiej), dawnych i współczesnych twórców kultury (Fryderyka Chopina, Adama Mickiewicza, Elizy Orzeszkowej, Juliana Tuwima, Ignacego Paderewskiego, Anny Dymnej i Andrzeja Wajdy), przywódców duchowych i politycznych (Jana Pawła II, Tadeusza Kościuszki i Józefa Piłsudskiego), odkrywców (Mikołaja Kopernika) oraz pojedynczych sportowców (Adama Małysza) i królów (Kazimierza Wielkiego)³⁹.

Z kolei w materiałach dla studentów reprezentujących poziom B1 i B2 zdecydowanie częściej odwoływano się do postaci historycznych. W kontekście ćwiczenia sprawności produktywnych wykorzystano bowiem ponownie osobę Mikołaja Kopernika⁴⁰. Z kolei doskonaleniu umiejętności dokonywania charakterystyki porównawczej w mowie i piśmie posłużyli dwaj średniowieczni władcy: Władysław Jagiełło i Jan Olbracht⁴¹, zaś Mieszko I przywołany został w ćwiczeniu dotyczącym imiesłów czynnych⁴². Wreszcie niemal dwustronicowy życiorys Marii Curie-Skłodowskiej stanowił punkt wyjścia dla doskonalenia umiejętności tworzenia streszczeń⁴³.

Jeśli chodzi o drugą wyróżnioną grupę informacji historycznych, tj. istotne wydarzenia, to w podręcznikach dla poziomów podstawowych posłużyły one do ćwiczenia umiejętności receptywnych oraz poszerzenia słownictwa studentów. Przy tej okazji przywołano chrzest Polski, zwycięstwo pod Grunwaldem, uchwalenie Konstytucji 3 maja, powstanie kościuszkowskie, listopadowe i styczniowe, odzyskanie niepodległości w 1918 r., wybuch II wojny światowej, powstanie „Solidarności”,

39 Agnieszka Burkat, Agnieszka Jasińska, *Hurra!!! Po Polsku 2. Podręcznik studenta* (Kraków: Wydawnictwo Prolog, 2010), 23, 28; Danuta Gałyga, *Jak to łatwo powiedzieć... Ćwiczenia komunikacyjne dla początkujących (A1/A2)* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2012), 30, 209; Barbara Serafin, Aleksandra Achtelek, *Miło mi panią poznać. Język polski w sytuacjach komunikacyjnych (A1/A2)* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012), 21-22, 28; *Po polsku - po Polsce (A1) - Łódzkie*; <https://www.polskupopolisce.edu.pl/lekcja/8/%C5%81%C3%93DZKIE> (dostęp: 01.05.2022).

40 Róża Ciesielska-Musameh, Barbara Guzik-Świca, Grażyna Przechodzka, *Z polskim w świat. Podręcznik do nauki języka polskiego jako obcego, cz. 1: Poziom B1/B2* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 2016), 54.

41 Ewa Lipska, Elżbieta Grażyna Dąmbska, *Pisać jak z nut. Podręcznik rozwijający sprawność pisania dla obcokrajowców na poziomie B1+/B2* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2015), 328-329.

42 *Ibidem*, 307.

43 *Ibidem*, 193-195.

wprowadzenie stanu wojennego, obrady Okrągłego Stołu oraz przystąpienie Polski do NATO i Unii Europejskiej⁴⁴.

Natomiast dla słuchaczy kształcących się na poziomie samodzielności językowej (tj. B1 i B2) przeznaczono zadania pozwalające im na doskonalenie umiejętności tworzenia nazw czynności, w których to zadaniach pojawiły się informacje o bardziej szczegółowych wydarzeniach ze średniowiecznej oraz nowożytnej historii I Rzeczypospolitej, np. o sprowadzeniu do Polski Krzyżaków i zawarciu z nimi II pokoju toruńskiego, założeniu Akademii Krakowskiej, hołdzie pruskim, podpisaniu unii lubelskiej czy zwycięstwie Jana III Sobieskiego pod Wiedniem⁴⁵. Z kolei w innym podręczniku przeznaczonym dla studentów z wyżej wymienionych poziomów biegłości językowej użyto tekstu o najważniejszych etapach historii Akademii Krakowskiej jako punktu wyjścia dla ćwiczeń na tworzenie strony biernej⁴⁶. Natomiast – z pozoru niewinny – opis majowej niedzieli, który w kolejnym zadaniu stanowi podstawę pod doskonalenie umiejętności wykonywania opisów sytuacji, zawiera w sobie zamaskowane informacje o zbrodniach hitlerowskich i istnieniu obozu koncentracyjnego w Płaszowie⁴⁷. Inni autorzy w ćwiczeniu na rozumienie tekstu i stosowanie liczebników wykorzystali opis realiów życia w PRL-u oparty włącznie na partyjnej nowomowie⁴⁸.

44 Danuta Gałyga, *Jak to łatwo powiedzieć... Ćwiczenia komunikacyjne dla początkujących (A1/A2)* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2012), 201, 210. Z kolei w podręczniku Iwony Stempek, Anny Stelmach, Sylwii Dawidek, Anety Szymkiewicz, *Polski krok po kroku 1 (A1/A2)* (Kraków: Wydawnictwo Glossa, 2013) pojawia się ćwiczenie sprawdzające umiejętność poprawnego rozumienia dialogu odtwarzanego z płyty CD, w którym starszy mężczyzna opowiada o wydarzeniach ze swojego życia, obejmującego II wojnę światową (w tym powstanie warszawskie) oraz ciężki okres PRL-u. W kolejnym tomie podręczników z tej serii te same wydarzenia z XX-wiecznych dziejów Polski pojawiają się też w tekście o historii rodzinnej, który służy jako podstawa pod ćwiczenie zapisywania słownie liczebników – dat wyrażonych cyfrą. A z kolei dialog, będący ćwiczeniem na rozumienie tekstu czytanego, zawiera rzadko przywoływane informacje o protestach studenckich z 1968 r. Publikacja ta wzbogacona została również o cały temat poświęcony stanowi wojennemu – liczne ćwiczenia leksykalno-gramatyczne oparto tu na zróżnicowanym materiale tekstowym i ilustracyjnym związanym z tym wydarzeniem historycznym. Iwona Stempek, Anna Stelmach, *Polski krok po kroku 2 (A2/B1)* (Kraków: Wydawnictwo Glossa, 2012), 19, 95–96, 112–116.

45 Ewa Lipska, Elżbieta Grażyna Dąmbska, *Kiedys wrócisz tu...*, cz. 1: *Gdzie nadwiślański brzeg. Podręcznik do nauki języka polskiego dla średniozaawansowanych. Poziom B2* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 101.

46 Lipska, Dąmbska, *Pisać jak z nut*, 325.

47 *Ibidem*, 166–167.

48 Agnieszka Madeja, Barbara Morcinek, *Polski mniej obcy. Podręcznik do nauki języka polskiego dla średniozaawansowanych, cz. 1: Poziom średni ogólny (B2)* (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 2007), 151–157.

Wreszcie typ trzeci – polskie zabytki i miejsca o wartości historycznej. Studenci z poziomu A1 i A2 poznają przykłady wybitnych osiągnięć malarstwa polskiego (a przy okazji również ich autorów: S. Wyspiańskiego, J. Mehoffera, J. Chełmońskiego i S. Podkowińskiego), ucząc się nazw pór roku⁴⁹. W podręcznikach dedykowanych dla tej grupy odbiorców pojawiają się także nazwy głównych zabytków z kilku wybranych województw – choć bez szerszego kontekstu historycznego, a często i bez materiału ilustracyjnego – przywoływane jedynie jako baza do ćwiczenia różnych zagadnień gramatycznych (np. Zamek Królewski, Muzeum Fryderyka Chopina, Pałac Kultury i Nauki z województwa mazowieckiego; zamek w Mosznej na Opolszczyźnie; Pałac Sienkiewicza w Oblęgorku i nagłowicki dworek Reja w świętokrzyskim; Bramę Floriańską, Sukienice, Barbakan, kościół Mariacki, pomnik Mickiewicza oraz kompleks Nowej Huty w Małopolsce)⁵⁰.

Z kolei w materiałach dla słuchaczy bardziej zaawansowanych zamieszczono ilustracje przedstawiające wybrane dzieła architektury, malarstwa i rzeźby z ważnych miast Polski (m.in. poznańskie koziołki, ołtarz Wita Stwosza, *Panoramę Raclawicką*, kolumnę Zygmunta), przy okazji krótko opisując wydarzenia historyczne, z którymi obiekty te się wiążą⁵¹. Natomiast jako punkt wyjścia dla doskonalenia przez studentów sprawności produktywnych – formułowania wypowiedzi z właściwą argumentacją oraz ćwiczeń leksykalnych i frazeologicznych w zakresie słownictwa związanego z historią i historią sztuki – posłużył tekst przedstawiający dzieje samego miasta Krakowa od jego legendarnych początków po stulecie XIX, wymieniający także najważniejsze miejscowe

49 Barbara Serafin, Aleksandra Achtelek, *Miło mi panią poznać. Język polski w sytuacjach komunikacyjnych (A1/A2)* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012), 121–122.

50 *Po polsku – po Polsce (A1) – Mazowieckie*, <https://www.popolskupolsce.edu.pl/lekcja/1/MAZOWIECKIE> (dostęp: 01.05.2022); *Po polsku – po Polsce (A1) – Opolskie*, <https://www.popolskupolsce.edu.pl/lekcja/10/OPOLSKIE> (dostęp: 01.05.2022); *Po polsku – po Polsce (A1) – Świętokrzyskie*, <https://www.popolskupolsce.edu.pl/lekcja/12/%C5%9AWI%C4%98TOKRZYSKIE> (01.05.2022); *Po polsku – po Polsce (A1) – Małopolskie*, <https://www.popolskupolsce.edu.pl/lekcja/16/MA%C5%81OPOLSKIE> (dostęp: 01.05.2022). Analogicznie w podręczniku Małgorzaty Małolepszej, Anety Szymkiewicz, *Hurra!!! Po Polsku 1* (Kraków: Wydawnictwo Prolog, 2010) jako podstawę do ćwiczenia umiejętności receptywnych zamieszczono krótki tekst omawiający zabytki Małopolski, w którym wymieniono Wawel, kościół Mariacki, dzielnicę Kazimierz i kopalnię soli w Wieliczce. *Ibidem*, 101.

51 Róża Ciesielska-Musameh, Barbara Guzik-Świca, Grażyna Przechodzka, *Z polskim w świat. Podręcznik do nauki języka polskiego jako obcego, cz. 1: Poziom B1/B2* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie, 2016), 39–41.

zabytki (ponownie Sukiennice, kościół Mariacki, Wawel, Rynek)⁵². Dalej zaś jeszcze bardziej szczegółowy element krakowskiej topografii – ul. Mikołajska i opis wydarzeń, jakie w tym rejonie rozegrały się w średniowieczu – stał się podstawą zadania pozwalającego słuchaczom na ćwiczenie umiejętności tworzenia imiesłówów przymiotnikowych⁵³.

Reasumując, analizowane treści podręczników pokazują, iż ilość podawanych uczestnikom lektoratu informacji z zakresu historii Polski wzrastała wraz z przechodzeniem przez nich na coraz wyższy poziom zaawansowania językowego. Co zrozumiałe – zwiększa się przy tam także stopień skomplikowania ćwiczeń bazujących na tej tematyce. I tak: na poziomie podstawowym (A1–A2) – zgodnie z założeniem, wspomnianego już, programu kompetencji socjokulturowych w nauczaniu języka polskiego jako obcego autorstwa W. Miodunki – wprowadzony został temat słynnych Polaków. Ponadto – czego już wyżej wymieniony projekt nie obejmował – studenci dowiadywali się także o ważniejszych wydarzeniach z dziejów Rzeczypospolitej, czasem dosyć skompiłowanych z leksykalnego punktu widzenia. Niewiele natomiast w analizowanych podręcznikach do wspomnianego poziomu było tematów poświęconych zabytkom, choć to akurat program W. Miodunki postulował. Najwięcej elementów historii odnaleźć można na kartach pomocy dydaktycznych przeznaczonych dla słuchaczy poziomu samodzielności językowej (B1–B2). Są to materiały ilustracyjne i tekstowe wykorzystane w różnego rodzaju ćwiczeniach, a mieszczące się w zakresie następujących haseł omawianego programu: „Znani Polacy” (tj. „Czołowi politycy” i „Najwybitniejsi twórcy kultury”), „Miejsca godne zobaczenia w Polsce”, „Świadomość narodowa i państwowości” oraz „Pojęcie patriotyzmu” kształtowane przez określone zjawiska i wydarzenia z przeszłości.

Program W. Miodunki zakładał także realizację na poziomie biegłości językowej (C1–C2) osobnego działu tematycznego pt. „Elementy historii Polski”. W analizowanych podręcznikach dedykowanych dla tego etapu kształcenia ewidentnie historia w czystej postaci przegrała z bardziej nowatorskimi, współcześnie popularnymi i dyskutowanymi zagadnieniami, np.: „Rodzina w XXI w.,” „Sytuacja na rynku pracy a stan zdrowia społeczeństwa”, „Styl życia a zdrowie”, „Co to jest GMO?”, „Głupia czwarta władza”, „Reklama dźwignią handlu”⁵⁴. Odmierną kwestią jest,

52 Lipska, Dąbska, *Kiedyś wrócisz tu*, 140–145.

53 *Ibidem*, 157.

54 Anna Seretny, *Per aspera ad asra. Podręcznik do nauki języka polskiego. Ćwiczenia rozwijające sprawność czytania (poziom zaawansowany C1)* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2008). Podobnie chwytliwe komunikacyjnie tematy wywiadu, dyskusji, kompromisu, perswazji czy reklamy zdominowały – stanowiącą kontynuację już

iż na rynku wydawniczym odnotowuje się ciągle małą liczbę ogólnych podręczników do nauki języka polskiego przeznaczonych dla studentów reprezentujących poziomy C1 i C2. Zapewne jest to związane z faktem, że z reguły dążą już oni do poznania języka specjalistycznego i lektorzy sami często tworzą dla nich materiały dydaktyczne, odpowiednio profilując je do wymagań konkretnej grupy.

Obraz historii Polski wyłaniający się z materiałów zawartych w wybranych podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego – dostrzeżone wartości pozytywne i braki

Podsumowanie to rozpocząć należy od spostrzeżenia, iż żaden z analizowanych podręczników nie oferował osobnych tematów poświęconych wyłącznie kulturze polskiej, jak tego chciałoby – cieszące się jeszcze niedawno większym powodzeniem – faktograficzne podejście glottodydaktyczne⁵⁵. *De facto* treści historyczne pojawiają się w materiałach do nauczania języka polskiego jako obcego najczęściej w postaci „czytanek” lub też łączą się z rycinami ilustrującymi daną lekcję i w ten sposób tworzą swoiste tło dla wprowadzania nowej leksyki czy przeciwienia wybranego zagadnienia gramatycznego⁵⁶. Można więc przypuszczać, iż taki stan rzeczy stanowi pokłosie dominującego w glottodydaktyce ujęcia komunikacyjnego – nacisk położony jest tu w pierwszym rzędzie na nabycie i doskonalenie umiejętności komunikacji językowej, a nie kompetencje kulturowe czy międzykulturowe⁵⁷.

wcześniej przywołanego podręcznika – publikację: Ewy Lipińskiej, Elżbiety Grażyny Dąbskiej, *Kiedyś wrócisz tu...*, cz. 2: *By szukać swoich dróg i gwiazd. Podręcznik do nauki języka polskiego dla zaawansowanych. Poziom C1* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2020). I analogicznie, w podręczniku Elżbiety Zarych, *Przejdź na wyższy poziom (B2/ C1)* (Poznań: Wydawnictwo Nowela, 2014) zagadnienia historyczne wyparte zostały przez tematy typu: „Mowa ciała”, „Stereotypy”, „Zdrowe odżywianie” czy „Moda jako zjawisko i składnik kultury”. *Ibidem*, 51–54, 88–102, 175–192, 22–241.

55 Przemysław Ernest Gębał, *Dydaktyka kultury polskiej w kształceniu językowym cudzoziemców. Podejście porównawcze* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010); Katarzyna Stankiewicz, Anna Żurek, „Międzykulturowe uczenie się na kursie języka polskiego jako obcego”, *Language. Communication. Information* 6 (2011): 187–194.

56 Czasami nawet nie jest to wizerunek realnego zabytku z terenu Rzeczypospolitej czy portret Polaka ważnego dla dziejów ojczystych, lecz humorystyczny rysunek o wydzwięku historycznym. Ewa Lipska, *Z polskim na ty. Podręcznik do nauki języka polskiego. Poziom podstawowy B1* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 145, 158.

57 Magdalena Białek, „Podejście komunikacyjne i zakres jego realizacji w nauczaniu języków obcych”, *Lingwistyka Stosowana* 14 (2015): 17–29; Gębał, *Dydaktyka kultury*

Dyskusje podejmowane w środowisku specjalistów – a streszczone pokrótce powyżej – sprawiały jednak, że na drodze praktyki bardziej aniżeli teorii wytworzył się pewien kanon elementów historycznych, które zamieszczane są w większości podręczników (zwłaszcza dla poziomów B). Zestaw ten trudno jednak nazwać obowiązującym powszechnie regularnym programem, a jego realizacja jest najczęściej wyrazem osobistej wizji i preferencji autorów.

Jako spersonalizowane symbole polskiej historii w analizowanych podręcznikach pojawiają się zatem – dość przewidywalne skądinąd – postaci, już to polityków (Piłsudski, Wałęsa), już to twórców kultury i nauki (Chopin, Kopernik, Matejko, Sienkiewicz, Skłodowska), obowiązkowo zaś zdobywcy Nagrody Nobla (choć też nie zawsze i nie w komplecie). Stosunkowo rzadko mowa jest o Janie Pawle II, a wśród ludzi pióra uderza okazjonalność przywoływania XIX-wiecznych wieszczów narodowych (a jeśli już, to z reguły Adama Mickiewicza), podobnie zresztą jak absencja wielu wybitnych wodzów (zwłaszcza z historii współczesnej) oraz osób, które odznaczyły się na niwie społecznej czy gospodarczej. Obcokrajowcom daje to więc dość nietypowy obraz narodu średnio zaangażowanego militarnie i ekonomicznie.

Z kolei jako ważne wydarzenia z dziejów Rzeczypospolitej powtarzają się na stronach podręczników regularnie: chrzest Polski (czyli nasze pierwsze „wejście do Europy”), założenie Akademii Krakowskiej (co nie dziwi w publikacji dedykowanej studentom), wiktoria grunwaldzka i wybuch II wojny światowej oraz triada związana z historią najnowszą kraju, tj. utworzenie „Solidarności” i wstąpienie do NATO oraz Unii Europejskiej (drugie „wejście do Europy”). Zdecydowanie rzadziej mowa jest np. o odsieczy wiedeńskiej czy Konstytucji 3 maja, choć w dobie powszechnej walki o prawa człowieka i obrony tożsamości narodowo-kulturowej tematy te powinny budzić zainteresowanie.

Wśród praktycznie pomijanych powstań narodowowyzwoleńczych pozytywnie wyróżnia się jedynie powstanie styczniowe, choć z reguły ukazywane jest ono w romantycznym ujęciu za pośrednictwem dzieł malarskich z nurtu polskiego historyzmu. Stan taki nie dziwi, skoro w tekstach analizowanych podręczników problematyka rozbiorów w gruncie rzeczy nie istnieje. Trzeba jednak pamiętać, iż w tym przypadku chodzi o zjawisko utraty niepodległości na drodze dość unikatowego i wieloetapowego procesu polityczno-militarnego. Stąd też z jednej

polskiej; Iwona Janowska, „Kompetencja komunikacyjna a glottodydaktyka”, *LingVaria* 2 (2015): 41–54; Mirosława Stawna, *Podejście komunikacyjne do nauczania języków obcych. Od teorii do praktyki* (Warszawa: Wydawnictwo WSiP, 1991).

strony należałoby od polskich autorów oczekiwać uwzględnienia tak specyficznego i brzemiennego w skutkach aspektu ojczyźtych dziejów. Z drugiej jednak – pominięcie tego historycznego ewenementu może być wytłumaczone jego zbytnią złożonością i trudnym do zrozumienia przez obcokrajowca ciągiem przyczynowo-skutkowym, który doprowadził do takiego finału. Przy tym założeniu jednak zaskoczenie budzi fakt, iż w treściach podręcznikowych brakuje także ważkich informacji związanych z II wojną światową – wydarzeniem jakby nie było o skali globalnej i do tego aktualnie tak silnie akcentowanym w podstawie programowej do nauczania historii w polskich szkołach. Przy czym nie chodzi tu już o poniekąd wewnątrznarodowy kod kulturowy opierający się na „szczegółach” wojennych typu obrona Westerplatte czy wybuch powstania warszawskiego, ale np. o istotną z ogólnoeuropejskiego punktu widzenia obecność Polaków pod Monte Cassino i w szeregach Dywizjonu 303. Tematyka wojenna pozostawiła w analizowanych publikacjach jedynie ślad w postaci ogólnego wrażenia grozy zniszczeń i ludobójstwa.

Podobnie trudny dla kraju okres PRL-u ukazany jest najczęściej przez autorów podręczników do nauczania języka polskiego jako obcego pobieżnie, z reguły w ujęciu anegdotycznym (a czasem wręcz z pogranicza humoreski) i zazwyczaj w korelacji z wydarzeniem powstania „Solidarności”. Wreszcie z odwołań do wybranych aspektów dziejów I Rzeczypospolitej wyłania się obraz państwa o ustroju monarchistycznym – Polski Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły. Praktycznie nie ma już jednak mowy o złotej wolności szlacheckiej czy toposie kultury sarmackiej⁵⁸, tak istotnych – a wręcz niezbędnych – dla zrozumienia „polskiej duszy” i wielu wydarzeń z późniejszych losów Rzeczypospolitej⁵⁹.

58 Jedyny praktycznie wyjątek w tym zakresie to ćwiczenia zawarte w nietypowym podręczniku, a właściwie zbiorze zadań językowych, autorstwa Agnieszki Tambor, (*Nie codzienny polski. Teksty i konteksty*) (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2018). Pierwsze z wyżej wymienionych ćwiczeń – służące sprawdzeniu znajomości leksyki – zawiera bowiem polecenie wytłumaczenia pojęć takich jak: „szlachcic”, „baron”, „hrabia” oraz określenia roli społeczno-kulturowej pełnionej przez wymienione osoby. Zaś drugie – umożliwiające skontrolowanie stopienia zrozumienia przeczytanego tekstu – opierało się na półstronicowym cytacie z artykułu pt.: *Obyczaje szlacheckie i ich odbicie w utworach literackich*, opublikowanego w 2012 r. przez Li Yinan w tomie pokonferencyjnym *Spotkania Polonistyk Trzech Krajów – Chiny, Korea, Japonia*. Wyimek ten w maksymalnym skrócie przedstawiał genezę i rolę historyczną polskiej szlachty oraz specyfikę kultury sarmackiej. *Ibidem*, 54, 57–58.

59 Co ciekawe, do odmiennego wniosku doszła Olga Szapkina z Moskiewskiego Uniwersytetu Łomonosowa, która poddała analizie dziewięć podręczników języka polskiego dla cudzoziemców, jakie opublikowano w Polsce w latach 80. i 90. XX w. z przeznaczeniem do użytku studentów – według ówczesnej nomenklatury – niezaawansowanych i średniozaawansowanych. Stwierdziła ona bowiem, iż „kształtują one obraz, który w znacznej mierze zbiega się z tradycyjnie ujętym kanonem kultury polskiej”. Olga

Zakończenie

Wnioski uwzględniają oczywiście fakt, iż niniejszy artykuł z założenia dotyczył podręczników, które powstawały i służą jako pomoce dydaktyczne do prowadzenia kursów języka polskiego o charakterze ściśle lektoratowym. Mimo to obraz dziejów Rzeczypospolitej wylaniający się z analizowanych publikacji – bez wątpienia wartościowych i przemyślanych w swej warstwie językoznawczej – z punktu widzenia historyka jest niekompletny, a przez to może prowadzić słuchaczy z innych kręgów kulturowych do błędnych konkluzji. Bazujący bowiem tylko na omówionych materiałach drukowanych studenci-obcokrajowcy mają małą szansę pojęcia istoty choćby etosu „żołnierzy wyklętych”, symboliki obchodów „Godziny W” 1 sierpnia w Warszawie czy całej spuścizny mentalnej sarmackiego *antemurale*. Nie rozumieją także specyfiki polskiego pojmowania i przywiązania do takich wartości jak „demokracja”, „wolność” i „niepodległość”. Braki te odbiją się prawdopodobnie na jakości nabytych umiejętności językowych i komunikacyjnych.

Istniejący *status quo* składa zatem na karb wykładowcy olbrzymią odpowiedzialność za choćby częściowe uzupełnienie powstałego w ten sposób obrazu i sprawia, że wiele zależy od zaangażowania lektora, od tego, czy i jakim komentarzem zechce on opatrzyć treści zamieszczone w podręczniku oraz czy podejmie się trudu wzbogacenia zajęć o analizę dodatkowych materiałów. Materiałów stanowiących pomoce dydaktyczne bardziej komplementarne i kompetentne z historycznego punktu widzenia, choć oczywiście nadal dostosowane do możliwości percepcyjnych i poziomu biegłości językowej danej grupy studentów-obcokrajowców.

Szapkina, „Kultura polska w podręcznikach języka polskiego jako obcego, 445–451”, w: *Wrocławska dyskusja o języku polskim jako obcym. Materiały z międzynarodowej konferencji Stowarzyszenia „Bristol”*, red. Anna Dąbrowska (Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2004), 450. Choć zauważyła przy tym także pewne luki tematyczne obecne w wydawnictwach sprzed 2004 r.: „Nie można jednak pominąć tego, że przedstawionemu w zanalizowanych podręcznikach obrazowi kultury polskiej brakuje niektórych bardzo istotnych elementów. Tak na przykład, nie możemy wyobrazić sobie literatury polskiej bez Czesława Miłosza, Wisławy Szymborskiej, Zbigniewa Herberta, teatru polskiego – bez Jerzego Grotowskiego i Tadeusza Kantora, filmu polskiego – bez Kazimierza Kutza itd.” *Ibidem*. Szczęśliwie, część z owych luk – jak wykazano powyżej – nadrobiono w późniejszych publikacjach.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bazaniak Rafał, Krzywańska Małgorzata, Ledzion Mirosława, *Historia do 1918 r. Teksty dla grup ekonomicznych. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018).
- Burkat Agnieszka, Jasińska Agnieszka, *Hurra!!! Po Polsku 2. Podręcznik studenta* (Kraków: Wydawnictwo Prolog, 2010).
- Burzyńska Monika, Gruchała Wojciech, Rodzińska Weronika, Rogala Dorota, Terka Beata, Wawrzeń Marzena, *U lekarza. Słucham i rozumiem! Materiały do nauczania języka polskiego medycznego. Poziom A2–B2* (Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2019).
- Busiakiewicz Barbara, Malinowski Tadeusz, *Fizyka. Podręcznik dla cudzoziemców. Część 1* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Chłopicka Maria, Pukas-Palimąka Danuta, Turek-Fornelska Katarzyna, *Co Panu dolega? Komunikacyjny podręcznik języka medycznego dla obcokrajowców* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991).
- Ciesielska-Musameh Róża, Guzik-Świca Barbara, Przechodzka Grażyna, *Z polskim w świat. Podręcznik do nauki języka polskiego jako obcego, cz. 1: Poziom B1/B2* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 2016).
- Dębski Robert, Gałdyn Elżbieta, Szelc-Mays Magdalena, „*A jednak się kręci*”. *Podręcznik języka naukowo-technicznego dla obcokrajowców* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993).
- Fijałkowska Waleria, Nowakowska Mieczysława Barbara, *Chemia. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1981).
- Frieske Anna, Radaszewska Jadwiga, *Matematyka* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993).
- Gałat Edyta, *Anatomia. Język specjalistyczny dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018).
- Gałat Edyta, *Architektura język specjalistyczny. Skrypt dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2018).
- Gałat Edyta, *Biologia – język specjalistyczny. Skrypt dla obcokrajowców A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2021).
- Gałyga Danuta, *Jak to łatwo powiedzieć... Ćwiczenia komunikacyjne dla początkujących (A1/A2)* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2012).
- Gosztowt Iwona, Kaźmierczak Joanna, *Podstawy cytologii i genetyki. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017).
- Hrabec Stanisław, Kaźmierczak Joanna, *Wybór tekstów do nauki języka polskiego w zakresie biologii. Podręcznik do nauki języka polskiego dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015).

- Jakubowska Teresa, *Tablice synchroniczne do dziejów Polski 960–1945. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1985).
- Jakubowska Teresa, Kolendo Ireneusz, Michowicz Janina, *Historia Polski (do 1945). Skrypt dla słuchaczy grup humanistycznych i ekonomiczno-socjologicznych Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991).
- Janowska Iwona, *Planowanie lekcji języka obcego. Podręcznik i poradnik dla nauczycieli języków obcych* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010).
- Jaruga Zofia, Nowakowska Mieczysława Barbara, *Chemia ogólna* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000).
- Jasnos Marzena, Kokot Anna, Mijas Anna, Wiśniewska Agnieszka, *Wybieram gastronomię. Podręcznik do nauki specjalistycznego języka polskiego jako obcego* (Warszawa: Wydawnictwo Linguae Mundi, 2015).
- Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny. Zbiór materiałów opracowanych przez Komisję Ekspertów MEN*, red. Władysław T. Miodunka (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1992).
- Kluszczyński Ryszard, *Język polski. Wybór tekstów ekonomiczno-socjologicznych. Skrypt przeznaczony jest dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1987).
- Kolendo Ireneusz, Michowicz Janina, *Tablice synchronistyczne historii PRL 1944–1985. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1990).
- Kugiel-Abuhasna Izabela, *Wybraliśmy ekonomię. Podręcznik języka ekonomicznego dla obcokrajowców na poziomie A2+/B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2020).
- Kwapiński Włodzimierz, Wesołowski Jacek, *Matematyka. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1979).
- Lechowicz Jolanta, Podsiadły Joanna, *Chcę studiować medycynę. Język polski dla cudzoziemców – podręcznik dla kandydatów na studia medyczne* (Łódź: Wydawnictwo Wing, 2004).
- Lipska Ewa, *Z polskim na ty. Podręcznik do nauki języka polskiego. Poziom podstawowy B1* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006).
- Lipska Ewa, Dąbska Elżbieta Grażyna, *Kiedyś wrócisz tu..., cz. 1: Gdzie nadwiślański brzeg. Podręcznik do nauki języka polskiego dla średniozaawansowanych. Poziom B2* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006).
- Lipska Ewa, Dąbska Elżbieta Grażyna, *Kiedyś wrócisz tu..., cz. 2: By szukać swoich dróg i gwiazd. Podręcznik do nauki języka polskiego dla zaawansowanych. Poziom C1* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2020).
- Lipska Ewa, Dąbska Elżbieta Grażyna, *Pisać jak z nut. Podręcznik rozwijający sprawność pisania dla obcokrajowców na poziomie B1+/B2* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2015).

- Ławnicka-Borońska Magdalena, *Język polski w medycynie. A guide to polish in medical practice* (Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2013).
- Madeja Agnieszka, Morcinek Barbara, *Polski mniej obcy. Podręcznik do nauki języka polskiego dla średniozaawansowanych, cz. 1: Poziom średni ogólny (B2)* (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 2007).
- Małolepsza Małgorzata, Szymkiewicz Aneta, *Hurra!!! Po Polsku 1. Podręcznik studenta* (Kraków: Wydawnictwo Prolog, 2010).
- Mazerant Marian, *Fizyka. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1977).
- Michowicz Janina, *Polska współczesna. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1979).
- Michowicz Janina, Balousha Dawood Ibrahim, Houssin Ben Dokhan, *Słownik polsko-arabski do historii i wiedzy o PRL dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1983).
- Mieczkowska Maria, Rudziński Grzegorz, *Język polski w tekstach technicznych* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993).
- Penczak Barbara, *Biologia. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców, cz. 1: Biologia ogólna; cz. 2: Botanika; cz. 3: Zoologia; cz. 4: Wybrane zagadnienia z genetyki i biologii ewolucyjnej* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1985).
- Pąkowska Anna, *Słownik terminów historycznych. Materiały pomocnicze z zakresu historii i wiedzy o PRL. Skrypt dla słuchaczy Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców Uniwersytetu Łódzkiego* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1981).
- Pąkowska Anna, Starzycka Magdalena, *Historyczny słownik minimum dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1986).
- Rittner Michalina, *Sztuka bez granic. Zbiór tekstów z ćwiczeniami leksykalnymi dla cudzoziemców. Poziom B1* (Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2021).
- Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji Narodowej i Sportu z 15 października 2003 r. w sprawie Państwowej Komisji Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego* (Dz. U. nr 191 z dn. 12 XI 2003).
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dn. 11 grudnia 2015 r. w sprawie Państwowej Komisji do spraw Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego* (Dz. U. 2015, poz. 2088).
- Rudziński Grzegorz, Wróbel Danuta, Zielińska Alicja, *Wstęp do matematyki. Podręcznik dla cudzoziemców* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011).
- Serafin Barbara, Achtelek Aleksandra, *Miło mi panią poznać. Język polski w sytuacjach komunikacyjnych (A1/A2)* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012).

- Seretny Anna, *Per aspera ad asra. Podręcznik do nauki języka polskiego. Ćwiczenia rozwijające sprawność czytania (poziom zaawansowany C1)* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2008).
- Stemppek Iwona, Stelmach Anna, Dawidek Sylwia, Szymkiewicz Aneta, *Polski krok po kroku 1 (A1/A2)* (Kraków: Wydawnictwo Glossa, 2013).
- Stemppek Iwona, Stelmach Anna, *Polski krok po kroku 2 (A2/B1)* (Kraków: Wydawnictwo Glossa, 2012).
- Tambor Agnieszka, *Licz na Banacha. Podręcznik do nauczania polskiego słownictwa specjalistycznego dla cudzoziemców* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019).
- Tambor Agnieszka, *(Nie)codzienny polski. Teksty i konteksty* (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2018).
- Ustawa z dn. 12 czerwca 2015 r. o zmianie ustawy o języku polskim oraz ustawy o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych (Dz. U. 2015 poz. 1132).
- Ustawa z dn. 11 kwietnia 2003 r. o zmianie ustawy o j. polskim (Dz. U. nr 73 z 30 IV 2003).
- Zioło-Pużuk Karolina, *Szczęść Boże! Skrypt do nauki języka polskiego jako obcego dla osób duchownych i zakonnych. cz. 1: A1* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2021).
- Zarych Elżbieta, *Przejdź na wyższy poziom (B2/C1)* (Poznań: Wydawnictwo Nowela, 2014).

Książki i monografie

- Burzyńska Anna, *Jakże rad bym się nauczył polskiej mowy... O glottodydaktycznych aspektach relacji język a kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002).
- Coste Daniel, North Brian, Sheils Joseph, Trim John, *Europejski system opisu kształcenia językowego. Uczenie się, nauczanie, ocenianie* (Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, 2003).
- Damborský Jiri, „Nauczanie języka polskiego w środowisku czeskim, 44–50”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992).
- Dawidziak-Kładoczna Małgorzata, „Elementy historii Polski na zajęciach języka polskiego jako obcego, 224–229”, w: *Nauczanie języka polskiego jako obcego i kultury polskiej w nowej rzeczywistości europejskiej. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Glottodydaktycznej*, red. Piotr Garncares (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005).
- Dębski Robert, *Komputer w nauczaniu języka polskiego. Przetwarzanie języka w programach dydaktycznych* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996).
- Garncares Piotr, *Świat języka polskiego oczami cudzoziemców* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997).

- Gaszyńska-Magiera Małgorzata, „Jak testować znajomość kultury?”, w: *Wrocławska dyskusja o języku polskim jako obcym. Materiały z międzynarodowej konferencji Stowarzyszenia „Bristol”*, red. Anna Dąbrowska (Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2004), 557–562.
- Gębał Przemysław Ernest, „Realia i kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, w: *Z zagadnień dydaktyki języka polskiego jako obcego*, red. Ewa Lipińska, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 221–235.
- Gębał Przemysław Ernest, *Dydaktyka kultury polskiej w kształceniu językowym cudzoziemców. Podejście porównawcze* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010).
- Gnyś Małgorzata, *Bibliografia analitycznej glottodydaktyki polskiej i obcej*, t. 3: *Język polski jako obcy*, cz. 1: *Podręczniki do nauki języka polskiego dla cudzoziemców za lata 1980–1993* (Warszawa: Międzyuczelniany Ośrodek Metoddyki nauczania Języków Obcych Uniwersytetu Warszawskiego, 1996).
- Grabias Stanisław, „Zasady minimalizacji zasobów leksykalnych dla potrzeb glottodydaktyki. Podstawowy zasób słów”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 93–102.
- Janowska Iwona, „Perspektywa zadaniowa w nauczaniu/uczeniu się języków obcych”, w: *W poszukiwaniu nowych rozwiązań. Dydaktyka języka polskiego jako obcego u progu XXI wieku*, red. Władysław T. Miodunka, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 35–50.
- Janowska Iwona, „Strategie językowe i działania komunikacyjne w podejściu zadaniowym”, w: *Polonistyka bez granic*, t. 2, red. Ryszard Nycz, Władysław T. Miodunka, Tomasz Kunz (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2010), 81–92.
- Jelonkiewicz Mirosław, „Kanon kulturowy i kompetencja socjokulturowa w opisie kompetencji językowej na potrzeby certyfikacji znajomości języka polskiego jako obcego”, w: *Inne optyki. Nowe programy, nowe metody, nowe technologie w nauczaniu kultury polskiej i języka polskiego jako obcego*, red. Romuald Cudak, Jolanta Tambor (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001), 504–506.
- Jędrzejko Ewa, „Nominalizacja w kształceniu polonistycznym cudzoziemców”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 145–158.
- Kowalikowa Jadwiga, „Zagadnienia komparatystyki w nauczaniu języka polskiego w uniwersytecie zagranicznym”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 51–62.
- Kultura polska. Silva rerum*, red. Romuald Cudak, Agnieszka Tambor (Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 2002).
- Kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego. Stan obecny – programy nauczania – perspektywy*, red. Władysław T. Miodunka (Kraków: Universitas, 2004).

- Lewandowski Jan, *Nauczanie języka polskiego cudzoziemców w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1985).
- Lotko Edward, „Typologia językowa i nauczanie języka polskiego w środowisku czeskim”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 37–43.
- Martyniuk Waldemar, *Listy zagadnień kontrolnych do analizy testów biegłości językowej* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2004).
- Martyniuk Waldemar, „Europejski system opisu kształcenia językowego a nauczanie języka polskiego jako obcego”, w: *Z zagadnień dydaktyki języka polskiego jako obcego*, red. Ewa Lipińska, Anna Seretny (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2006), 117–129.
- Nadgórska-Maciejewska Barbara, „Zagadnienie prefiksów czasownikowych w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, w: *Język polski jako obcy*, red. Stanisław Grabias (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej Curie, 1992), 159–174.
- Polska półka historyczna – 100 faktów z historii Polski, które każdy cudzoziemiec znać powinien*, red. Agnieszka Tambor (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2020).
- Seretny Anna, Lipińska Ewa, *ABC metodyki nauczania języka polskiego jako obcego* (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2005).
- Stawna Mirosława, *Podejście komunikacyjne do nauczania języków obcych. Od teorii do praktyki* (Warszawa: Wydawnictwo WSiP, 1991).
- Szapkina Olga, „Kultura polska w podręcznikach języka polskiego jako obcego”, w: *Wrocławska dyskusja o języku polskim jako obcym. Materiały z międzynarodowej konferencji Stowarzyszenia „Bristol”*, red. Anna Dąbrowska (Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2004), 445–451.
- Torenc Marta, *Nauczanie międzykulturowe – implikacje glottodydaktyczne* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2007).
- Werbińska Dorota, *Skuteczny nauczyciel języka obcego* (Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, 2004).
- Zarzycka Grażyna, *Dialog międzykulturowy. Teoria oraz opis komunikowania się cudzoziemców przyswajających język polski* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000).
- Zgółkowa Halina, „Dobór słownictwa do nauczania języka polskiego jako obcego”, w: *Język polski jako obcy. Program nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny*, red. Władysław Miodunka (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1992), 37–64.

Czasopisma

- Białek Magdalena, „Podejście komunikacyjne i zakres jego realizacji w nauczaniu języków obcych”, *Lingwistyka Stosowana* 14 (2015): 17–29.
- Bomanowski Janusz, „Autorskie propozycje wykorzystania mediów w nauczaniu języka polskiego jako obcego”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne*

- Cudzoziemców* 20 (2013): 339–348.
- Jakubowska Teresa, „Mapa na lekcjach historii i wiedzy o Polsce w nauczaniu słuchaczy – cudzoziemców”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Studia i materiały* 5 (1994): 61–71.
- Janowska Iwona, „Kompetencja komunikacyjna a glottodydaktyka”, *LingVaria* 2 (2015): 41–54.
- Kompel Grażyna, „Nauczanie Europejczyków kultury polskiej na poziomie średnim”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Polonistyczna edukacja językowa i kulturowa cudzoziemców. Poziom średni: stan obecny – problemy – postulaty* 10 (1998): 169–177.
- Skalska Alicja, „Film edukacyjny w praktyce glottodydaktycznej – próba adaptacji”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Studia i materiały* 6 (1996): 43–63.
- Stankiewicz Katarzyna, Żurek Anna, „Międzykulturowe uczenie się na kursie języka polskiego jako obcego”, *Language. Communication. Information* 6 (2011): 187–194.
- Starzycka Magdalena, „Uwagi na marginesie pracy nad «Historycznym słownikiem minimum dla cudzoziemców»”, *Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców* 0 (1987): 154–161.
- Wyřebowska-Bajor Ewa, Madej Eliza, „Koncepcja językowo-metodyczna podręcznika języka polskiego dla grup humanistycznych”, *Kształcenie polonistyczne cudzoziemców. Kształcenie specjalistyczne cudzoziemców* 7/8 (1996): 243–251.

Źródła internetowe

- Opisy poziomów zaawansowania*, <https://igp.polonistyka.uj.edu.pl/ikp-opis-poziomow-zaawansowania> (dostęp: 30.04.2022).
- Po polsku – po Polsce (A1)*, <https://www.popolskupopolsce.edu.pl/kurs-jezyka-polskiego> (dostęp: 01.05.2022).
- Polak potrafi! O wielkich Polakach w Polsce i na świecie*, <http://fundacjareja.eu/polak-potrafi-spis-tresci/> (dostęp: 29.04.2022).
- Studia podyplomowe 2020/21. Nauczanie języka polskiego jako obcego*, <http://www.jpjo.polonistyka.uj.edu.pl/studia-podyplomowe> (dostęp: 10.02.2022).
- Studia Podyplomowe „Glottodydaktyka Polonistyczna – nauczanie języka polskiego jako obcego” Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego*, <http://polonicum.uw.edu.pl/studia-podyplomowe#informacje-ogolne> (dostęp: 10.02.2022).
- Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – biologia*, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/Ukrajnscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-przedmiotowy-biologia.pdf> (dostęp: 30.04.2022).
- Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – historia*, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/>

Ukraińscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-przedmiotowy-historia.pdf (dostęp: 30.04.2022).

Ukraińscy uczniowie i uczennice w naszej klasie. Poradnik przedmiotowy – matematyka, <https://szkolaedukacji.pl/wp-content/uploads/2022/03/Ukraińscy-uczniowie-i-uczennice-w-naszej-klasie-poradnik-przedmiotowy-matematyka.pdf> (dostęp: 30.04.2022).

Zarządzenie nr 41/2014 Rektora Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie z dnia 18 czerwca 2014 r. w sprawie kursów języka polskiego dla obcokrajowców podejmujących studia pierwszego stopnia, studia drugiego stopnia, jednolite studia magisterskie i studia doktoranckie w Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, <https://upjp2.nowybip.pl/article/zarzadzenie-rektora-nr-41-slash-2014-w-sprawie-kursow-jezyka-polskiego-dla-obcokrajowcow-podejmujacych-studia-pierwszego-stopnia-studia-drugiego-stopnia-jednolite-studia-magisterskie-i-studia-doktoran> (dostęp: 10.02.2022).

R F I [Rocznik Filozoficzny Ignatianum The Ignatianum Philosophical Yearbook

Czasopismo naukowe Wydziału Filozoficznego Akademii Ignatianum
w Krakowie

ISSN 2300-1402
e-ISSN 2720-409X

„Rocznik Filozoficzny Ignatianum” ukazuje się od 1988 roku. W latach 1988–1999 czasopismo nosiło nazwę „Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie”, a w latach 2000–2012 – „Rocznik Wydziału Filozoficznego Akademii Ignatianum w Krakowie”. Od roku 2013 czasopismo funkcjonuje pod nazwą „Rocznik Filozoficzny Ignatianum”. W ciągu jednego roku wydawane są dwa numery czasopisma.

Czasopismo jest ujęte w wykazie czasopism naukowych Ministerstwa Nauki i Edukacji z dnia 9 lutego 2021 roku, w którym przyznano mu 70 punktów.

Numery archiwalne czasopisma oraz instrukcja wydawnicza dla autorów znajdują się w serwisie czasopisma na platformie Open Journal Systems: <https://czasopisma.ignatianum.edu.pl/rfi>.

W czasopiśmie publikowane są artykuły oraz recenzje z następujących dyscyplin naukowych: (1) filozofia, (2) historia, (3) nauki o kulturze i religii, (4) nauki teologiczne.

Procedura recenzowania

Każdy tekst nadesłany do redakcji „Rocznika Filozoficznego Ignatianum” podlega procedurze recenzyjnej. Redakcja zastrzega sobie prawo do skracania tekstów i zmiany tytułów. Materiałów niezamówionych redakcja nie zwraca.

Najpierw tekst zostaje zaopiniowany przez redaktorów tematycznych oraz językowych w celu wstępnego określenia jego wartości merytorycznej i formalnej. Redakcja może odrzucić na tym etapie tekst, który nie spełnia oczekiwań i wymogów merytorycznych związanych z aktualnym stanem wiedzy w danej dziedzinie. Teksty interesujące, lecz odbiegające od norm językowych bądź zaleceń formalnych proponowanych przez redakcję w instrukcji dla autorów, zostają najczęściej odesłane do autora z sugestią poprawy.

Wszystkie teksty, które zostają pozytywnie zaopiniowane na wstępnym etapie tworzenia numeru, przekazywane są następnie recenzentom zewnętrznym (procedura „double-blind peer review”). W innych przypadkach recenzenci są zobowiązani do podpisania deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów.

Proces recenzji kończy się notatką zawierającą zwięzłą opinię i uzasadnienie oraz jednoznacznie określony status tekstu. Tekst może mieć status dopuszczalnego bądź niedopuszczalnego do publikacji.

Adres redakcji

„Rocznik Filozoficzny Ignatianum”

ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

tel. +4812 39 99 662

e-mail: rocznikfilozoficzny@ignatianum.edu.pl

